

О. Ф. СИДОРЕНКО

ІСТОРИЧНА
МЕТРОЛОГІЯ
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ
XVIII ст.

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

О. Ф. СИДОРЕНКО

ІСТОРИЧНА
МЕТРОЛОГІЯ
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ
XVIII ст.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1975

У монографії визначено величини окремих мір та реконструйовано системи одиниць виміру, що застосовувались у різних сферах торгівлі та господарства на території всієї Лівобережної України і кожного з її полків, а також показано динаміку розвитку українських регіональних мір на тлі історико-економічних явищ України та Росії XVIII ст.

Праця є результатом дослідження широкого кола джерел, переважно архівних, з різних архівосховищ СРСР. Майже всі вони вперше вводяться до наукового обігу.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук *М. Ф. Котляр*

Рецензенти
доктори історичних наук *А. В. Санцевич,*
В. І. Стрельський

Редакція історії

ВСТУП

Історична метрологія — спеціальна історична дисципліна, яка досліджує процеси і закономірності виникнення й історичного розвитку мір. Основним її завданням є вивчення вимірювальних значень мір, тобто визначення величин окремих одиниць виміру, встановлення їх взаємозв'язків і, по можливості, реконструкція систем мір сипких тіл, рідин, ваги та інших, що використовувались у минулому. Для української історичної метрології це завдання не тільки основне, а й першочергове, адже досі історія місцевих українських мір вивчена недостатньо і не задовольняє потреб радянської історичної науки.

Чітке уявлення про міри допомагає дослідникові глибше збагнути суть явищ економічної історії минулого, розкрити сенс джерел, що її відображають, і застосувати до їх вивчення статистичний метод. Результати історико-метрологічних досліджень можуть бути використані тим повніше, чим ширше розуміються завдання і можливості історичної метрології, коли мета її не обмежується встановленням величин одиниць виміру, якщо метрологія розглядає міри як важливе економічне явище, а їхній розвиток вивчає як історичний процес в усьому багатстві його проявів. З другого боку, розв'язання основного питання історичної метрології — визначення величин окремих одиниць виміру та їх взаємозв'язку — тільки й можливе внаслідок спостереження мір на фоні відповідних соціально-економічних і політичних явищ у зв'язку з тим, що останні глибоко впливали на творення одиниць виміру та їхні зміни.

Поле діяльності історичної метрології як науки не обмежене часом, але найбільший ефект дає вона при вивченні писемних джерел епохи феодалізму, оскільки саме у цей період історії міри та їхні системи відзначалися найбільшою різноманітністю і складністю. Це цілком стосується і метрології України.

Різноманітність мір періоду феодалізму коріниться вже в самому характері тогочасного, значною мірою

натурального, господарства, яке вже саме по собі сприяло створенню локальних метрологічних груп. За умов, коли кожний феодалський власник уособлював вищу владу на території свого маєтку, міри були різноманітними також і через те, що відображали різні форми і ступені експлуатації трудящих. Адже право нагляду за мірами завжди було атрибутом влади, знаряддям класового панування. Специфіка господарського та політичного життя давньої України, віковий іноземний гніт ще більше посилили розмаїтість місцевих мір, оскільки на українську метрологію справляли значний вплив вимірювальні системи тих держав, до складу яких протягом тривалого часу входили окремі українські землі. Особливо це стосується литовських та польських мір, що запроваджувалися на Україні сеймовими постановами, через магнатське господарство і торгівлю і, природно, вступали у взаємодію з українськими мірами. Внаслідок цього практично у кожному значному населеному пункті України існували місцеві вимірювальні стандарти. Більше того, джерела свідчать, що подекуди для вимірювання певного виду товарів або продуктів існувало по кілька різних за фактичною величиною однойменних мір одночасно. Так, звіт про стан гетьманських рангових маєтностей за 1750 р. зафіксував вимір тих самих рідин трьома різними за об'ємом відрами лише на території однієї Батуринської волості¹.

Але водночас існували фактори, що вже на ранніх етапах розвитку феодалізму створювали передумови для єдності мір та їх систем. Така уніфікаційна роль належала всіляким, необхідним навіть при пануванні натурального способу ведення господарства і в умовах феодалної роздробленості, економічним контактам, насамперед — торгівлі. Торговельні стандарти мір розумілись і застосовувались більш широко, ніж ті, що використовувались у феодалному господарстві. Оскільки ж мірам у торгівлі завжди надавалося великого значення, а в дотриманні точності торговельних еталонів мір були зацікавлені різні суспільні верстви, ці еталони, як правило, відзначалися можливою на той час стійкістю і точністю. Сказане стосується не тільки епохи класич-

¹ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 269, оп. 1, спр. 56, арк. 62-зв., 70-зв., 71, 81-зв.

ної феодальної роздробленості, а й більш пізніх часів аж до XVIII ст.

Отже, уявляється найбільш доцільним насамперед вивчення одиниць виміру, що використовувались у торгівлі. Результати такого дослідження можуть бути використані для дальших більш широких студій історичної метрології, оскільки міри, що застосовувалися в інших галузях господарства, як правило, на певному етапі розвитку економіки співвідносилися з торговельними еталонами. Обізнаність з торговельними вимірювальними стандартами дозволить також повніше з'ясувати загальну картину розвитку торгівлі. Отож автор й узявся за вивчення одиниць виміру, які використовувались в торгівлі, розуміючи, що доведеться зустрітися із значними локальними розбіжностями як в окремих мірах, так і в їхніх системах.

Торговельні одиниці виміру Лівобережної України XVIII ст. насамперед привернули нашу увагу, адже то був час, переломний в українській метрології: традиційні місцеві міри зіткнулися з уніфікованими загальнодержавними, діючими в Російській імперії. У XVIII ст. возз'єднана з Росією частина України все більше втягувалася до загальнодержавного господарського та політичного життя. Самобутній характер українських мір та, особливо, регіональні розбіжності в них були тут відчутною перешкодою тим, більше що в Росії вже давно існували єдині стандарти мір. Все це спричинилося до розпочатих у 20-ті роки XVIII ст. урядових заходів щодо уніфікації місцевих одиниць виміру, які з часом звелися до спроб запровадження російських мір. Подібні ситуації взагалі дозволяють більш яскраво, ніж у звичайних умовах, висвітлити стан метрології і кидають додаткове світло на історію окремих мір. Крім того, ці події різноманітно відбилися у писемних пам'ятках, що відкрило додаткові можливості для вивчення місцевих мір через порівняння їх з російськими.

Питання метрології України періоду феодалізму взагалі поки що залишаються мало розробленими²,

² Н. Горбачевский. Археографический календарь на 2000 лет. Вильна, 1869, стор. 101—110; А. Лобко. Попытка к уравниению мер и веса в Малороссии в XVIII в.— «Киевская старина», т. XXVI, 1889, июль, стор. 232—239; T. Wierzbowski. Vademecum. Lwów — Warszawa, 1926, стор. 214—226 (далі — Vademecum).

мірам же Лівобережжя в історіографії присвячена лише стаття А. Лобка. Причому досі ще не було спроб вивчення історії українських мір на більш-менш значній джерельній основі. Тому ця книжка є результатом опрацювання писемних пам'яток, у переважній більшості архівних. Основну джерельну базу праці становили матеріали з історії економічного розвитку та торгівлі Лівобережної України XVIII ст.

Автор прагнув до виявлення динаміки явищ у розвитку метрології Лівобережної України XVIII ст. Проте слід мати на увазі, що окремі одиниці виміру і їх системи, як правило, існували й розвивалися на протязі цілих епох, отож для оцінки змін у них відрізок часу в одне століття часто замалий. Через це, а також в зв'язку із недостатньою дослідженістю питань української

cum); K. Sochaniewicz. Terminologia czerwonoruskich miar nasypnych (zbożowych) w XV—XVI w.—«Zapiski numizmatyczne». Lwów, 1925, № 2, 3; Miary i ceny produktów rolnych na Podolu w XVI wieku.—«Lud», t. XXVIII, zeszyt III—IV, 1929; Z zagadnień metrologicznych ziem Czerwonoruskich.—«Kwartalnik historyczny». Lwów, 1925, t. XXIX; O. З. Неселовський. Подільський третинник (з матеріалів до подільської метрології).—Записки Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти, т. 1. Кам'янець-Подільський, 1926, стор. 1—10; І. Н. Єрофієв. Про старі українські міри, вагу та грошовий обіг.—Роботи з метрології, ч. 2. Харків, 1927, стор. 5—52; Я. Д. Ісачевич. Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст.—«Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1961, № 2, стор. 3—13; А. Введенський, В. Дядиченко, В. Стрельський. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963, стор. 142—150; А. З. Барабой. Про українську історичну метрологію.—«Історичні джерела та їх використання», вип. 1. К., 1964, стор. 287—289; М. Ф. Котляр. Скільки важив «камінь» у Львові та Луцьку на початку XV ст.—«Архіви України», 1967, № 3, стор. 39—41; Я. Г. Сенік. Із історії обігу та стабілізації мір об'єму на українських землях у XVI—XVIII ст.—Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1968, стор. 393—411; Й. О. Дзендзелівський. Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області.—Наукові записки Ужгородського державного університету, т. 14. Ужгород, 1955, стор. 81—139; М. Л. Худаш. Лексика українських ділових документів кінця XVI—початку XVII ст. К., 1961, стор. 140—150; Э. Балецкий. О путях заимствования украинским языком термина «antal».—«Studia slavica», t. VIII. Budapest, 1962; В. О. Винник. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966. Докладно про названу літературу див.: О. Ф. Сидоренко. Про стан вивчення української метрології.—«Український історичний журнал», 1970, № 5, стор. 106—111.

метрології попередніх періодів не ставилося завдання показати генезу й перетворення тієї чи іншої міри. У необхідних випадках доводилось обмежуватись короткими історичними довідками.

Системи одиниць виміру характеризуються за їх видами у відповідності з прийнятою в сучасній науці класифікацією. Наявність регіональних розбіжностей (або їх пережитків) для мір сипких тіл і рідин визначила структуру відповідних розділів: в першій їх частині подано загальну характеристику систем мір, оскільки їх відзначають спільні риси, в другій — йдеться про величини окремих регіональних одиниць виміру. Автор свідомо обминув питання про міри площі, оскільки в торгівлі на Лівобережжі XVIII ст. розміри земельних ділянок визначалися описово. Щоб не перевантажувати текст масою прикладів, у посиланнях здебільшого вказано довідкові дані лише для найяскравіших з них.

Автор висловлює щирі вдячність Ф. П. Шевченку та М. Ф. Котляру, постійні цінні поради яких допомогли в роботі над книгою, а також товаришам в Інституті історії АН УРСР, співробітникам відділу рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна та Центрального державного історичного архіву УРСР за виявлену ними дружню увагу та підтримку в роботі над архівами і у створенні цієї праці.

ТОРГІВЛЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVIII ст. І СТАН ТОГОЧАСНОЇ МЕТРОЛОГІЇ

Вивчаючи одиниці виміру в торгівлі на Лівобережній Україні XVIII ст., ми звертали основну увагу на ті з них, які побутували у внутрішній торгівлі. Адже, лише діставши чітке уявлення про величини і співвідношення можливо більшої кількості мір місцевого походження, можна реконструювати систему місцевих одиниць виміру в цілому і зрозуміти сенс і функції окремих її ланок. У зовнішній же торгівлі переважно використовувались іноземні одиниці виміру: разом із товаром по середньовічних торговельних шляхах мандрувала і його міра.

Міри іноземного походження теж становлять значний інтерес, зокрема тому, що, використовуючись у внутрішній торгівлі, вони часто вступали у взаємодію з місцевими і навіть включалися до системи українських торговельних мір. Так було, наприклад, з бутилкою, яка на Лівобережжі XVIII ст. трансформувалася у фракцію місцевої кварти.

Дослідження напрямів і причин подібних змін в тих нечисленних іноземних мірах, які використовувались у торгівлі Лівобережжя XVIII ст., може багато що пояснити в системах місцевих мір та їх внутрішній динаміці.

Отже, у першу чергу нас цікавила історія місцевих торговельних мір і відповідно — внутрішня торгівля Лівобережної України XVIII ст., адже рівень розвитку останньої і форми її організації справляли на торговельну метрологію вирішальний вплив.

Слід відзначити, що, хоча з історії торгівлі Лівобережної України XVIII ст. існує значна за обсягом література¹, лише економічні зв'язки кінця XVIII ст. до-

¹ М. Тищенко. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.— Історично-географічний збірник, т. 2. К., 1928; його ж. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII ст.— Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. 26, 1931; його ж. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю в зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст.— Історично-географічний збірник, т. 4. К., 1931; В. Дубровський.

сліджені в радянській історіографії глибоко і всебічно на основі марксистсько-ленінської методології², а проблеми торгівлі більш раннього часу, особливо внутрішньої, залишаються недостатньо розробленими.

Таке становище в історіографії можна пояснити тим, що торгівля другої половини XVIII ст. більш повно представлена систематичними джерелами, друкованими й архівними, серед яких, наприклад, можна назвати такі яскраві, як описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв³ та матеріали державних митниць.

Частина згаданих праць присвячена зовнішній торгівлі Лівобережної України початку XVIII ст., яка саме тоді переживала переломний період розвитку, пов'язаний із поступовим вrostанням лівобережного господарства у загальнодержавне, зокрема в російську зовнішню торгівлю. Саме до цього вже з початку XVIII ст. були спрямовані й заходи царського уряду. Відомо, що Росія тоді провадила активну політику меркантилізму, яка була спрямована на підтримку розвитку національної промисловості. Крім того, війни та реформи початку XVIII ст. вимагали великих коштів. Цим можна пояснити систему обмежень для закордонної торгівлі окремими товарами, а також намагання припинити український вивіз через кордон з Польщею і направити його в межах Росії до російських портів. Такі заходи щодо української зовнішньої торгівлі вживалися, щоб контролювати і спрямовувати її згідно з державною політикою, тим більше що через Лівобережну Україну йшла значна частина російського експорту та імпорту. В перші десятиліття вони привели до порушення усталених зовнішньоторговельних зв'язків Лівобережжя, які в кінці XVII — на початку XVIII ст. були досить міцними,

До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст.— Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. 26. К., 1931, та ін.

² І. Г. Шульга. Розвиток поміщицького торговельного землеробства на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 9. К., 1957; І. О. Гуржій. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). К., 1962; Ф. П. Шевченко. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст. К., 1963.

³ А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781). К., 1931.

про що свідчать численні писемні джерела, зокрема, записи про видачу купцям паспортів на виїзд у Київській губернській канцелярії та матеріали прикордонних форпостів⁴. Однак руйнування місцевих кордонів, традиційних торговельних шляхів через територію Правобережної України і разом — феодальних пережитків у торгівлі початку XVIII ст. об'єктивно мало велике значення для економічного розвитку Лівобережної України і для нового піднесення торгівлі на цьому ґрунті, розчищало шлях для зміцнення економічних зв'язків Лівобережжя з Росією в умовах, коли почав утворюватись всеросійський ринок.

Незважаючи на тимчасовий спад у зовнішній торгівлі Лівобережної України початку XVIII ст., саме в цей час тут закладалися основи дальшого розвитку торговельних відносин. Та й зовнішня торгівля була для Лівобережної України XVIII ст. вже своєрідною надбудою над внутрішніми економічними зв'язками і виявляла зрослі господарські можливості цієї частини України. Адже XVIII ст. було часом, коли на Україні неухильно розширювався й поглиблювався внутрішній ринок, в основі чого лежав суспільний поділ праці.

Аналізуючи в книзі «Розвиток капіталізму в Росії» умови утворення й розширення внутрішнього ринку, В. І. Ленін писав: «Основним процесом створення внутрішнього ринку (тобто розвитку товарного виробництва й капіталізму) є суспільний поділ праці. Він полягає в тому, що від землеробства відокремлюються один за одним різні види обробки сировини (і різні операції щодо цієї обробки) і утворюються самостійні галузі промисловості, які обмінюють свої продукти (тепер уже *товари*) на продукти землеробства. Землеробство таким чином само стає промисловістю (тобто виробництвом товарів), і в ньому відбувається той самий процес спеціалізації»⁵. Під цим кутом зору необхідно розглядати питання економічного розвитку Лівобережної України XVIII ст. і залежний від нього стан місцевої метрології.

У досліджуваний час на Лівобережжі інтенсивно розвивалися феодально-кріпосницькі відносини, зростало,

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, сир. 95, 106, 112, 186, 219, 722, 723, 735, 808 та ін.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 56.

поступово перетворюючись на товарне, старшинське землеволодіння. За рахунок жорстокої експлуатації залежного селянства поміщики збільшували виробництво товарного хліба у своїх господарствах. Однак через віддаленість землеробських районів від ринків збуту, бездоріжжя та відсталість засобів сполучення цей хліб найчастіше перероблявся на горілку у поміщицьких гуральнях. Гуральництво було однією з найбільш прибуткових галузей старшинського господарства. За даними О. Шафонського, тільки на території Чернігівського намісництва у 80-ті роки XVIII ст. працювало 1488 винокурень, 102 солодовні і 34 пивоварні, де зерно перероблялось на горілку та інші напої. В кінці XVIII ст. від продажу горілки поміщики одержували у два-три рази більші прибутки, ніж від продажу хліба⁶. Значна частина горілки продавалася у поміщицьких шинках, частина розвозилася по всьому Лівобережжю, в Росію й за кордон.

Намагаючись підвищити прибутковість своїх господарств, поміщики, де це було можливе, впроваджували в землеробство технічні культури. На Стародубщині у великих кількостях вирощувалися коноплі, прядиво з яких широко постачалося на внутрішній, а також на зовнішній ринки⁷. У другій половині XVIII ст. на стародубських ярмарках щороку продавалося понад 50 тис. берківців прядива⁸. Конопляне прядиво було й сировиною для парусно-полотняних мануфактур⁹, що виникли на Лівобережжі в 20-ті роки: Почепської, Шептаківської (1726 р.) та Топальської (1730 р.).

Внаслідок дальшого зростання товарності сільського господарства все більш чіткою ставала господарська спеціалізація районів Лівобережної України, що зміцнювало економічні зв'язки як між цими районами, так і між Лівобережною Україною і Росією. У південних полках Лівобережжя вирощувалося багато тютюну. Заходи уряду Петра I, спрямовані до перетворення півдня Лівобережжя в район високоякісного тютюнництва, були підтримані у 1763 р. організацією у Ромнах тютю-

⁶ І. Г. Шульга. Вказ. праця, стор. 317.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 1, спр. 28, арк. 13; ф. 269, оп. 1, спр. 21, арк. 20-зв.

⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва, стор. 39.

⁹ Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна (далі — ДБЛ), ф. 159, спр. 1812/1995, арк. 1-зв.—2.

нової контори. Вона повинна була постачати поміщикам високоякісне тютюнове насіння, а також займатися масовими закупками тютюну¹⁰. Тютюн у великих кількостях продавався на лівобережних торгах та ярмарках, особливо роменських, вивозився в Росію і за кордон: у Крим та через західні форпости й митниці¹¹.

У південних же полках Лівобережжя на початку XVIII ст. розвивалося вівчарство. За даними опису Чернігівського намісництва, у 80-ті роки XVIII ст. численні вівчарні існували також і у північній частині Лівобережжя. Вони постачали ринок вовною — цінною сировиною¹², яку переробляли й місцеві мануфактури.

Паралельно із зростанням товарності сільського господарства на Лівобережній Україні XVIII ст. розвивалася промисловість. Вона базувалася на феодальному способі виробництва і мала феодально-кріпосницький характер: на промислових підприємствах широко використовувалася праця залежних селян. Ця обставина, а також наявність власної сировини сприяли влаштуванню поміщицьких підприємств. Кількість таких підприємств неухильно зростала. Поступово відокремлюючись від сільського господарства, галузі промисловості, які обробляли сільськогосподарську сировину, розвивалися в тісному зв'язку з ринком і тим самим викликали дальшу товаризацію землеробства і тваринництва¹³.

Частина підприємств працювала на видобувній сировині. Такими були селітряні майдани, поташні буди, гути тощо. Продукція цих підприємств теж постачалася на ринок.

В умовах посиленого розвитку економіки Лівобережної України XVIII ст. для торговельної метрології характерною ставала тенденція до утворення загальноукраїнських систем одиниць виміру. Такі зрушення безпосередньо викликалися загальним характером торгівлі.

¹⁰ М. Судненко. Материали для отечественной истории, т. II. К., 1855, стор. 93; Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 15. Полтава, 1917, стор. 163.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 2724, арк. 14; спр. 16 986, арк. 2; ф. 229, оп. 1, спр. 126, арк. 18; спр. 328, арк. 2; ф. 51, оп. 3, спр. 997, арк. 3, до Вільни; спр. 2711, арк. 2, на Волинь; ф. 118, оп. 1, спр. 197, арк. 33, у Бердичів; спр. 210, арк. 35, у Львів.

¹² А. Шафонский. Вказ. праця, стор. 20.

¹³ І. О. Гуржій. Вказ. праця, стор. 27—43.

Важливе місце у внутрішніх економічних зв'язках займали ярмарки, кількість яких у XVIII ст. неухильно зростала. Ярмарки були оптимальною для того часу й умов формою розподілу товарів по всій території Лівобережжя. З міськими та сільськими торгами вони мали двосторонній зв'язок: на торги йшли для дрібного продажу закуплені на ярмарках товари, а на ярмарки з торгів направлялася сільськогосподарська продукція. Ярмарки відбувалися в різні строки, отож після закінчення одного купці могли побувати на інших. Охоплення системою ярмарків всієї території Лівобережної України сприяло виникненню й поширенню єдиних для всього Лівобережжя торговельних вимірювальних стандартів. Ярмарки стимулювали розвиток постійної торгівлі в містах, адже на них купці запасалися товарами для продажу в крамницях. Постійна міська торгівля, безпосередньо пов'язана з ярмарковою, вела до наближення місцевих мір до стандартів, що діяли на ярмарках, а також значно полегшувала впровадження загальнодержавних російських одиниць виміру. Останні вже з початку XVIII ст. використовувались у державній торгівлі поруч із місцевими, а приблизно з 20-х років почали відігравати тут головну роль. Це стосується, насамперед, мір сипких тіл, адже відомо, що у XVIII ст. на ярмарках і торгах Лівобережжя у великих кількостях закупувався провіант та фураж для армії. Поставки для армії мали велике значення, зокрема, для збуту поміщицького хліба. У державній торгівлі хлібом, як правило, застосовувались російські міри, і це також сприяло уніфікації місцевих одиниць виміру.

Суворий контроль над мірами, що використовувались у сфері державної торгівлі, приводив до запровадження, щоправда, обмеженого, загальнодержавних вимірювальних стандартів і в постійній торгівлі. Так, у державних шинках — австеріях, які через Київську губернську канцелярію були підпорядковані центральним установам, вже з лютого 1744 р. (в усіх одночасно!) для вимірювання напоїв почав застосовуватись державний стандарт відра. Тимчасом у звичайній міській торгівлі навіть у 80-х роках XVIII ст. напої вимірювалися, як правило, місцевим, так званим ратушним відром та його фракціями — гарнцями і квартами.

Державна регламентація торгівлі певними товарами впливала й на відповідні міри. Так, до 1809 р. за розпорядженнями уряду власники суконних мануфактур майже все вироблене ними сукно здавали в казну на потреби армії. Кількості сукна визначалися в державних мірах довжини — аршинах, тоді як у повсякденній торгівлі на Лівобережній Україні тканини найчастіше вимірялися місцевим ліктем та його фракціями — чвертками. Полотно, що вироблялося на лівобережних мануфактурах і продавалося державі, також вимірювалось аршинами вже від часу виникнення цих підприємств ¹⁴.

Переважна частина селітри, основним виробником якої в Росії XVIII ст. була Лівобережна Україна, теж збувалася в казну. Не кажучи вже про категоричну заборону вивозу селітри за кордон, відзначимо, що на продаж селітри в приватні руки промисловці повинні були мати спеціальний дозвіл ¹⁵. На місцевій селітрі працював Шосткинський пороховий завод, побудований 1736 р. Але значно більше селітри купувалося представниками російських військових відомств і вивозилося в Росію. Так, у 1731—1733 рр. для Головної канцелярії артилерії і фортифікації тут було закуплено селітру, кількість якої визначалася в тисячах пудів ¹⁶. Завжди, коли селітра вивозилася в Росію, вона вимірювалася російськими мірами. Так у торгівлі селітрою місцеві способи вимірювання поступово замінювалися загальнодержавними.

Важливу роль у внутрішній торгівлі Лівобережної України XVIII ст. відігравали міські та сільські базари — торги. Вони становили нижчу ланку в організації торгівлі після ярмарків: тут зосереджувалася сільсько-господарська продукція, що йшла на оптовий продаж, і продавались у роздріб товари, закуплені на ярмарках.

Залежно від територіального розмаху операцій ярмарків міри, що діяли тут, разом із товаром потрапляли й на більш або менш віддалені торги ¹⁷. Тому, наприклад, вимірювальні стандарти Ніжина, одного з найбільших економічних центрів Лівобережжя XVIII ст., вико-

¹⁴ ДБЛ, ф. 159, спр. 1812/1995, арк. 1-зв.

¹⁵ І. О. Г у р ж і й. Вказ. праця, стор. 40.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 77, арк. 2, 3

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 118-а, арк. 20; ф. 52, оп. 1, спр. 161, арк. 55, 98; ф. 108, оп. 2, спр. 1323, арк. 19.

ристовувалися на торгах в інших містах України¹⁸. Проте на більшості торгів побутовали локальні міри.

Між собою сільські та міські базари були пов'язані, однак, дуже слабо. Міри, використовувані на них, зазнавали порівняно меншого впливу державних метрологічних заходів і мали найбільш вірно представляти місцеві регіональні системи. Крім того, порівняно з ярмарками, торги були значно ближчими до безпосереднього виробника й споживача, продавця і покупця. Отже, у цій торгівлі найбільш вірно відбився стан місцевих мір, що використовувалися власне у господарстві, на нижчих його ланках. Дрібна торгівля наклала відбиток на метрологію Лівобережної України XVIII ст. також застосуванням різноманітних звичаєвих мір, особливо численних у вимірюванні сипких тіл. Такі міри виникали із об'єму побутового посуду і тому не відзначалися ні стійкістю вмісту, ні тривалістю існування. Ці так звані мірочки являли цілий шар у мірах сипких тіл на Лівобережжі XVIII ст. Вони формувалися у вимірювальні стандарти, як правило, незалежно від тих, що входили до системи, і були характерні для нижчих форм торгівлі сипкими тілами, які межували з міноюю. Наприклад, у торгівлі виробами гончарного промислу та дерев'яним посудом звичайним на Лівобережжі XVIII ст. був обмін на зерно, що вміщувалось у цей посуд¹⁹.

Високий рівень розвитку торгівлі деякими товарами місцевого походження аж до вивозу їх за кордон був основною причиною стійкості мір, що застосовувалися до визначення кількостей цих товарів. Як свідчать писемні джерела з історії торгівлі прядивом, основна місцева одиниця його виміру — берковець залишалася незмінною не тільки протягом XVIII ст., а у такому ж метрологічному значенні використовувалась і в середині XIX ст. Те ж саме можна сказати й про вимірювання кількостей тютюну, який навіть у середині XIX ст. продавався папушами.

Поширення на Лівобережжі мір іноземного походження почасти можна пояснити зовнішньоторговельними зв'язками. Наприклад, у XVIII ст. особливо багато високоякісного вина привозилося з Угорщини та Валахії.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 67, арк. 3, 5.

¹⁹ А. Шафонский. Вказ. праця, стор. 322, 323; Опис Новгород-Сіверського памісництва, стор. 96, 149, 244.

Відповідно їй до виміру цих вин застосовувалися іноземні міри — антали, бутн та ін. Залізо, яке у XVIII ст. привозилося на Лівобережжя з Росії, вимірювалося тільки російськими мірами ваги. Оскільки ж торговельні зв'язки Лівобережної України з Росією невпинно міцнішали і на Лівобережжя ввозилося все більше продуктів російської залізорудної промисловості, до зважування металів все ширше застосовувався російський пуд. Отже, широкий імпорт окремих товарів був однією з причин метрологічних впливів іноземних та російських мір на лівобережні.

Як бачимо, структура торгівлі на Лівобережній Україні XVIII ст. була досить складною. Тому можна стверджувати, що розвиток торговельних мір перебував під впливом різних торговельних явищ, які перехреснувалися, накладалися одне на друге чи були протилежними. Суперечливий вплив основних форм української торгівлі на стан мір призводив до того, наприклад, що іноді замість загальнодержавних стандартів, які начебто мали швидко впроваджуватись у великих торговельних центрах, там міцніше утверджувалися регіональні міри. Так було, наприклад, у Стародубі, про що йтиметься далі.

У прямій залежності від організації торгівлі перебувала й метрологічна служба Лівобережної України. Право нагляду за мірами завжди належало пануючим верствам суспільства. У містах Лівобережної України XVIII ст. воно за традицією було прерогативою органів міського самоврядування — ратуш та магістратів і у свій час підтверджувалось королівськими привілеями та гетьманськими універсалами, а у XVIII ст. — царськими жалуваними грамотами²⁰. В повітах з 1775 р. ці функції виконував нижній земський суд²¹. У магістратах та ратушах зберігалися зразки мір. Магістратські урядники наглядали й за міськими важницями, де під час ярмарків та торгів вимірювалися кількості то-

²⁰ Український археографічний збірник, т. 1. К., 1926, стор. 11, 20; Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 7. Чернигов, 1893, стор. 433; Г. Карпов. Малороссийские города в эпоху соединения Малороссии с Великою Россією. СПб., 1874, стор. 31, 33; Местечко Борисполе в XVII в. Акты мейского уряда 1612—1619 гг. К., 1892, стор. IX.

²¹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ), т. XX, № 228, 259.

варів, що продавалися. Основним же призначенням важниць було стягнення торговельних помірних податків: помірного (поковшевого), повідеркового та вагового відповідно до способу виміру товару. Оскільки торговельні податки були однією з найважливіших статей прибутку українського скарбу, за право володіння важницями серед панівного класу точилася невщухаюча боротьба. І саме бажання увірвати ласий шматок було справжньою причиною «турбот» про стан мір у важницях, а також безперервних конфліктів, що виникали на цьому ґрунті між міськими урядниками, старшинською адміністрацією та церковними феодалами.

Досить часто право стягнення торговельних податків надавалося урядовими постановами церквам та монастирям. За царським указом 1683 р., вагове й помірне на Свенському ярмарку, який відігравав велику роль у торгівлі прядивом, збирала Києво-Печерська лавра²². В Прилуках ці податки стягалися по черзі на протязі року трьома міськими церквами²³. Вагове разом із повідерковим в кінці XVII—першій половині XVIII ст. збирали також церква св. Миколи у Кролевці та церква св. Миколи у Глухові. 1730 р. пресвітери цих церков прохали гетьмана про підтвердження універсалами їхніх прав на володіння важницями, що містилися з давніх часів на церковних землях²⁴.

Деякі важниці купувалися церквами. В цьому разі до останніх переходило виключне право на зважування товарів на місцевих торгах та ярмарках, а разом і на стягнення вагового, що підтверджувалось урядовими постановами. Як приклад можна назвати універсал 1719 р. за підписом гетьмана І. І. Скоропадського, виданий конотопській міській церкві²⁵.

Показовим є той факт, що згаданий універсал був виданий у відповідь на скаргу священника конотопської церкви на міських різників, котрі зважували свої товари не в церковній важниці, а в інших місцях або у своїх домах власними безмінами і, отже, позбавляли церкву вагових прибутків. Універсал закликав різників до порядку, погрожуючи конфіскацією їхніх товарів на

²² ІСЗ, т. II, № 993.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 3753, арк. 2.

²⁴ Там же, спр. 2869, арк. 1; спр. 3848, арк. 2.

²⁵ ДБЛ, ф. 159, спр. 440/515, арк. 1.

користь церкви. Отже, власники важниць активно захищали своє право на вагове, а окремі купці в різний спосіб ухилялися від сплати згаданого податку. Аналогічні приклади можна навести і за більш пізній час²⁶.

Утримання важниць приносило великі прибутки. Так, з початку 1727 р. по вересень 1728 р. в роменській важниці було зібрано вагового 2905 зол. (581 крб.)²⁷. Тому представники заможних кіл з охотою орендували їх, хоч відкупне за право експлуатації важниць сягало значних сум. Наприклад, стародубський бурмистр за два роки (1728—1729) оренди міської важниці сплатив до Військового скарбу 400 крб.²⁸ Деякі важниці бралися на відкуп цілими товариствами²⁹.

Іноді доходи з важниць передавалися до військового чи полкового скарбу або ділилися між скарбом та церквою³⁰. Траплялося, що вагові доходи правом сильнішого захоплювали представники старшинської адміністрації. Так, Андрій Маркович, після призначення його у 1714 р. лубенським полковником, половину роменського вагового «повернув на свою полковничую привату»³¹. Коли податки з українського населення йшли в царську казну, туди ж віддавалося й вагове³².

Міри, якими користувались у важницях, мали відповідати державним стандартам. Та на практиці застосування тих або інших з них залежало від конкретної ситуації, а у важницях, які орендувалися або становили приватну власність, і від особистої ініціативи їх тимчасових або постійних господарів.

Як уже говорилося, українські міри періоду феодалізму відзначалися великою різноманітністю. Особливо вона почала даватися взнаки у XVIII ст., з поглибленням політичних та економічних зв'язків з Росією, система мір якої на той час характеризувалася значною уніфікованістю. Невпорядкованість місцевих мір створювала великі додаткові труднощі для населення, що несло тягар утримання (консистації) російських та іно-

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 122, арк. 1—2.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 2724, арк. 14.

²⁸ ДБЛ, ф. 159, спр. 621/709, арк. 1.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 122, арк. 1.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 3753, арк. 3; спр. 2724, арк. 2.

³¹ Там же, спр. 2724, арк. 5.

³² Там же, спр. 3848, арк. 4.

земних полків. Велика різноманітність мір була перешкодою в торгівлі та інших галузях господарського життя. Вона створювала також труднощі у господарській політиці російського уряду.

Отже, у впорядкуванні мір вже на початку XVIII ст. були зацікавлені широкі верстви суспільства, а також російська адміністрація. У зв'язку з цим на Лівобережній Україні вживається цілий ряд заходів по впорядкуванню місцевих та запровадженню російських одиниць виміру*. Центральним з них була так звана реформа Шаховського, внаслідок якої по всіх полках і сотнях були розповсюджені зразки російських мір. Вона співпала з роботою Державної комісії мір та ваги 1736—1742 рр. Основним завданням останньої було уточнення вимірювальних стандартів і поширення їх по всій території Російської імперії. Завдяки цьому Лівобережжя потрапило у сферу загальнодержавної метрологічної політики, що розглядалася в Росії як один із засобів консолідації держави і зміцнення її економіки.

Адміністративні заходи по запровадженню загальнодержавних мір вживалися на Лівобережній Україні протягом усього XVIII ст.

Але головну роль у поширенні цих мір відіграло зміцнення економічних зв'язків Лівобережжя з Росією. Тільки з часом, в ході поступового втягнення Лівобережної України у загальноросійський ринок місцеві міри поступалися перед загальнодержавними — російськими.

* Докладно про це див.: О. Ф. Сидоренко. Про упорядкування мір на Лівобережжі у XVIII ст.— Історичні джерела та їх використання, вип. 6. К., 1971, стор. 154—165.

МІРИ РІДИН

Основними мірами на Лівобережній Україні XVIII ст. були міри місткості або об'єму, адже саме вони найбільш широко використовувались в основних галузях тогочасного господарства Лівобережжя, а отже, і в торгівлі його продуктами. В метрології ці міри традиційно поділяються на два види: рідин і сипких тіл, хоч на практиці перші часто заміняли другі і навпаки. Характеристику мір об'єму почнемо з мір рідин, що більш повно представлені джерелами. Вивчаючи міри рідин, доводилось спиратися на безпосереднє дослідження писемних пам'яток, головним чином архівних. Відзначимо насамперед реєстри цін, де зазначалася вартість різних рідин: горілки, питного меду, вина, пива, оцту, дьогтю тощо. У відповідності з урядовою політикою по запровадженню на Лівобережжі російських мір, з 20-х років XVIII ст. ціни на рідини подавалися переважно у розрахунку на російське відро і лише у 70-ті роки, коли реєстри втратили свою схематичність і стали більш докладними, в них частіше почали згадуватись міри місцевого походження, якими в основному до кінця століття фактично й вівся продаж рідин на Лівобережжі.

Серед використаних при вивченні питання джерел можна назвати різноманітні документи про торгівлю напоями, що зберігаються, зокрема, у матеріалах великих маєтностей, де напої вироблялися на спродаж. Ретельні записи про таку торгівлю велися, наприклад, в описних маєтностях. Ці торговельні звіти періодично представлялися до державних установ. Багато їх знаходимо у фонді Комісії економії описних малоросійських маєтностей. Місткості окремих мір було визначено на матеріалах про торгівлю напоями в ратушних, магістратських та державних шинках і про стягнення на ярмарках та торгах Лівобережжя торговельних податків: покуховного, повідеркового та індуктн. При вивченні мір рідин іноземного походження ми спиралися, головним чином, на матеріали прикордонних митниць.

Міри рідин, що побутували на Лівобережжі XVIII ст., можна поділити на кілька груп і укласти у таку загальну схему: бочки — відра — кварта. Відмінності у місткостях окремих видів мір почасти пояснюються тим, що вони використовувались для вимірювання різних за якістю та призначенням рідин. У великій торгівлі, наприклад, були поширені міри значної ємкості, які, подібно до містких мір сипких тіл, являли собою дерев'яні бочки. Фактично вони були тарою, але разом правили й за міру. Чи не найбільш поширеною тарою було й відро, що за обсягом займало проміжне місце в системі одиниць виміру рідин і у господарстві й торгівлі повнило роль основного вимірювального стандарту.

1. МІРИ ЗНАЧНОЇ ЄМКОСТІ

Найдавнішими з містких мір рідин були різні види бочок: власне бочки, барила, кадки, кадовби і куфи. Саме вони найчастіше правили за тару в господарстві та внутрішній торгівлі Лівобережжя XVIII ст., про що в писемних пам'ятках збереглися численні дані. Для прикладу наведемо відомість 1723 р. про купівлю збирачами торговельних податків великої кількості бочок, барил і куф на тару під різні продукти¹.

Бочки розрізнялися залежно від їх призначення і використання. Так, в описі майна Чехівського замку Переяславського полку поруч із звичайними бочками значаться дьогтяні бочки «з одними днами і з двома днами»². Можна думати, що останні застосовувались при тривалому зберіганні або транспортуванні дьогтю тощо.

Для окремих видів бочок існували певні стандарти. Бочки, в яких возили олію, очевидно, були на третину менші від куф, адже від бочки олії стягалось 20 коп. індукти, а від куфи — 30 коп.³ Півні бочки теж були дещо менші від куф. Про це свідчать, зокрема, джерела,

¹ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 1, спр. 27, арк. 13-зв. У той самий час в Миргородській сотні було придбано барило «для клажи зборных денег», адже у бочках зберігалися і транспортувалися також дрібні тодішні гроші (там же, арк. 10).

² ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1-6, арк. 257-зв.

³ Там же, спр. 21, арк. 18-зв., реєстр індуктового збору 1750 р.

що походять з Шептаківської волості Стародубського полку⁴, а також господарські матеріали Гадяцького замку⁵. Від звичайних бочок відрізнялись так звані бочки-рядовки. На Білогородському форпості від такої бочки дьогтю стягали 12 коп. індукти, в той час, як від звичайної — тільки 10⁶. А на Романівському форпості від «бочки дьогтю малої» брали індукти 10 коп., а від рядовки — 20 коп.⁷ В індуктових книгах згадуються також великі бочки, у яких перевозили різні рідини⁸.

Іноді у джерелах згадуються **каді**, які у XVIII ст. використовувались, в основному, у винокурінні і були різного розміру: «кадей винокурних больших 6, меньших 4»⁹. Каді зустрічаються в основному в писемних пам'ятках з території Київського полку.

Значно ширшим був ареал дії похідних від каді мір — **кадки** і **кадовба**, які, очевидно, відрізнялися від першої меншим розміром. Однак абсолютна величина кадки теж була великою: у броварні Чехівської волості Переяславського полку вживалося «кадок больших дві»¹⁰. Так само і кадовби: «кадовбов великих 8» згадуються серед господарського інвентаря маєтності м. Зінькова Гадяцького полку¹¹.

Нарівні з калями кадки використовувались як тара і як міра у винокурінні. У винницю Гадяцького замку, наприклад, зерно та солод видавалися з розрахунку на кадку горілки, що мала бути з цього зерна та солоду вироблена. Так, 1722 року «до винници замковой на 6 кадок горілки» було віддано 7 осмачок 2 четверики житнього борошна і 3 четверики солоду.

Джерела, що походять з Переяславського полку, фіксують похідну від кадки назву, пов'язану з оподаткуванням винокуріння: у 20-х роках тут стягався «повинничний» податок «с винокуренных казанов и от варення вина з покадчиков»¹². У Київському полку покадчика-

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 297, арк. 110, 1749 р.

⁵ ДБЛ, ф. 159, спр. 260/311, арк. 1-зв., 1731 р.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 3, спр. 639, арк. 2, 2-зв., 4, 1754 р.

⁷ Там же, спр. 640, арк. 1, 2, 1754 р.

⁸ Там же, спр. 642, арк. 6.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 67, арк. 45-зв.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1-6, арк. 214-зв., 1750 р.

¹¹ ДБЛ, ф. 159, спр. 260/311, арк. 2.

¹² Там же, спр. 345/400, арк. 2.

ми називалися орендарі, «которые на чужих казанах курят вино от кадок»¹³.

Оскільки кадки широко використовувались у торгівлі, від них, як і від куф, стягалися торговельні податки: скотне і покуховне. З їх розміру, що залежав звичайно від ємкості тари, видно, що на Лівобережжі існували різні місцеві стандарти кадки. Так, у Новомлинській та Глухівській сотнях Ніжинського полку покуховне з куфи становило від 1 крб. 50—60 коп. до 2 крб., а з кадки — 20 коп.¹⁴ Отже, кадка тут була в вісім — десять разів менша за куфу (4—5 відер). Такою ж була кадка і в Лубенському полку¹⁵. Різні джерела з історії торгівлі, зокрема звіти про індуктові збори, свідчать, що у Переяславському й Гадяцькому полках побутували кадки місткістю у 5 російських відер¹⁶.

У Прилуцькому полку були розповсюджені кадки, розмір яких визначається джерелами у місцевих відрах: «которых ведр в кадку входит по 3»¹⁷. У місцевих відрах приблизно визначається і ємкість кадки, стандартної в Батуринській сотні Ніжинського полку. В 20-ті роки тут стягалося покуховного податку «с кадок по 20 коп. да с ведра по 8 коп.»¹⁸, отже, в такій кадці було 2,5 місцевих відра. Згідно дальших розрахунків, місцеві відра у названих полках дорівнювали двом російським, отже, місткість кадок становила там відповідно 6 та 5 государевих відер.

Можна припустити, що і на інших територіях Лівобережної України місткість кадок коливалася від 4 до 6 государевих відер.

Невеликого розміру бочки означалися зменшувальними термінами **бочонок** та **бочалка**. На матеріалі небагатьох малоконкретних документальних згадок про бочонок важко гадати, якої він був місткості. Іноді в цей час на Лівобережжі бочонок дорівнював половині куфи, або 20 відрам¹⁹.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 1, спр. 26, арк. 18, 1723 р.

¹⁴ ДБЛ, ф. 159, спр. 5436/5733, арк. 1, 2; спр. 1721/1904, арк. 1.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 1, спр. 26, арк. 1, 2-зв.

¹⁶ Там же, оп. 2, спр. 782, арк. 2-зв.; ф. 52, оп. 3, спр. 576, арк. 4-зв.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 15 446, арк. 8-зв.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 780, арк. 11.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 1118, арк. 42.

Місткість бочалки у словнику української мови визначається на 5 відер²⁰. Цьому не протирічать свідчення писемних пам'яток XVIII ст.: «Меду в двух бочалках 28 пуд»²¹. За даними джерел, бочалки використовувались для збереження різних напоїв, зокрема пива: «бочалку пива добренького, висталого, тоненького прислать мне»²². Проте значно частіше вони правили за тару, в якій перевозилася сіль, селітра, порох — товари, які можна віднести до сипких тіл²³.

Іноді в писемних пам'ятках бочка та бочалка не різняться. Так, у 1728 р. переяславські жителі, котрі привезли до Ніжина на продаж 15 бочок солі, скаржилися до Генеральної військової канцелярії, що мусили, не продавши солі, заплатити торговельного податку 15 алтин, «з бочалки по алтину»²⁴. Очевидно, це пояснюється значними коливаннями місткостей самих бочок.

До невеликих бочок, що використовувались на Лівобережжі XVIII ст. як міри рідин, належало й **барило**. У словнику української мови навіть відзначено взаємозамінність метрологічних термінів барило і бочонок²⁵. Мабуть, і у XVIII ст. це було так, бо коливання місткостей барил теж були досить значними.

У XVIII ст. у барилах зберігалися і вивозилися на продаж різні напої та інші рідини: дьоготь, олія тощо. Через це з барил стягалися торговельні податки, між ними й покуховне: «покуховное з куф и с борил вина»²⁶. Уже зазначалося, що як і інші торговельні податки, покуховне було пропорціональним кількості вишинкованого вина. У Батуринській, Воронежській, Глухівській та Конотопській сотнях Ніжинського полку під час торгів у 1722 р. цей податок брався «от куфи горелки, хто в ярмарок шинкует, если выдаст повную, таяр (60 коп.— О. С.)». У такий же спосіб стягалося покуховне і з барил продаваних рідин, що дає можливість,

²⁰ Словарь української мови, т. 1. К., 1907, стор. 90.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 3, спр. 642, арк. 3-зв.

²² В. Л. Модзалевский. Материалы и заметки. 2. Оттиск из XI вып. «Трудов Черниговской губернской ученой архивной комиссии». Чернигов, 1915, стор. 14.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 3304, арк. 2; ДБЛ, ф. 159, спр. 1900/2084, арк. 1-зв.; спр. 2908/3147, арк. 1.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 3304, арк. 2.

²⁵ Словарь української мови, т. 1, стор. 90.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 1, спр. 26, арк. 13.

виходячи із розміру покуховного, висловити деякі припущення відносно місткостей барил. Так, у згаданих сотнях Ніжинського полку з вишинкованого «барильця в носатку» горілки бралася гривна (10 коп.), «з меншого шагов чтири (8 коп.— О. С.) и 5 коп. взмется»²⁷. А у Батури́нській сотні барило іноді прирівнювалося до кадки, і з обох цих бочок бралася по 20 коп. покуховного²⁸. Отже, якщо розмір куфи у цих сотнях, як і всюди на Лівобережжі, становив близько 40 государевих відер, то місткість барил коливалася від 3 відер до третини куфи. В зв'язку з такою непевністю розмірів барил покуховний податок часто стягався «з барил вина с ве-дерок»²⁹.

Різним був об'єм барил, що використовувались у торгівлі в інших сотнях цього самого полку: Новоміській, третій полковій та Романівській, де на торгах у цей час бралася «с приезжих шинкарей в ярмонок з борил вина по 40, по 20, по 12 и по 6 копеек, смотря по борилу»³⁰. Згідно із розміром покуховного, у торгівлі тут були поширені барила, що різнилися за обсягом майже у сім разів.

У Лубенському полку, судячи з розміру покуховного (80, 60, 40 і «з разсуждения» 30 або 20 коп.— з барил; 2 крб.— від куфи), ємкість барил коливалася від 0,1 до 0,4 куфи³¹.

Іноді барила невеликого розміру називалися барильцями. Так, у Лубенській полковій сотні у 20-ті роки від барильця стягалася втричі менше покуховне, ніж від барила звичайного для цієї місцевості обсягу: «У лубенського жителя Демяна Дегтяра з барила дегтю узято 30 коп.; у чорнуского жителя Федора Роценка з барильця дегтю узято 10 коп.»³² Очевидно, що барильце тут було у три рази меншим від барила. Барильце, згадане у щоденнику Якова Марковича під 15 березня 1738 р., вміщувало трохи більше двох відер³³.

²⁷ ДБЛ, ф. 159, спр. 1827/2010, арк. 2-зв.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 780, арк. 11, 11-зв.

²⁹ Там же, спр. 1080, арк. 79-зв. Гадяцький полк, 1726 р.

³⁰ ДБЛ, ф. 159, спр. 5436/5733, арк. 1.

³¹ Там же, спр. 1823/2006, арк. 1.

³² ЦДІА УРСР, ф. 98, оп. 1, спр. 62, арк. 9-зв.

³³ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. (далі — Я. М а р к о в и ч. Дневные записки), ч. II. М., 1859, стор. 40.

Відсутність певних стандартів для барил була причиною численних окреслень їх місткості, що зустрічаються у джерелах. Причому часто обсяг барил визначався у квартах. Таким чином, досягалася більша точність, адже барила рідко дорівнювали цілому числу відер. Так, у щоденнику Марковича знаходимо згадки про барила різної місткості — від 23 до 48 кварт⁴³, а у «Книгах всяких ведений» 1722 р. згадується, що на початку століття у похід на військову музику, крім інших харчів, видавалося «горілки барило сотенное кварт»³⁵.

Численні джерела свідчать, що барила не мали певних стандартів навіть на досить вузьких територіях і тому їх не можна вважати мірою у точному значенні цього слова. Барила були головним чином тарою, що виступала як міра при приблизних оцінках кількостей рідин.

Стоянець, очевидно, був дерев'яною тарою типу бочки, яка іноді використовувалась і під напої. Так, у щоденнику Марковича під 13 березня 1739 р. записано таке: «Обозному послали при сем вина стоянчик»³⁶, а в описі 1721 р. майна господаря гетьманського двору у Стародубському полку Даровського згадуються «с закусками разными стоянцов шесть»³⁷. Отже, категоричне віднесення І. Єрофієвим стоянця лише до мір рідин³⁸ є помилковим.

Для стоянців, напевно, розрізнялися місцеві стандарти. У джерелах за 1739 р., що походять з Києва, знаходимо відомості про стоянець горілки у півтора відра³⁹. На цьому рівні, мабуть, коливалася місткість стоянців і на інших територіях Лівобережжя.

Видозміною цієї ж міри, очевидно, був **стан**, який побутував як міра рідин в господарстві й торгівлі на території Стародубського полку⁴⁰. З реєстрів цін 70—

³⁴ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 40, 92, 171, 259.

³⁵ ДБЛ, ф. 159, спр. 2908/3147, арк. 15-зв.

³⁶ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 60.

³⁷ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 776, арк. 40-зв.

³⁸ І. Єрофієв. Вказ. праця, стор. 50.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 851, арк. 13.

⁴⁰ Центральна наукова бібліотека Академії наук Української РСР (далі — ЦНБ АН УРСР), відділ рукописів, II, 18 837—18 858, арк. 46, 1729 р.; А. И. Ханенко. Описание местностей Черниговской губернии в пределах бывшего Стародубского полка. Чернигов, 1890, стор. 21, 1733 р.

80-х років XVIII ст. у м. Погарі, де вартість горілки вказувалась у розрахунку на стан⁴¹, видно, що стан був торговельним вимірювальним стандартом. Ціна на стан полугарної горілки у березні 1777 р. становила 2 крб. 85 коп.⁴², а в цей час государеве відро такої горілки коштувало 50—60 коп.⁴³ Звідси можна визначити місткість стана приблизно на 5 государевих відер. Цей висновок можна підтвердити співставленням цін на стан і відро рідин у Погарі за січень і березень 1779 р.⁴⁴

З виробництвом напоїв пов'язана міра **спуст**. За місткістю вона, очевидно, дорівнювала кільком відрам. Так, у 1754 р. на Канівському перевозі житель правобережного села Горбанів Омелько Зайченко за один спуст горілки заплатив 3 коп. індукти, а гетьманський житель Іван Қизинченко за кадку горілки — 4 коп.⁴⁵ Наведений приклад свідчить, що спуст за ємкістю був близький до кадки.

Слід думати, що для спустів не існувало певних стандартів місткості, бо, як видно з митної книги, на згаданому перевозі за спуст горілки платили і по 3 коп., і по 2,5 коп.⁴⁶ За словником української мови місткість спуста мала дорівнювати трьом відрам горілки⁴⁷.

Гадаємо, що спуст іноді називався перепустом. Адже, по-перше, це терміни одного кореня, по-друге, в джерелах вони підмінюють один одного⁴⁸. Як і спуст, перепуст використовувався для виміру рідин, зокрема при торговельних транзакціях: «купить перепустов 2 горелки»⁴⁹.

Мірниця *, згадана в щоденнику Марковича під 10 листопада 1747 р., безперечно, була мірою місцевого походження: «Меду... шинкарям роздал мерниц 5 и носа-

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 52, арк. 9; спр. 118, арк. 2; спр. 145, арк. 2-зв., 60-зв.

⁴² ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 52, арк. 9.

⁴³ Там же, спр. 55, арк. 7.

⁴⁴ Там же, спр. 118, арк. 2, 10.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 3, спр. 576, арк. 4-зв., 6.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Словарь української мови, т. IV. К., 1909, стор. 192.

⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1932, оп. 1, спр. 67, арк. 45-зв., Київський полк, 1743 р.

⁴⁹ Український археографічний збірник, т. 1, стор. 77.

* Ця міра відома на Лівобережжі ще під назвою мірник (ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1-6, арк. 257-зв.).

ток 2 по 1 руб. 50 коп.»⁵⁰ Місткість її важко встановити. Очевидно, вона дорівнювала кільком відрам і вживалася у виробництві напоїв, оскільки згадується як дерев'яний посуд в реєстрах майна винокурень і броварів⁵¹. Серед дерев'яного посуду знаходимо мірницю і в інвентарі Биківської волості, складеному у 40-х роках. Тут мірниця застосовувалась у зв'язку з гарнцями для вимірювання пива і меду: «Дано в продажу шинкаром пива 25 мерниц 5 гарцов, меду питейного 9 мерниц, полмерниці, 23 гарцы»⁵². Спираючись тільки на це свідчення, важко робити висновки про співвідношення, що існувало між мірницею і гарнцем, але інших даних ми поки що не маємо.

У описах різних великих маєтностей серед дерев'яного посуду часто згадується **цебер**⁵³. Є свідчення, що наприкінці XIII ст. цебер побутував на території України як міра сипкого. У кінці XIII ст. волинський князь Мстислав Данилович встановив ловче на жителях Берестя «за их коромолу» (непослух князеві.— О. С.) «со ста по две лукне меду, а по две овце,... а по пяти цебров овса, а по пяти цебров ржи...»⁵⁴. Як міра сипких тіл цебер відомий у Львові кінця XVI — початку XVII ст.⁵⁵

Численні джерела свідчать, що традиційне метрологічне значення цебра як міри сипких тіл на Лівобережжі XVIII ст. втрачається. Цебер тут у XVIII ст. застосовувався до виміру різних рідин, зокрема напоїв⁵⁶.

Напевно, для цебра існували різні локальні стандарти. Так, в середині XVIII ст. на дьогтяних майданах Шептаківської волості Стародубського полку як міра виступав цебер ємкістю у чотири місцевих 20-квартирних відр: «При отдачи ими (дьогтярами.— О. С.) за дубовщину из двадцати коней от каждого коня дегтю-смолы по 3 цебры, а в цебры по 4 ведра»⁵⁷. Можна ви-

⁵⁰ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 253.

⁵¹ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1-б, арк. 214-зв., 257-зв.

⁵² ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 67, арк. 45-зв., 52, 60.

⁵³ Там же, арк. 44-зв.; спр. 297, арк. 14-зв.

⁵⁴ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871, стор. 613

⁵⁵ М. Л. Худаш. Вказ. праця, стор. 141.

⁵⁶ Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 224; А. Ша-
фонский. Вказ. праця, стор. 295.

⁵⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 297, арк. 14-зв.

словити припущення, що лівобережний цебер був якось пов'язаний з великим польським відром, тим більше що у литовській мові однокорінне слово «kibirgas» означає якраз відро⁵⁸. Крім того, є свідчення, що цебер побував як міра рідин і на території Білорусії: «kosiol w sebeg» (Могилів, 1683 р.)⁵⁹. Проте для підтвердження цього припущення поки що нема достатніх даних.

Слід пригадати, що однойменна міра в Угорщині, так званий дебречинський цебер, дорівнювала трьом з лишком відрам⁶⁰, а місткість чеського цебра Седлачек визначив на 53 і більше літрів⁶¹. Отже, на значній частині території Середньої і Східної Європи цебер відзначався відносною стійкістю вмісту. Які висновки можна зробити з цього факту щодо походження цебра та його проникнення на Лівобережжя, покажуть дальші дослідження історії цієї міри.

Носатки часто згадуються серед посуду для зберігання і, одночасно, для вимірювання горілки у винокурнях. Як правило, праця винокурів оплачувалася залежно від кількості носаток викуреної горілки: «староста евдокольский договорил винников за 9 рублей на сотню носаток»⁶². Кількість потрібної сировини також визначалася з розрахунку на носатку горілки: «На выкурение в январе 1749 г. казенного простого вина 50 носаток на каждую носатку муки ржаной по 7 четвериков, муки ржаной солодовой по одному четверику, муки ж овсяной по 2 четверика»⁶³.

Носатки використовувались як міри у виноторгівлі. Іноді у носатках визначалася місткість тари: «а з барильця в носатку гривна»⁶⁴. На деяких територіях продаж горілки провадився не на відра, а на носатки. Через

⁵⁸ А. Либери́с. Литовско-русский словарь. Вильнюс, 1962, стор. 276.

⁵⁹ Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской. Вып. X. Витебск, 1879, стор. 371.

⁶⁰ Ф. Петрушевский. Общая метрология. СПб., 1849, стор. 616.

⁶¹ A. Sedláček. Paměti o doklady o staročeských mírách a váhách.— «Rozpravy České Akademie věd a umění». Třída. I, č. 66. Praha, 1923, стор. 95—96.

⁶² Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 362.

⁶³ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 297, арк. 50.

⁶⁴ ДБЛ, ф. 159, спр. 1827/2010, арк. 2-зв.

це при складанні реєстрів цін вартість відра горілки спеціально вираховувалась. Так було, наприклад, у 30-ті роки в Городницькій сотні Чернігівського полку: «Вино простое на московское ведро в продаже не бывает, а продавалось носатками, по одном рублю по 80 коп. носатку, в которой считается ведро по четири, и в том состоит ценою ведро по 45 копеек»⁶⁵. В зв'язку з цим на ярмарках і торгах Лівобережжя від носатки, як і від інших мір рідин, стягалося покуховне: «за вышинкование куфы горелки по 5 золотих, от носатки — по 5 шагов»⁶⁶. Іноді воно називалося носатковим: «на-саткового с продажного насатками вина от насатки по 12 коп.»⁶⁷

Як бачимо, при оподаткуванні носатка прирівнювалася до десятої частини куфи: 5 золотих (1 крб.): 5 шагів (10 коп.), тобто до 4 російських відер. Іноді матеріали про збір покуховного містять і безпосередні вказівки на таку ємкість носатки: «с вина покуховного с вышинкованных носаток по 20 коп., в которой носатке 4 ведра»⁶⁸.

Носатка місткістю у 4 російські відра взагалі вважалася торговельним стандартом на Лівобережжі XVIII ст. Там, де місцеве відро було вдвічі більшим за російське, носатка прирівнювалася до двох місцевих відер: «от вышинку ведра по 10 копеек и по кварте вина, а от носатки по 20 копеек и по 2 кварта вина... взимать» (Полтавський полк)⁶⁹.

І. Єрофієв вважав, що носаткою стала приблизно у XV ст. називатися давньоруська міра корчага⁷⁰. Цю тезу можна підтвердити такими міркуваннями. По-перше, згадані міри були подібні за зовнішнім виглядом. У словнику української мови корчага визначена як посуд з вузькою шийкою для горілки⁷¹. Подібну форму мала й носатка, бо й тепер на Полтавщині під цією назвою ві-

⁶⁵ ДБЛ, ф. 159, спр. 3117/3374, арк. 5-зв.; спр. 3187/3444, арк. 4-зв.

⁶⁶ А. И. Хапенко. Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии. Чернигов, 1887, стор. 29.

⁶⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 410, арк. 37-зв.

⁶⁸ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 1080, арк. 97.

⁶⁹ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 1382, арк. 8.

⁷⁰ І. Єрофієв. Вказ. праця, стор. 48, 49.

⁷¹ Словарь української мови, т. II. К., 1908, стор. 288.

домий гончарний посуд з довгим носком⁷². Крім того, за визначенням Д. І. Прозоровського, місткість давньоруської корчаги становила близько двох відер⁷³, а наші спостереження свідчать, що й носатка на переважній частині Лівобережжя XVIII ст. дорівнювала двом місцевим відрам. Отже, і за обсягом корчага та носатка були, висловлюючись обережно, дуже близькими. Цікаво, що за Л. Магницьким, двом місцевим українським відрам мала дорівнювати й грецька амфора⁷⁴. І хоч остаточно питання про наступність між корчагою та носаткою може бути вирішене лише в результаті дослідження історії цих мір, у припущеннях щодо їх походження можемо піти далі, вбачаючи зв'язок між ними та грецькою амфорою. Зовнішня подібність носатки та корчаги із амфорою також говорить за спорідненість цих мір.

У той час, як в торгівлі стандартом вважалася чотиривідерна (відра государеві) носатка, у господарстві використовувались носатки різної місткості. Так, у духівниці XVIII ст. серед посуду згадуються «носаток мідних дві, с которых одна меньшая, а другая большая»⁷⁵. Проте у великих господарствах також існували цілком певні локальні стандарти для цих мір. Звітно-господарські матеріали Почепської описної маєтності свідчать, що мірою на горілку тут вважалася носатка ємкістю у 5 государевих відер і 3 кварта. На хуторі Ольшанському Шептаківської волості мірна носатка дорівнювала 5 государевим відрам⁷⁶. У маєтностях Якова Марковича також використовувались локальні стандарти носатки. Місткість їх коливалася близько 4—5 російських відер⁷⁷. Носатки правили за міру в господарстві ще й наприкінці XVIII ст. В торгівлі ж до виміру рідин вже з

⁷² М. Кривчанська. Назви посуду гончарного промислу Полтавщини.— У кн.: Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. К., 1954, стор. 125.

⁷³ Д. И. Прозоровский. Древнерусские меры жидкостей.— «Журнал Министерства народного просвещения», 1854, № 3, стор. 249.

⁷⁴ Лeonтий Магницкий. Арифметика, сиречь наука числительная, ч. I. М., 1703, стор. ЛБ-зв.

⁷⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1526, оп. I, спр. 3, арк. 35-зв.

⁷⁶ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. I, спр. 408, арк. 50-зв.; спр. 297, арк. 112.

⁷⁷ Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 228; ч. II, стор. 97, 112.

середини XVIII ст. вони застосовуються все рідше, відступаючи перед більш точними мірами — відрами. Та й використання відер узгоджувалось із тогочасними уніфікаційними щодо мір урядовими заходами.

За визначенням І. Єрофієва, *куфа* була бочкою місткістю від 18 до 40 відер⁷⁸. Той факт, що *куфа* являла один із різновидів бочки, можна підтвердити численними свідченнями джерел. Іноді в писемних пам'ятках *куфа* прямо називається бочкою або й бочалкою⁷⁹. Наприклад, у щоденнику Якова Марковича під 1 березня 1743 р. читаємо: «Посланной в Ромни на продажу горелки назначена цена лучшей, смотря по величине *бочки*, от 18 до 20 рублей за *кухву*»⁸⁰. А у скарзі з приводу пограбування у 1758 р. купецького каравану записано таке: «Вина з едней *куфи* випито по 2 корхи, з другою *бочки* вина нет на корх и на 3 пальце, в третьей *кухви* вина нет на 2 корхи, да в четвертой *кухви* ж вина нет на корх и на 3 пальце»⁸¹. І навпаки, інші види бочок у джерелах подскуди називаються *куфами*. Так, у книзі реєстрації зборів Канівського перевозу через Дніпро зареєстровано у 1757 р. «*куфу*» волоського вина, яка, напевно, в дійсності була *бутою*⁸².

У господарстві й торгівлі, подібно до інших бочок, *куфа* правила за зручну тару при транспортуванні й зберіганні різноманітних продуктів: зерна, борошна, солі, риби, масла тощо. Причому, як і для інших бочок, відомі *куфи* «з одними днами» і «з двома днами»⁸³. У джерелах згадуються «*куфи*, что воду возять», і *куфи*, що були млиновим інвентарем⁸⁴. Проте *куфа* використовувалась, головним чином, під різні ріднини: напої, олію, дьоготь тощо.

Куфа була зручною тарою для сухопутного транспортування рідин і для перевезень водними шляхами, на

⁷⁸ І. Єрофієв. Вказ. праця, стор. 48.

⁷⁹ ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 67, арк. 2-зв., 3; ДБЛ, ф. 159, спр. 1900/2084, арк. 1-зв.

⁸⁰ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 189.

⁸¹ ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 55, арк. 30-зв.

⁸² ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 3, спр. 576, арк. 5. Про буту див. далі.

⁸³ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1-6, арк. 259, 259-зв., 260-зв., 261.

⁸⁴ Там же, арк. 201-зв., 215-зв., 230-зв.

байдаках⁸⁵. Як тарою куфою користувалися навіть у міжнародній торгівлі⁸⁶.

У джерелах XVIII ст. куфа чітко відрізняється від інших видів бочок. Наприклад, в описі майна Вітківської маєтності Київського полку 1741 р. значиться «куф порожних 43, кадок и бочок 12»⁸⁷. Причина цього явища полягала в існуванні для куф, які використовувались у торгівлі, певного, єдиного для всього Лівобережжя стандарту (чого не можна сказати про інші різновиди бочок). Місткість куф коливалася близько такого стандарту. Саме тому великі кількості рідин визначалися куфами частіше, ніж іншими видами бочок. Приклади знаходимо навіть у документації, що потребувала великої точності та докладності: у торговельних угодах «обліках» — торговельних та боргових зобов'язаннях, скаргах, судових позовах тощо. Як видно з матеріалів судової справи, порушеної у 1723 р. проти чернігівського полковника Павла Полуботка, у 1716 р. він ладнався продати польському купцеві Цибульському «100 куф вина крайнею ціною по 18 талерей битих».

У куфах визначалися й дуже великі кількості рідин. Так, 1723 р. стародубські жителі звернулись із скаргою до наказного гетьмана і Генеральної військової канцелярії на підполковника Батуріна, який, скуповуючи вино «на Его Императорское Величество», заборонив торгівлю цим напоєм приватним особам, внаслідок чого в Стародубі зібралось «більше тисячі кухов» непроданого вина⁸⁸.

Про місткість лівобережної куфи можна дістати уявлення з указу Генеральної військової канцелярії до Канцелярії малоросійських зборів, що був виданий 1751 р. у відповідь на повідомлення лубенських та переяславських сотенних збирачів податків про те, що окремі «шинковые промышленники начали нововымышленно ставить на шинку вина горячего куфи наподобие бут так

⁸⁵ Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 192, 228, 393; ч. II, стор. 337.

⁸⁶ Там же, ч. I, стор. 333; ч. II, стор. 205, 327; ДБЛ, ф. 159, спр. 249/300, арк. II-зв.; спр. 1842/2026, арк. 6-зв.

⁸⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 67, арк. 44-зв.

⁸⁸ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 868, арк. 1—5.

великой меры, что в одну войдет куф сороковых по 2 и по 3, чего-де спрежде никогда не бывало, а платят только с тех куф до Скарбу войскового так, як и с куф сороковых по 2 рубля». У Переяславському полку з величезних куф у 100 і більше государевих відер шинкарі теж платили тільки по 2 крб. покуховного, «примеряясь к среднемерным обикновенным куфам».

У відповідності з указом 1751 р. надалі слід було стягати згаданий торговельний податок з таких «нововымышленных» куф пропорціонально до їхнього розміру, «примеряясь, сколько в таковой буге обикновенных малороссийских куф вместиться может, яко же обикновенно и водится быть горилчаной среднемирной куфе ведер государевых мерою в 40»⁸⁹.

Отже, на Лівобережній Україні XVIII ст. куфою стандартного розміру вважалася така, що дорівнювала 40 російським відрам. В зв'язку з існуванням сталих стандартів для куф саме вони стали тією початковою мірою, з якої всюди на Лівобережжі стягався торговельний помірний податок з рідин. Від куфи (кухви) пішла й назва цього податку — покуховне. Усталені норми стягнення цього податку, що виходили з незмінності розміру оподатковуваної одиниці виміру рідин — куфи, і були однією з причин розглянутого вище прикладу масової фальсифікації цих найбільш поширених на Лівобережжі містких мір рідин.

Від куфи, основної на Лівобережжі XVIII ст. великої міри рідкого, і пропорціонально від інших бочок продаваних рідин, стягався й інший торговельний податок — скотне. Його платили з кожної куфи, бочки, барила тощо приїжджі купці, котрі мали право торгувати тільки гуртом: «З кухов вишинкованих покуховное, з продажных гуртом кухов — скотное»⁹⁰. Згідно з указом Мало-російської колегії від 16 квітня 1723 р., скотне мало становити 20 або 25 коп. з куфи. Подекуди скотне бувало й більшим: у той же час у Срібнянській та Ічнянській сотнях Прилуцького полку скотне бралось під час звичайних торгів — по золотому (20 коп.), а в ярмарок —

⁸⁹ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 3, спр. 417, арк. 2, 4, 4-зв.— 5.

⁹⁰ ДБЛ, ф. 159, спр. 5437/5734, арк. 2-зв. Скотне платили від бочки, яку привезли на торг і скотили з воза, звідси й назва податку.

по копі (50 коп.), в інших сотнях — завжди по копі грошей⁹¹.

Як бачимо, при встановленні розмірів скотного місткості куфи не розкривалась — знову-таки в зв'язку з існуванням загального для Гетьманщини стандарту. З цієї ж причини з куфи горілки стягалася однакового розміру індукта: 20 коп.— і у 20-ті роки, і в кінці 40-х років XVIII ст. Це видно з кількох джерел, що відбивають порядок стягнення індукти на всій території Лівобережжя: реєстра індуктових зборів, складеного на вимогу Малоросійської колегії у 1722 р. індуктарем Петром Лукіним, а також з інших показчиків індукти за різні роки першої половини XVIII ст. та з донесення про порядок збору індукти, представленого Ніжинською карвасарею до Генеральної військової канцелярії у 1749 р.⁹²

Порівняно із скотним та індуктою, розмір покуховного був дуже значним. Пояснити це можна тим, що покуховне було фактично податком на прибуток від продажу горілки дрібними мірками. Причому чим дрібніші були мірки і більшою місткістю куфи, тим значнішим був прибуток шинкаря від кожної куфи у порівнянні з оптовим продажем. На більшості території Лівобережжя у XVIII ст. від куфи звичайної місткості стягалася 2 крб. покуховного. В зв'язку з характером покуховного та його великим розміром від неповної куфи стягалася пропорціонально менше покуховне, тоді як інші податки, за нашими спостереженнями, бралися в повному обсязі від неповної міри. Норми покуховного були також досить стійкими. Ось, наприклад, відомості тільки по Лубенському полку. Згідно з представленим у Малоросійську колегію звітом, тут від повної куфи бралася 2 крб., «а як неполная на 2 и на 3 корхи — 6 золотих, а за половину куфи рубль еден»⁹³. Дещо пізніше на Лубенщині покуховне з неповної на 2 та на 3 корхи куфи становило 1 крб. 6 алтин 4 денги⁹⁴, що становить ту

⁹¹ ДБЛ, ф. 159, спр. 1145/72, арк. 47; спр. 1721/1904, арк. 1, 2; спр. 2688/2918, арк. 1; ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 780, арк. 11-зв.

⁹² Український археографічний збірник, т. 1, стор. 62, 63, 65, 67; ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 21, арк. 2-зв., 20. Карвасарія — урядова установа, що відала збиранням індукти.

⁹³ ДБЛ, ф. 159, спр. 1823/2006, арк. 1. Про корх див. далі.

⁹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 1, спр. 12, арк. 1-зв.

саму суму (1 крб. 20 коп.). Такий порядок стягнення покуховного зберігався у Лубенському полку й надалі.

Отже, розмір торговельних податків: покуховного і скотного — залежав від того, якими мірами продавалися рідини. При продажу оптом цілої куфи податок (скотне) становив 20—25 коп. При продажу дрібними мірами, зокрема, гарнцями та квартами — 2 крб. з куфи (покуховне). В разі продажу відрами податок був дещо менший. Так, у тому ж Лубенському полку, як і в інших, «покуховного, что продают ведрами», стягалося по 1 крб. з куфи⁹⁵.

Визначення розміру покуховного торговельного податку ускладнювалося тим, що не завжди точно витримувалися розміри куф. Часто вони були значно більшого від стандартного розміру, а іноді їх місткість навмисне змінювалася — фальсифікувалася. Тому у Ніжинському полку, наприклад, вже в 20-ті роки відмовилися від застиглих форм стягнення покуховного згідно тільки з назвою посудини-міри. Тут брався в рахунок також і розмір куфи: «А в сотни третей полковой, Романовской, Новомеской с вина покуховного по 2 рубли и по 1 руб. 60 коп. и по 1 руб. 50 коп., *смотря по куфе*»⁹⁶. Така постановка питання про покуховне, безумовно, відповідала дійсності, адже у практиці торгівлі не завжди використовувались куфи місткістю у 40 государевих відер.

Звичайно місткість куф наближалася до стандартної, але нерідкими були випадки значних її коливань. Так, у щоденнику Якова Марковича від 3 листопада 1741 р. записано таке: «А цена оным кухвам положена (смотря по величине) от 23 до 15 рублей». Там же від 16 червня 1745 р. згадується «большая кухня»⁹⁷. «Велика польська» куфа використовувалась в Києві⁹⁸. А в джерелах початку XVIII ст. з Стародубщини згадуються малі куфи⁹⁹.

У березні 1752 р. староста однієї з маєтностей Марковича «договорил сделать 30 кухв мерою в 60 ведер»¹⁰⁰. Серед майна Чехівської гетьманської рангової

⁹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 1, спр. 26, арк. 1.

⁹⁶ ДБЛ, ф. 159, спр. 5436/5733, арк. 1.

⁹⁷ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 149, 224.

⁹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 851, арк. 12-зв., 13.

⁹⁹ А. М. Лазаревский. Описание старой Малороссии. Т. I. К., 1889, стор. 43.

¹⁰⁰ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 302—303.

маєтності у Переяславському полку згадуються «кухви деревянные, малые и великие»¹⁰¹. Такі відмінності в обсязі згаданих куф можна пояснити тим, що це були не спеціальні, торговельні, а побутові куфи. Втім, джерела свідчать, що й у господарстві найчастіше все ж таки використовувалися куфи близької до 40-відерної місткості. Так, у маєтностях Марковича місткість куф коливалася близько 10 носаток¹⁰², що дорівнювало 40 государевим відрам. Про місткість куфи господарського призначення, близьку до 40-відерної, свідчать також звітні матеріали по різних рангових та описних маєтностях. Серед господарських матеріалів Батуринської маєтності є відомість про віддачу до шинків горілки за 1745—1750 рр. За нашими підрахунками, всього була віддана 81 куфа місткістю 3393 $\frac{5}{8}$ відра¹⁰³. Обсяг куфи тут становив в середньому 42 відра. У звітах по Почепській та Ямпільській волостях значаться відповідно 18 куф місткістю 710 $\frac{2}{4}$ відер і 13 куф місткістю 495 відер¹⁰⁴. Отже, і тут обсяг куфи був близький до 40 відер. Про такий же середній розмір куфи у Почепській маєтності свідчать і інші джерела¹⁰⁵. Як видно з матеріалів по Шептаківській маєтності, і тут місткість куф становила в середньому 40 государевих відер¹⁰⁶. Простійкі стандарти для куф свідчить існування півкуф, що згадуються, наприклад, в описі Чехівської волості Переяславського полку¹⁰⁷.

Те саме спостерігається у торгівлі. Адже розміри скотного, покуховного та індукти були розраховані, насамперед, на звичайну, 40-відерну куфу. Зменшення розміру покуховного від 2 крб. лише у окремих випадках відповідало меншій куфі, найчастіше ж воно стягалося з неповної (але звичайної, 40-відерної) куфи. В разі ж, коли оподаткована куфа виявлялася більшою, збирачі податків ставали у безвихідь і, безпорадні, зверталися

¹⁰¹ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1-6, арк. 216.

¹⁰² Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 228; ч. II, стор. 112, 147.

¹⁰³ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 56, арк. 59-зв.

¹⁰⁴ Там же, спр. 1-6, арк. 70-зв.—71.

¹⁰⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 408, арк. 50-зв., 52; спр. 410, арк. 569.

¹⁰⁶ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1-6, арк. 188-зв.—189.

¹⁰⁷ Там же, арк. 257—зв., 261.

за вказівками до вищих установ. Так трапилось у 1751 р. в Переяславському полку. Тут здавна з куфи бралося покуховного 2 крб., «а с неповной — по росчету», наприклад, з 3 доль куфи — 1 крб. 50 коп., а з 6 відер — 30 коп. (1726 р.)¹⁰⁸. Як видно, цей податок тут був розрахований саме на 40-відерну куфу. Коли ж справа дійшла до стягнення покуховного з більших куф, переяславські урядники звернулися до Генеральної військової канцелярії.

Через відмінності у місткостях куф при більш точних підрахунках кількості рідин визначалися у відрах, гарнцях, а іноді й у квартах: про отдачу днг за 5 тисяч ведр вина Якову Долбне с товарищи»; «кухов 200-гарцевих 18»; «видано в коморах горелки простой 6 кухов у 600 кварт ровно, одиннадцатая у 502 кварта, двенадцатая — у 460 и полтрети кварта»¹⁰⁹.

Очевидно, стандартним місткостям куф відповідали також стандартні їх розміри. З цим пов'язане визначення кількостей рідин у куфах через лінійні міри, а саме через міри антропометричного походження **корх і палець**.

Міра корх найчастіше зустрічається у джерелах XVIII ст. саме у зв'язку з куфою, тому ми вважаємо доцільним зупинитися на її характеристиці. За словником української мови — це міра довжини у ширину долоні чи у 4 пальці¹¹⁰. На корхи звичайно вимірювали довжину предметів, які можна було охопити пальцями руки¹¹¹. Визначення кількостей рідин у куфах через корхи виказує примітивний спосіб, що вживався до цього: очевидно, для перевірки повноти куфи у неї опускалася палиця, яка потім і вимірювалася. За свідченням джерел, через корхи визначався рівень горілки або вина у куфі при стягненні покуховного у Прилуцькому, Лубенському, Миргородському та інших полках Лівобереж-

¹⁰⁸ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1-б, арк. 257-зв., 261.

¹⁰⁹ ДБЛ, ф. 159, спр. 5361/5658, арк. 1; спр. 1686/1868, арк. 2; спр. 1906/2091, арк. 5.

¹¹⁰ Словарь української мови, т. II, стор. 288. Визначення корха як лінійної міри, що відповідала довжині двох перших суглобів середнього пальця (В. И. Василенко. Местечко Оношня. Полтава, 1889, стор. 34), здається нам помилковим.

¹¹¹ И. Бенъковский. Смерть в поверьях и обрядах.— «Киевская старина», т. 54, 1896, стор. 245.

жя¹¹². У березні 1752 р. лукомський Лубенського полку житель Нестер Калина заплатив з куфи, неповної на півтора корхи, 1 крб. 70 коп. покуховного¹¹³. Звідси вираховується, що один корх, від якого платилося 20 коп., відповідав десятій частині куфи. Очевидно, що висота куфи дорівнювала 10 корхам. У Миргородському полку куфа була такої самої висоти, про що свідчать, наприклад, факти: на ярмарку 7 листопада 1751 р. у м. Уцтвиці «с вишинку з куфи четирих корхов» Василь Колодний заплатив 80 коп. покуховного, а Степан Закаблука «с вишинку з куфи горелки полтора корха» заплатив 30 коп., причому покуховне від повної куфи тут теж стягалося в розмірі 2 крб.¹¹⁴ До речі, якщо прийняти ширину долоні за 10 см, то висоту «середньомірної» куфи, що побутувала на Лівобережжі XVIII ст., можна приблизно визначити на один метр.

Отже, куфа являла один із різновидів бочок, відрізняючись від останніх стійкістю стандарту, який був основним у торговельному вимірюванні значних кількостей рідин. Дослідження ролі 40-відерної куфи як торговельного стандарту дає можливість висловити припущення, що куфа відокремилася від інших бочок і висунулася серед них на перший план як торговельна міра в ході розвитку торгівлі і що стійкість торговельного стандарту куфи на території України була пов'язана з широкими масштабами торгівлі рідинами.

Як міра великої місткості, куфа поділялася на фракції. Четверта її частина називалася «доля» і дорівнювала, очевидно, 10 відрам. Про це свідчать писемні пам'ятки Переяславського полку за 20-ті роки XVIII ст.¹¹⁵ Такий, властивий багатьом українським мірам XVIII ст. поділ на чотири частини, як і поділ куфи на дві половини, безумовно, був відомий і на інших територіях Лівобережжя. Слід відзначити, що у XVIII ст. в Росії також широко використовувалася як одна з основних мір

¹¹² ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 58, арк. 1, 7; ДБЛ, ф. 159, спр. 1823/2006; арк. 1. Словник Д. І. Яворницького реєструє у південно-східних українських діалектах слова, похідні від «корха», очевидно, успадковані мовою з часу, коли корх був реально діючою мірою довжини (Д. І. Яворницький. Словник української мови. Катеринослав, 1919, стор. 332).

¹¹³ ЦДІА УРСР, ф. 98, оп. 1, спр. 62, арк. 11.

¹¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 58, арк. 1, 7.

¹¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 1080, арк. 101.

рідин 40-відерна бочка і четверта її частина — так звана десятя ¹¹⁶. Чи існує, і якщо так, то який саме зв'язок між українською куфою і російською бочкою, покажуть дослідження української метрології за більш ранній час.

Власного виробництва вина на Україні XVIII ст. ще не було. Тому на Лівобережжя ввозилось багато іноземного вина з Молдавії, Криму, Валахії, Угорщини, Греції, Франції та інших країн. Найбільше вина надходило у цей час з Молдавії та Угорщини. Транспортувалося воно у спеціальних бочках — бутах та анталах, що одночасно служили мірою. Хоч для цих бочок існували певні стандарти, у митницях місткість їх додатково перевірялася митницькими служителями, екерами, і визначалася в мірах іноземного походження — оксофтах та анкерках *. Операція ця називалася екерівкою.

Оксофт та анкерок правила за міри рідин у північних країнах: Швеції, Фінляндії, Англії та ін. На Лівобережну Україну вони, очевидно, поширилися частково завдяки міжнародній торгівлі через Ригу, в якій здавна брали активну участь українські купці.

Після організації у 1754 р. на західному кордоні Лівобережної України митниць оксофт та анкерок стали основними мірами, що вживалися при екерівці іноземних напоїв. Тому використання на Лівобережжі цих мір можна частково пояснити й російським впливом, адже в Росії XVIII ст. оксофт та анкерок широко використовувались у таких самих цілях. Так, у рапорті Петербурзької портової митниці 12 січня 1737 р. до Комісії мір та ваг серед «мер, какими меряют все привозные заморские питья», першими були названі оксофти та анкерки ¹¹⁷. Оксофт, прийнятий у XVIII ст. до виміру іноземних вин у Росії, дорівнював 180 штофам, або 18 відрам, а анкерок — 3 відрам ¹¹⁸.

У митницях Лівобережжя анкерок частіше називався **анкером**. Так, 1790 р. на Кам'янській прикордонній заставі було конфісковано 4 анкери і 2,8 відра контрабандної французької горілки. Її оцінили з розрахунку 14 крб.

¹¹⁶ Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 209.

* Анкерками вимірявся також лимонний сік.

¹¹⁷ Центральний державний архів давніх актів (далі — ЦДАДА СРСР), ф. 248, сир. 1/1655, арк. 140.

¹¹⁸ Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 208—209.

за анкер у 67 крб. 66³/₄ коп.¹¹⁹, з чого можна зробити висновок, що місткість анкерка наближалася до 3 відер. Там же знаходимо відомості до розрахунку ємкості оксофта: 6 відер французького ординарного вина, було оцінено у 6 крб. при вартості оксофта 18 крб. Отже, оксофт дорівнював 18 відрам.

Як бачимо, оксофт був у шість разів більший за анкер. Джерела підтверджують таке їх співвідношення. Більше того, ці міри перебували у взаємозв'язку і вживалися поруч: оксофт як більша, а анкер як менша. Так, 1767 р. через Васильківську митницю було провезено з Болгарії біле та червоне варненські вина мірою 285 оксофтів і 2 анкерки. Ці вина були оцінені (по 18 крб. за оксофт) у 5136 крб.¹²⁰

Звідси видно, що один анкерок коштував 3 крб.— у шість разів менше від оксофта, що, безумовно, відповідало співвідношенню місткостей цих мір. Тим самим ще раз підтвердилося, що об'єм анкера становив 3 відра.

Отже, на Лівобережній Україні XVIII ст., як і в Росії, до виміру різних привізних рідин, наприклад, вина, лимонного соку, застосовувались міри іноземного походження: оксофт і анкерок, які вміщували відповідно 18 та 3 відра. Особливо слід підкреслити, що оксофту та анкерку, як і іншим тогочасним мірам рідин, відповідали однойменні бочки у 18 та 3 відра. І це підтверджується фактами з джерел за різний час. Так, у березні 1742 р. до Генеральної військової канцелярії звернувся ніжинський війт Терनावіот із проханням про дозвіл на вивіз до Москви купленого у Ніжині червоного та білого волозького вина «шести бочок меньших против немецких (що дорівнювали німецьким.— О. С.), называемых оксовов, да вишневки, зделанной з простого вина»¹²¹. Як видно звідси, Терनावіот збирався транспортувати вино у бочках, що за місткістю дорівнювали німецьким бочкам же — оксофтам.

У 1786 р. на Кам'янській митній заставі були конфісковані 4 оксофти французького ординарного вина¹²². Як видно з акта, складеного з цього приводу, воно не екерувалося. Тим часом мова в джерелі йде то про

¹¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 206, арк. 2.

¹²⁰ Там же, спр. 40, арк. 15.

¹²¹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 8441, арк. 2.

¹²² ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 162, арк. 5—5-зв.

4 оксофта, то про 4 бочки вина, з чого можна зробити висновок, що оксофтом тут називалася бочка відповідної місткості.

Оксофти та анкерки, очевидно, використовувалися не тільки під рідини. Наприклад, у 30-ті роки з України для імператорського двору поставлялися в анкерках солоні сливи¹²³. Отже, оксофту та анкерку, як і взагалі переважній більшості мір місткості доби феодалізму, відповідала однойменна тара такої самої ємкості.

До мір іноземного походження, якими визначалися кількості привізного вина у прикордонних лівобережних митницях, крім оксофта і анкерка, належав також **антал***. Міра під такою назвою здавна була відомою на Україні. У другій половині XVI ст. на польських землях Речі Посполитої антал використовувався до виміру рідин як четверта частина бочки й дорівнював 18 гарнцям¹²⁴. Половину антала називали **анталок**. Слід зазначити, проте, що в метрології Лівобережжя XVIII ст. анталок невідомий.

На нашу думку, поширення анталу як міри рідин на Лівобережжі XVIII ст. можна пов'язати безпосередньо і виключно з привезенням на Україну угорського вина¹²⁵. Значні кількості угорського вина закупали «по необхідности» лівобережні монастирі, і між ними Києво-Печерська лавра¹²⁶. Цікаво відзначити, що у щоденнику Якова Марковича серед різних купованих у 20—30-ті роки він найчастіше згадується якраз угорське¹²⁷.

Починаючи з кінця XVII ст. угорське вино великими кількостями ввозилося в Росію для царського двору, наприклад, у листопаді 1786 р.— 30 анталів токайського вина, а в лютому 1788 р.— 23 бочки і 72 бочонки¹²⁸.

Існує думка, що термін «антал», який означав бочонок угорського вина в 60 пляшок, з'явився в російській

¹²³ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 491, арк. 1-зв.

* Антал за формою нагадував барило (Милан Влајуняц. Речник наших старих мера. Свеска I. Београд, 1961, стор. 118).

¹²⁴ A. Brückner. Encyklopedia staropolska, t. 1, Warszawa, 1939, стор. 884; Vademecum, стор. 218.

¹²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 514, арк. 35.

¹²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 128, справи загальні, оп. 1, спр. 219, арк. 3.

¹²⁷ Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 25, 29, 43, 52, 74 та ін.

¹²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 145, арк. 1, 4; спр. 180, арк. 1. Петро Перший купив у районі Токаю і Тальї виноградишки, які на-

мові в кінці XVII ст.¹²⁹ У такому самому значенні за-реєстроване це слово у словнику української мови¹³⁰. Ми гадаємо, однак, що на Лівобережжі антал як міра угорського вина та інших рідин був відомий значно раніше, адже є дані, що угорське вино довозилося на Лівобережжя, наприклад, ще в першій половині XVII ст.¹³¹

Антали, що потрапили з угорським вином на Україну, продовжували тут використовуватися з тією самою назвою у господарстві під інші напої. Про це свідчать записи щоденника Марковича: «пересыпали вино в анталы и поставили в леднице» або: «Иван за выпитый мед, которого от полного антала третина осталась, наказан»¹³².

Джерела свідчать, що місткість бочок, в яких привозили угорське вино, була різною. Так, у щоденнику Якова Марковича під 24 червня 1734 р. згадуються два більші і два менші антали¹³³. Іноді місткість «більших» анталів сягала 20 відер: 4 жовтня 1742 р. Маркович «писал... до жены о присылке оковитки в 10 анталах, мерою от 15 до 20 ведер каждый»¹³⁴.

В Угорщині для цих бочок, безумовно, існували певні стандарти, які й дали початок мірі. У митницькій практиці Лівобережжя антал використовувався для екерівки тільки угорських вин із цілком конкретним і сталим значенням — 5 відер. Важливо відзначити, що угорське вино прибувало на митниці майже виключно у бочках двох видів: місткістю в один і два антали¹³⁵. В зв'язку з цим у митних книгах іноді знаходимо такі, наприклад, записи: «Вина венгерського токайского сухогронного из Кошицы в 20 анталах и 2 бочках по 60 рублей антал —

лежали царському двору до кінця XVIII ст. Нагляд за ними здійснював спеціальний козацький загін на чолі з офіцером. Козаки, що жили там постійно, охороняли виноградники, а також і обробляли їх. Перевозили вино спеціальні царські загони (Э. Балецкий. Вказ. праця, стор. 440).

¹²⁹ Э. Б а л е ц к и й. Вказ. праця, стор. 441.

¹³⁰ Словарь української мови, т. I, стор. 8.

¹³¹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах, т. II. М., 1953, стор. 148.

¹³² Я. М а р к о в и ч. Дневные записки, ч. II, стор. 96, 234.

¹³³ Я. М а р к о в и ч. Дневные записки, ч. I, стор. 428.

¹³⁴ Я. М а р к о в и ч. Дневные записки, ч. II, стор. 179.

¹³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 127, арк. 9; спр. 197, арк. 9; спр. 210, арк. 7, 27.

1440 руб.» (1767 р., Васильківська митниця) ¹³⁶. Нескладний підрахунок показує, що згадані в джерелі бочки вміщували по два антали кожна. В разі ж, коли бочка була нестандартною, у митній книзі на це спеціально зверталася увага. Так, 4 вересня 1790 р. білоцерківський житель провіз «2 бочонка *небольших* вина венгерского ерливского цена по 35 руб. бочонок», якого було один антал і 3 відра ¹³⁷.

Окреслення у митній документації верхньої межі для ємкості антала («в каждом антале не более 5 ведр» ¹³⁸) ще раз свідчить про те, що ця міра походила від бочки, адже коливання місткостей останніх цілком природні навіть при додержанні стандартів. Отже, міра антал відповідала одному з стандартів бочок, в яких на Україну привозилося угорське вино, і за місткістю наближалася до 5 государевих відер *.

Як згадувалось уже, в Речі Посполитій антал становив четверту частину бочки. Вище було встановлено, що куфа на Лівобережжі XVIII ст. дорівнювала 40 відрам. За деякими даними, куфа, що використовувалась на території Речі Посполитої у XVI і XVII ст., була вдвоє більша за один із стандартів бочки ¹³⁹. Виходячи з припущення про сталу місткість куфи (на прикладі лівобережної), можна думати, що згадана бочка дорівнювала 20 відрам. Тоді 5-відерний антал становив якраз четверту частину бочки. Із такого співставлення фактів поки що не можна робити конструктивних висновків. Обмежимося лише припущенням, що антал колись входив до системи українських одиниць виміру рідин. Наскільки воно правомірне та чи не є випадковим правильне співвідношення місткостей згаданих куфи, бочки та антала, покажуть далші дослідження, які, можливо, дозволять переглянути питання щодо часу та обставин проникнення антала на територію Лівобережної України.

У досить великих кількостях у XVIII ст. на Україну привозили з Молдавії та Валахії так зване волоське ви-

¹³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 40, арк. 15.

¹³⁷ Там же, спр. 209, арк. 9.

¹³⁸ Там же, спр. 106, арк. 68, спр. 127, арк. 9.

* У митницях на Лівобережній Україні до виміру рідин застосовувалось тільки російське, так зване государево відро.

¹³⁹ S. Hozzowski. Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku. Warszawa, 1928; стор. 65; Я. Ісачевич. Вказ. праця, стор. 12.

но, яке транспортувалося в **бутах**. На це вказує той факт, що з бути виноградного вина стягалися торговельні податки: ярмарковий збір та покуховне¹⁴⁰. Як видно з реєстрів індукти, крім волоського в бутах доставлялося на Україну також трапезундське і кримське вина¹⁴¹.

Вже згадувалось, що 80—120 відерні куфи нагадували сучасникам бути¹⁴². Але бути бували і значно більшими за обсягом. Так, у справі про купівлю у Волощині вина для Києво-Печерської лаври з нагоди посвяти нового архімандрита 1769 р. бута у «сто ведер примерно» була згадана як звичайна¹⁴³. Однак серед привезених до лаври бут з вином були й 160 відерні¹⁴⁴. Згадки про такі самі великі бути знаходимо і на сторінках митних книг. Наприклад, 14 лютого 1772 р. ніжинський купець Христофор Михайлів провіз із Яс через Васильківську митницю «7 бут яских вина волоского белого и красного мерою 54 оксофта»¹⁴⁵. Тут одна бута дорівнювала 7,714 оксофта або 139 відрам.

Дещо рідше волоське вино прибувало на Лівобережжя у **полуботках** (полубутках), які іноді називалися полубутами. Як видно з назви цих бочок, вони дорівнювали половині бути. Таку їх місткість можна підтвердити даними з індуктових книг, наприклад: «вина волоского 4 буты с половиною, по оценки бута по 150 руб. и полуботок — 75 руб.»¹⁴⁶ Полуботки іноді сягали значних розмірів. Так, у 1761 р. для Києво-Печерської лаври було закуплено полинного червоного вина 3 «полубутки» місткістю близько 100 відер кожний¹⁴⁷. В зв'язку з такими значними розмірами полуботки називались іноді малими бутами¹⁴⁸.

Чвертка, інколи згадувана в джерелах як тара під волоське вино, очевидно, становила четверту частину буту. Про це говорить, наприклад, такий запис: «вина

¹⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 86, арк. 1—3; спр. 1080, арк. 77; ДБЛ, ф. 159, спр. 5436/5733, арк. 3-зв.

¹⁴¹ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 202.

¹⁴² ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 3, спр. 417, арк. 4.

¹⁴³ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, справи загальні, спр. 219, арк. 196.

¹⁴⁴ Там же, арк. 216.

¹⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 54, арк. 1.

¹⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 3, спр. 642, арк. 5-зв., 6.

¹⁴⁷ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, справи загальні, спр. 219, арк. 91.

¹⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 3, спр. 576, арк. 5; спр. 642, арк. 6.

волоского красного три четвертки буты»¹⁴⁹. Деякі сумніви щодо цього виникають у зв'язку з тим, що четвертка іноді дорівнювала тільки одному оксофту¹⁵⁰, і тут четвертку вже скоріше можна визначити як фракцію полуботка.

Бути укладалися на великі вози, запряжені кількома парами волів. Щоб заповнити вільне місце, біля бут ставилися так звані **приставки**. Порівняно з бутами вони були невеликої місткості. Її можна орієнтовно визначити на 1 оксофт, виходячи, наприклад, із такого запису в книгах Васильківської митниці за 1767 р.: «22 бути 19 приставок мерою 244,5 оксофта»¹⁵¹. Якщо прийняти середню місткість бути за 10 оксофтів, на 19 приставок тут припаде 24,5 оксофта.

Отже, бута була бочкою, спеціально пристосованою до транспортування на значні відстані великих кількостей вина. На Лівобережжя XVIII ст. у бутах привозилися різні його сорти, в основному так зване волоське — з Молдавії та Валахії. Місткість бут була дуже великою і коливалася в межах від 100 до 200 відер. Полуботок дорівнював половині бути. Місткість полуботків була різною залежно від об'єму відповідної бути.

2. ВІДРО — ОСНОВНА МІРА РІДИН

Таким чином, у господарстві й торгівлі Лівобережної України XVIII ст. використовувалось багато різноманітних містких мір. Головною їх рисою можна вважати нестійкість і множинність стандартів, зокрема й торговельних, через що при більш точному визначенні вони передавалися у відрах. Адже саме для відра існували найбільш стійкі стандарти, ареал дії яких був досить широким і охоплював територію навколо окремих міст — торговельних та політичних центрів. За термінологією джерел, регіональний поділ мір у більшості випадків співпадав з полковим адміністративним устроєм Лівобережжя.

Як уже згадувалось, коли треба було уточнити ємкість куфи, бути, антала, кадки тощо, вона передавалась у відрах. При якнайточнішому визначенні навіть дуже великі кількості рідин подавалися безпосередньо у відрах:

¹⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, справи загальні, спр. 219, арк. 74.

¹⁵⁰ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 54, арк. 1.

¹⁵¹ Там же, спр. 40, арк. 15.

«про отдачу днґ за пять тысяч ведр вина Якову Долбне с товарищи» (1720 р.)¹⁵².

Відро як міра місткості виникло з відра-посуду і використовувалось у цих двох значеннях паралельно вже за часів Київської Русі: «А се поклон вирный: вирнику взяти 7 ведер солоду на неделю»¹⁵³. Відро правило за посуд і у XVIII ст. Тому в описах майна окремих господарств підкреслювалася різниця між таким відром і відром-мірою. Так, в інвентарі Чехівського двірця Переяславського полку 1750 р. знаходимо «відра, что воду носят» і «відра мірні», а також «питейні відра мірні»¹⁵⁴.

Джерела свідчать, що відро на Лівобережній Україні XVIII ст. було, в основному, дерев'яним. Серед дерев'яного посуду воно згадується у писемних пам'ятках 50-х років¹⁵⁵. У 70—80-ті роки XVIII ст. дерев'яні відра у великих кількостях вироблялись у Новгород-Сіверському намісництві. Звідси вони розвозилися по всьому Лівобережжю, на Слобожанщину та в Росію, де продавалися або мінялися на хліб «в отсыпь»¹⁵⁶. Металевими — залізними та мідними — на Лівобережній Україні XVIII ст. були тільки мірні відра¹⁵⁷. Кількість згадок про металеві відра значно зростає в джерелах наприкінці 30—40-х років, на які припадають заходи по впровадженню російських мір, адже «государеве» відро було металевим. Відтоді й на Гетьманщині зразки російського відра виготовлялися з металу. Наприклад, згідно із записом у прибутково-видатковій книзі Шептаківської волості, у 1749 р. тут було зроблено два залізних 8-вершкових, тобто російських, відра вагою 16 фунтів¹⁵⁸, а коли у 1755 р. до Київської губернської канцелярії звернувся генерал-майор Глібов із проханням про присилку до Нової Сербії указних мідних мір, на замовлення київського магістрату київський міщанин, котляр Данило Стефанів, крім інших мір, зробив також мідні відро та

¹⁵² ДБЛ, ф. 159, спр. 5361/5658, арк. 1; Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 312.

¹⁵³ «Руська правда». К., 1935, стор. 9.

¹⁵⁴ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. I, спр. 1-б, арк. 260, 261.

¹⁵⁵ Там же, арк. 259.

¹⁵⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва, стор. 19, 21, 96, 244, 361 та ін.

¹⁵⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. I, спр. 381, арк. 1-а-зв.; ф. 269, оп. I, спр. 56, арк. 72-зв., 74.

¹⁵⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. I, спр. 381. 1-а-зв.

четверть відра ¹⁵⁹. В 70-ті роки XVIII ст. на Лівобережжі вже існували підприємства, на яких масово вироблялася «всякая разного сорту большая и мелкая медная посуда из покупаемой в Москве и в городе Стародубе меди», у тому числі й відра ¹⁶⁰.

На Лівобережжі XVIII ст., як і в Росії на цей час, відро було основною мірою рідин не тільки в господарстві, а й у торгівлі. На відра продавалися горілка, мед, пиво, конопляна олія, дьоготь та інші рідини. У наказах урядових установ, якими регламентувалися ціни в державній торгівлі, як правило, подавалася вартість відра рідин ¹⁶¹. Вартість відра різних сортів горілки, вина, меду та дьогтю завжди вказувалася також у звітах про торговельні ціни.

Про значення відра як міри рідин у торгівлі також говорить факт існування на Лівобережжі торговельного податку з відра продаваних рідин — повідеркового, яке іноді називається у джерелах помірним відерковим ¹⁶². Воно всюди, як правило, стягалося грішми, але бувало різного розміру. Так, у 20-ті роки у Батуринській сотні Ніжинського полку повідерковий податок на горілку становив 2 коп. з покупця і 2 коп. з продавця. В Київській та Гоголівській сотнях у 50-ті роки повідеркове бралось по 4 коп. з відра. В той же час у Почепській сотні Стародубського полку «с продажного на меру ведрами простого вина» стягали по копійці з продавця і з покупця, а в Лубенському полку — всього по копійці або по дві з відра ¹⁶³.

Повідеркове було значно більшим, якщо відро рідини продавалось не оптом, а вроздріб меншими мірами: квартами, півквартами, бо роздрібний продаж приносив більший зиск.

Повідеркове з продаваної вроздріб рідини іноді називалося покуховним: «с вина покуховного: с кухви полтора рубля, с кадок по 20 коп. да с ведра по 8 коп.» ¹⁶⁴

¹⁵⁹ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2567, арк. 2, 4-зв.

¹⁶⁰ «Опис Новгород-Сіверського памісництва», стор. 267.

¹⁶¹ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 187.

¹⁶² ДБЛ, ф. 159, спр. 2729/2960, арк. 2.

¹⁶³ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 780, арк. 11; оп. 1, спр. 26, арк. 4-зв.; ф. 52, оп. 1, спр. 45, арк. 3,5; ф. 1632, оп. 1, спр. 410, арк. 36-зв.

¹⁶⁴ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 780, арк. 11.

У цьому був свій сенс, адже покуховне було податком на роздрібний продаж рідин.

Іноді повідеркове брали натурою: з відра по мірі (звичайно по кварти) горілки, меду, олії або дьогтю. У Переяславському полку повідеркове стягалось у вигляді десятої кварти від відра. За десяту квартиру шинкували у Василькові¹⁶⁵. В джерелах, що походять з Києва, натуральне повідеркове згадується в зв'язку з організацією торгівлі у магістратських шинках: «Бурмистр и райца... при приеме одного вина у продавцов по договору взимают померное, т. е. от всякого ведра по полкварти»¹⁶⁶.

Повідеркове, поруч із іншими помірними податками з рідин, становило поважну статтю державних прибутків від торгівлі*. До речі, виходячи з конкретних розмірів повідеркового, покуховного і скотного, можна робити ґрунтовні висновки про співвідношення на ярмарках та торгах між роздрібною та оптовою торгівлею рідинами.

Траплялися випадки, коли повідеркове носило дещо інші форми, наприклад стягалось зерном¹⁶⁷. Проте його вартість приблизно відповідала вартості кварти горілки, і, отже, середній для Лівобережжя рівень цього податку — десята кварта від відра — зберігався.

Відро згадується також у реєстрах індукти як міра, з якої стягалось зовнішньоторговельне мито: «от ведерка

¹⁶⁵ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 3304, арк. 2; ф. 1632, оп. 1, спр. 304, арк. 84-зв.; С. Шамрай. Місто Васильків (IX—XVIII вв.).— Історично-географічний збірник, т. III. К., 1929, стор. 54.

¹⁶⁶ А. Андрієвський. Войтовство Ивана Сычевского в Киеве (1754—1766 гг.). К., 1891, стор. 91—92.

* У деяких містах повідеркове разом із ваговим збиралося на користь міських церков, які утримували важниці (В. Л. Модзалевський. Матеріали і заметки. I.— «Труды Черниговской архивной комиссии», вып. X. Чернигов, 1913, стор. 33; ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 2869, арк. 1; спр. 3848, арк. 2). Відзначимо, що при стягненні повідеркового звичайними були зловживання. Це, зрештою, можна сказати про збір всіх торговельних податків. Стягнені гроші привласнювалися збирачами податків та міськими урядниками, наприклад, у Києві: «Прочие же сборы, каковы урядники магистратовые по самоволству с разных статей, яко-то: с вагового, померного и с мест пустых — в противность высокомоунарших грамот запретительных указов, на себя собирают и оными пользуют» (А. Андрієвський. Вказ. праця, стор. 99).

¹⁶⁷ С. Шамрай. Вказ. праця, стор. 56.

меду алтын» (3 коп.— О. С.), «от ведерка горелки шаг» (2 коп.— О. С.)¹⁶⁸, «от меду пресного с ведра 3 коп.»¹⁶⁹

У писемних пам'ятках знаходимо згадки про відра ніжинської та лубенської міри, про переяславське, прилуцьке, полтавське та київське відро. Еталони місцевих відер, тавровані урядовими, ратушними та магістратськими печатками, зберігалися у магістратах та ратушах міст Лівобережжя. Такі відра відповідно й називалися магістратськими або ратушними. Але міські вимірювальні стандарти не виключали існування на тій самій території інших однорідних мір, що складалися в окремих господарських комплексах: маєтках, замках, монастирях тощо — і були обов'язковими тільки тут. У Києві, наприклад, на території Печерської лаври, крім магістратського, київського відра, як торговельна міра виступало монастирське, що було більшим від київського магістратського¹⁷⁰. Відоме також відро київського Микільського монастиря, яке теж відрізнялося за місткістю від магістратського¹⁷¹.

До цього ще слід додати велику кількість відер і менших мір, які виникали в господарстві та дрібній торгівлі стихійно з побутового посуду. Так, у Миргородському полку за торговельну міру бралось звичайне «водоносне» відро, якому знайшлося місце навіть у реєстрах цін¹⁷². З такими мірами, як більш звичайними порівнювалися навіть широко відомі вимірювальні стандарти: «Сегодня рано вимерали ведерко государево московское печатное, з которого вышло кубков монх сребных (який от Кулябки) 18 и девятигонадцать большая мало половина»¹⁷³.

Продаючи рідини на відра або кварта, купці зобов'язані були користуватися місцевими вимірювальними стандартами. Проте це торговельне правило постійно порушувалося. Наприклад, 1696 р. ніжинські урядники скаржилися гетьману на купців, які, «ведерка ратушного

¹⁶⁸ Український археографічний збірник, т. I, стор. 67.

¹⁶⁹ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 21, арк. 20.

¹⁷⁰ С. Ш а м р а й. Вказ. праця, стор. 54.

¹⁷¹ Я. М а р к о в и ч. Дневные записки, ч. II, стор. 346.

¹⁷² ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 121, арк. 3.

¹⁷³ Дневник генерального подскарбня Якова Марковича. — «Киевская старина», 1894, т. 45, стор. 241.

не глядячи, ведерком своим власним речи всякіи продают и купуют». Та суворі заборони, а також обіцяні карри порушникам: «а если бы кто без ведома их (войта з бурмистрами и зо всеми майстратовими) тое чинил, такого грабити им позволяем»¹⁷⁴, — не заспокоювали заповзятливих купців.

Нагляд за мірами рідин здавна був прерогативою міської влади. За часів польського панування в цю справу не повинні були втручатися навіть королівські чиновники: «а в то ся воевода и городничий и иные врядники наши не мают вступатися, а ни ведерок не мают померивати по корчмам». Але й органи міського самоврядування вдавалися навіть до фальсифікації мір, коли це обіцяло певний прибуток, без вагань порушуючи норми магдебурзького права. Наприклад, судовий процес 60-х років XVIII ст. над київським війтом Сичевським показав, що фальсифікація мір членами міського уряду глибоко ввійшла у торговельну практику¹⁷⁵.

У звичайній же міській торгівлі фальсифікація мір була ще більш частим явищем. Глухівський атаман Славський 1768 р. доносив: «Усмотрено, что у здешних промышленников, всякими напитками торгующих, не только неравные у каждого меры, но еще и фальшивые, как то и ныне у одного шинкаря, грека Яна Мозолева, нашлась кварта наподобие указной и приклеймена словами, значащими печать ратуши глуховской, но за всем тем обманная, ибо с двумя днами»¹⁷⁶. А під час влаштованої 1742 р. ніжинським магістратом перевірки мір у багатьох шинкарів «кварти явились с двома днами, другие воском поналивані, протчие очень малые, и все тые квартиры против мерной ведерковой городской квартиры весьма обманные и несходные и меньшие»¹⁷⁷.

Фальсифікація мір ставала особливо частою, коли у виноторгівлі хазяйнували відкупники, «которые, откупая, держат меры неполные, одни большие, другие меньшие, и тем многих людей, продавцов и купцов, в убыток

¹⁷⁴ Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. Чернигов, 1908, стор. 130, 131.

¹⁷⁵ А. Андриевский. Вказ. праця, стор. 92.

¹⁷⁶ ЦДІА УРСР, ф. 763, оп. 1, спр. 296, арк. 3.

¹⁷⁷ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 8434, арк. 2.

приводять»¹⁷⁸. Мала вона місце і при державних закупівлях напоїв¹⁷⁹.

Особливо красномовними були факти фальсифікації мір рідин у державній торгівлі. Ось лише один з них: 1750 р. в одному з казенних шинків у Старокиївській фортеці «для продаваемого хлебного вина мера, именуемая денжник, явилась фальшивая, ибо в оной все дно внутрь вогнуто и против протчих таковых же денежных мер весьма несходна и состоит почти в половину»¹⁸⁰. Подібні випадки відбивали як загальне неблагополуччя в метрології Лівобережжя XVIII ст., так і марність зусиль адміністрації подолати його.

До фальсифікації мір у торгівлі призводило, між іншим, встановлення урядовими установами або органами міського самоврядування твердих цін на напої. Зменшення мір у порівнянні із зразковими давало шинкарям можливість потайки занижувати ціни і, таким чином, з успіхом конкурувати і з державною, і з магістратською торгівлею, що мало місце, наприклад, у Києві, де навіть магістратські урядники, котрі мали винокурні «заводи», «вином шинкуют на кварта и ведра тайно дешевшою ценою... против магистратской»¹⁸¹.

Державні заходи, спрямовані до припинення фальсифікації мір на Лівобережжі XVIII ст. були паралельними із запровадженням загальнодержавних вимірювальних стандартів. В 30-ті роки по полкових містах разом із іншими еталонами російських мір розсилаються і відра (московської міри, государевої міри; найчастіше ж в українських джерелах — государеве відро). 1734 р. Генеральна військова канцелярія наказала використовувати відра, «рівні проти російських» повсюдно¹⁸². «Правами, по которым судится малороссийский народ» «ведра государевы, в ведре же оном осм кварт или осмин» були проголошені обов'язковими¹⁸³.

З 20-х років XVIII ст. вартості рідин у реєстрах цін подавалися в розрахунку на російське відро. Однак це

¹⁷⁸ Український археографічний збірник, т. 1, стор. 25. К., 1699 р.

¹⁷⁹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 1068, арк. 2-зв., 4, 4-зв.

¹⁸⁰ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 1894, арк. 2.

¹⁸¹ А. Андреевский. Вказ. праця, стор. 99.

¹⁸² ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 15 860, арк. 5-зв.

¹⁸³ «Права, по которым судится малороссийский народ». К., 1879, стор. 762, 1734 р.

не означало, що продаж в усіх випадках дійсно вівся на нього, адже навіть у кінці XVIII ст. у багатьох звітах про ціни як основні міри рідин виступали місцеві відра.

3. РЕГІОНАЛЬНІ ТОРГОВЕЛЬНІ СТАНДАРТИ ВІДРА

Київське відро. Згадки про київське відро як міру рідин знаходимо у джерелах початку XV ст.¹⁸⁴ Очевидно, місцевий стандарт відра був затверджений у Києві одночасно з наданням місту магдебурзьких прав¹⁸⁵. Тому цілком ймовірно, що київське відро як місцева міра із більш-менш сталим метрологічним змістом виникло значно раніше. У джерелах кінця XV — початку XVI ст. воно виступає вже як регіональна міра: «давати... в год пять ведер меду киевское меры» (1499 р.)¹⁸⁶; «а тии мии люди давали осм відер меду киевское меры» (1507 р.)¹⁸⁷. 1633 р. привілеєм короля Владислава IV разом із правом складу було «позволено мешчанам нашим места Киева... також меренье меду, то есть ведерко, которым мед мерят»¹⁸⁸, що підтверджувалося після возз'єднання також і царськими грамотами¹⁸⁹.

Слід нагадати, що місцеве відро на Лівобережжі XVIII ст. поділялося на кварта, а 4 кварта становили гарнець. За традицією, що вкорінилася на Україні за часів польського панування*, «питійний» гарнець мав дорівнювати тільки двом квартам. У «Правах, по которым судится малороссийский народ», (1743 р.) ця традиція, що поступово відступала, ще знайшла своє відображення: «а в одном питейном гарнци две кварта»¹⁹⁰.

¹⁸⁴ І. Єрофієв. Вказ. праця, стор. 20.

¹⁸⁵ Г. Карпов. Вказ. праця, стор. 31.

¹⁸⁶ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, II — 1519, арк. 1.

¹⁸⁷ Н. Мірза-Авак'янец. Виїмки з джерел до історії господарства та класової боротьби на Україні, ч. I. Харків, 1930, стор. 74.

¹⁸⁸ В. І. Щербина. Документи до історії Києва 1494—1835 рр.— Український археографічний збірник, т. I, стор. 13.

¹⁸⁹ Там же, стор. 20, 24, 30, 42.

* У старопольській енциклопедії Брюкнера півгарнець, що відповідав лівобережному питному гарнцю, характеризується як «*używanu powszechnie*» (використовуваний повсюдно.— О. С.) (А. Вгй-скпер. *Encyklopedia staropolska*, t. I, стор. 885).

¹⁹⁰ «Права, по которым судится малороссийский народ», стор 762.

Проте на практиці у XVIII ст. значно частіше користувалися чотириквартовим гарнцем.

В українській метрології питання про внутрішню структуру відра як міри рідин було порушене І. Єрофієвим. Однак висновки І. Єрофієва про поділ його на 10 кружок та 100 чарок стосуються фактично російського відра, яке значно відрізнялося від місцевого, адже вони ґрунтуються лише на свідченнях рапорта київського воеводи Ю. П. Трубецького за 1674 р. про харчування російських «служилих людей»¹⁹¹.

Київське відро, так само як і государеве у той час, поділялося на 10 частин — кварт. Це видно з документів магістрату, в яких місцеве відро називається «ратушним десятиквартовим», та з інших джерел¹⁹². До речі, можна припустити, що такий поділ був успадкований обома згаданими мірами ще від стародавнього київського відра. Але за ємкістю київське відро XVIII ст. значно відрізнялося від государственого.

Російська метрологія запроваджувалася найбільш швидко у сфері державної торгівлі. І хоч державні закупки провіанту та фуражу вже з кінця XVIII ст. велися на загальнодержавні міри, у тому числі й на російське відро, звіти київських, ніжинських та переяславських державних шинків-австерій свідчать, що й на початку 40-х років XVIII ст. тут використовувалось місцеве 10-квартове відро¹⁹³. Напевно, воно було київським магістратським, адже згадані австерії підлягали безпосередньо Київській губернській канцелярії. Звідси цілувальники одержували кошти, сюди ж надсилалася й виручка разом із звітами про торгівлю¹⁹⁴.

У січні 1744 р. в рамках загальної кампанії по запровадженню російських мір до австерій було надіслане нове «8-вершкове кувшинне» відро, тобто відро государствене, російське, на яке надалі й провадився продаж напоїв у державних шинках по всій території Лівобережжя¹⁹⁵. Безперечно, у 1744 р. розсилалося відро, прийняте

¹⁹¹ І. Єрофієв. Вказ. праця, стор. 23.

¹⁹² А. Андрієвский. Вказ. праця, стор. 92. ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 1676, арк. 1; спр. 2464, арк. 19.

¹⁹³ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 13, арк. 7-зв.; спр. 179, арк. 13-зв.

¹⁹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2284, арк. 1; спр. 1948, арк. 4.

¹⁹⁵ Там же, спр. 1118, арк. 7; спр. 1950, арк. 1; спр. 2465, арк. 9.

за еталон Комісією мір та ваги 1736—1742 рр. Ємкість його, за визначенням О. І. Каменцевої, дорівнювала 12 420 г води ¹⁹⁶.

Характерно, що київське магістратське відро на протязі всього XVIII ст. не втратило свого значення у торгівлі. У матеріалах однієї з «слідчих про кабацькі збори комісій», що періодично ревізували державні шинки, за 1749 р. зберігаються дані про те, що напої закуповувалися на місцеві міри не тільки для міських шинків, а й для військових російських ¹⁹⁷. Відро, «в коєм кварт магістратових входить 10», виступає як міра рідин у реєстрах цін у Києві 1754 р. ¹⁹⁸ Із справи войта Сичевського видно, що 10-квартове відро правило за основний вимірювальний стандарт у міській торгівлі й у 60-ті роки ¹⁹⁹. Навіть у звіті про торговельні ціни у Києві 1775 р. подано вартість київського відра різних сортів горілки ²⁰⁰.

Книга реєстрації видатків та прибутків по переяславських австеріях за 1744 р. містить відомості, які дають можливість вирахувати ємкість київського відра. Нове, російське відро, на яке у цих австеріях з 1 лютого 1744 р. почали продавати горілку та пиво, поділялося на кружки. За 14 лютого у книзі записано таке: «пива 1 ведро 2 крушки, по 14 коп. сполу відро, на 16 коп. сполу» ²⁰¹. Звідси випливає, що 2 кружки пива коштували 2 коп. і, отже, у відрі — 14,5 кружок. Книга рясніє подібними записами. У січні гарнець пива тут коштував 4 коп. ²⁰², значить, кварта, що була вчетверо меншою за гарнець — 1 коп. У лютому за 1 коп. можна було купити кружку пива. Оскільки ціни на напої не змінилися, робимо попередній висновок, що місткість кварти та кружки була однакова. Він підтверджується нескладними підрахунками, які показують, що у січні кварта горілки коштувала 20 коп., кварта простого вина — 5 коп., а у лютому такі ж відповідно гроші коштувала

¹⁹⁶ Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 206.

¹⁹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 1676, арк. 1.

¹⁹⁸ Там же, спр. 2464, арк. 19.

¹⁹⁹ А. Андрієвський. Вказ. праця, стор. 92, 99.

²⁰⁰ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 148, арк. 3.

²⁰¹ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 1118, арк. 58.

²⁰² Там же, арк. 3.

кружка горілки та кружка простого вина. Таким чином, із запровадженням у австеріях російського відра дрібніші міри, якими вівся продаж напоїв, залишилися колишніми, тобто, надалі тут продовжували користуватися квартою, яка почала називатися на російський зразок кружкою, хоч, фактично, значно відрізнялася від останньої, адже у государевому відрі нараховувалося всього 10 кружок. Отже, місткість кварти можна визначити так: $12\,420\text{ г} : 14,5 = 857\text{ г}$ (води). Значить, місткість київського відра становила $857 \times 10 = 8570\text{ г}$.

Звернемо увагу, що визначена ємкість київського відра є дуже близькою до місткості стародавнього київського відра, приблизно обрахованої Д. І. Прозоровським²⁰³. Це ще раз підтверджує припущення про зв'язок між обома цими мірами, тим більш, що діяли вони на одній території.

Київське відро, як бачимо, було меншим за місткістю від государственого. В зв'язку з цим у київських писемних пам'ятках государеве відро іноді називалося великим. Як велике поруч із київським магістратським відзначалося «указное кувшинное заорленное медное осмивершковое ведро» в указі Київської губернської канцелярії про поставку у 1754 р. горілки з Чернігова для київських казенних шинків²⁰⁴. Про це ж свідчить і один із записів щоденника Якова Марковича: «Получил письмо от шафарей из Киева. Продали они там горелку по 40 коп. ведро государево одну бочку огулом за 22 рубля, а одну на магистратское ведро по 36 коп.»²⁰⁵. Як бачимо, тут, відповідно до місткості, магістратське відро тієї ж горілки коштувало дешевше від государственого.

Відро, яке вважалося вимірювальним стандартом у володіннях Києво-Печерської лаври, дорівнювало 16 квартам і, очевидно, було більшим від київського магістратського, адже 1775 р. в монастирських шинках 16-квартове відро горілки коштувало 90 коп.²⁰⁶, в той час, як ціна на київське відро горілки становила лише 50 коп.²⁰⁷

²⁰³ Д. И. Прозоровский. Вказ. праця, стор. 232—236.

²⁰⁴ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2466, арк. 1.

²⁰⁵ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 376, 9 жовтня 1761 р.

²⁰⁶ С. Шамрай. Вказ. праця, стор. 54.

²⁰⁷ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 148, арк. 3.

Відро, яким вимірювались рідини у київському Микільському монастирі, було дещо меншим від магістратського: «В Киеве продали в монастырь Никольский горелки по 35 коп. ведро 6 кухв на ведро монастырское, а всех ведер 310»²⁰⁸. Отже, у куфах містилося в середньому по 52 монастирських відра. Якщо їх місткість становила близько 40 відер, тоді монастирське відро було меншим від государственого приблизно на 2,5 кг води.

На практиці в міській торгівлі використовувалось і звичайне «водоносне» відро: «Продад он, Семен, гранодеру Ивану Разамансову сперва на пробацію одну квартиру ценою за 3 коп., а потом и все вино, мерою 12 ведер водоносных да 5 кварт, ценою по 24 коп.»²⁰⁹ Як бачимо, відро горілки коштувало у 8 разів більше від кварти. Очевидно, воно було на 2 кварти меншим від київського магістратського.

Єдине свідчення джерел за 1779—1780 рр. маємо щодо розміру місцевого відра у Моровській сотні Київського полку: «Вино употребляют на свои хозяйские надобности. И часть врознь продают в домах своих на ведра и квартиры, сходственные с государевыми»²¹⁰.

Проміжною мірою між місцевим відром і його фракцією квартою був гарнець. На гарнці у XVIII ст. на Лівобережжі, як і на сусідніх територіях²¹¹, продавалося пиво та різні види меду: сирець, патока і сичений. Гарнці і півгарнці згадуються серед металевого посуду державних шинків — австерій (порожній гарнець важив в середньому 4 фунти)²¹², а також серед скляного: «посуды куплено простого стекла 14 гарнцов»²¹³. Гарнець, як правило, дорівнював 4 квартам. У австеріях на такий гарнець ішов продаж пива: «пива 4 гарца 1 кварта

²⁰⁸ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 346.

²⁰⁹ Исторические материалы из архива Киевского губернского правления, вып. 6. К., 1884, стор. 120—121, 1753 р.

²¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 89, арк. 45-зв.

²¹¹ На Правобережжі: «Każdy szynkarz tak na piwo, jako i na miód sechowanu powinien mieć garniec od wójta» («Кожний шинкар як для пива, так і для меду клеймений повинен мати гарнець від войта». — О. С.). — Архив Юго-Западной России, ч. V, т. I. К., 1869; стор. 177; Дубно, 1699 — і на території Білорусії. — Историко-юридические материалы..., вып. X, стор. 16, 17, 78, 85, Могилів, 1965 р.

²¹² ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 13, арк. 3-зв.

²¹³ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 5476, арк. 158.

по 4 коп., гарнец — на 17 коп.» (перечаславські австерії) ²¹⁴, «618 гарцов 2 кварта по одной копейке гарнец на 6 руб. 18 коп. 1/2» (київські австерії) ²¹⁵.

Проте, як видно з реєстрів цін, у деяких сотнях Київського полку у продажу рідин застосовувався так званий питійний гарнец, що дорівнював двом квартам. Так, якщо на відро горілки і кварту олії по всіх сотнях полку у 1779 р. ціни утримувалися приблизно на одному рівні — відповідно близько 25 і 14 коп., то ціни на гарнец сиченого меду та пива були такі: ²¹⁶

	Сичений мед	Пиво
Козелецька сотня *	8 коп.	4 коп.
Остерська	10	—
Олишівська	8	4
Носівська	4	2
Кобижчанська	4	2
Бобровицька	—	2
Гоголівська	4	2
Бориспільська	10	4

Як бачимо, ціни на гарнец сиченого меду і пива у Носівській, Кобижчанській, Бобровицькій та Гоголівській сотнях були вдвое нижчі, ніж у інших. Таке співвідношення цін на сичений мед і пиво утримувалось у загаданих сотнях принаймні з 1775 по 1780 р. ²¹⁷

З наведених фактів можна зробити лише такий висновок: у Носівській, Кобижчанській, Бобровицькій та Гоголівській сотнях Київського полку продаж пива та сиченого меду вівся на питійний гарнец, який дорівнював двом квартам. Як видно з реєстру цін за 1778 р. ²¹⁸, до цих сотень слід додати ще Бориспільську.

Аналізуючи дані про торгівлю напоями у київських австеріях, ми встановили об'єм київського магістратського відра. Питання про місткість інших регіональних відер є більш складним через відсутність систематичних

²¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 1118, арк. 7-зв.

²¹⁵ Там же, спр. 725, арк. 2-зв.

²¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 102, арк. 13-зв.

* Порядок сотень подається за джерелом.

²¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 84, арк. 3—3-зв.; спр. 107, арк. 3; спр. 120, арк. 3-зв.; оп. 1, спр. 146, арк. 3, 6-зв.; спр. 148, арк. 3.

²¹⁸ Там же, спр. 84, арк. 3—3-зв.

джерел. В зв'язку з цим обмежимося щодо цього лише деякими думками — в рамках, дозволених даними актового матеріалу.

Ніжинське відро. Досить часто у запитах про торговельні ціни з урядових установ до Ніжинської полкової канцелярії спеціально підкреслювалося, що в реєстрах мають враховуватись російські міри «провианту и фуражу и простого вина государево ведро»²¹⁹, однак навіть у тому невеликому числі джерел, які дійшли до нашого часу, і за 50-ті і за 80-ті роки XVIII ст. поруч із «указним» — російським знаходимо 20-квартине ніжинське магістратське відро²²⁰. Існування міського торговельного стандарту відра офіційно підтверджувалося магдебурзькими правами, якими володів Ніжин, королівськими привілеями, гетьманськими універсалами і царськими жалуваними грамотами²²¹. Ніжинське відро широко вживалося у сотенних містечках полку. На ніжинську квартиру продавалося вино й за межами Ніжинщини, наприклад у Чернігові та Сосниці²²².

Уявлення про ємкість ніжинського відра дають реєстри цін. Наприклад, у повідомленні ніжинського магістрату до Київської губернської канцелярії про ціни на горілку за вересень 1734 р. читаємо: «На кабаках вино простое ведро государевой меры — 50 коп.» І поруч: «В вольных домах вино простое ведро ратушной меры — 1 руб.» Відро пива у кабаках коштувало 10 коп., а у «вільних домах» — 20 коп., відро меду — 20 і 40 коп.²²³ Ясно, що вартість відра напоїв однакової якості була точно вдвоє вищою у «вільних домах», тому що ратушне відро було вдвоє місткішим від государевого.

Те ж саме спостерігаємо на матеріалі більш пізнього часу. Так, у січні 1779 р. вартість місцевого «відра в 20 кварт» для тих самих рідин була у два рази вищою, ніж у лютому — для указного²²⁴.

²¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 84, арк. 3—3-зв.

²²⁰ ДБЛ, ф. 159, спр. 2598/2817, арк. 1.

²²¹ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2771, арк. 2; ф. 52, оп. 2, спр. 126, арк. 16.

²²² М. Судиненко. Материалы для отечественной истории, т. I. К., 1853, отд. II, стор. 52.

²²³ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 161, арк. 55, 98; ф. 108, оп. 2, спр. 1474, арк. 13-зв.; спр. 1583, арк. 18, 1775—1778 р.

²²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 106, арк. 4, 6.

Із звітів про ціни за січень 1780 р. у Ніжині видно, що ніжинське «двадцятковартовое» відро подвійного і простого вина тут коштувало відповідно 2 крб. і 80 коп. Майже ті самі гроші платилися за подвійне і просте вино у Батурині, Борзні і Салтиковій-Дівиці²²⁵. Очевидно, і в цих містах вимірювальним стандартом вважалося відро, яке було вдвічі більшим за російське. Те саме можна сказати на підставі даних реєстрів цін і про торговельні стандарти відра у Коропі й Воронежі²²⁶.

Отже, у Ніжині, Батурині, Борзні, Воронежі, Коропі й Салтиковій-Дівиці в торгівлі рідинами використовувалось так зване ніжинське магістратське відро, яке було вдвічі більшим за російське «указне» і поділялося на 20 кварт. Спираючись на дані цілого ряду джерел, місткість ніжинських відра і кварта можна визначити так: відро = $12\,420\text{ г} \times 2 = 24\,840\text{ г}$ (води); кварта = $24\,840\text{ г} : 20 = 1242\text{ г}$.

Слід зауважити, що у писемних пам'ятках з Ніжинщини російське відро іноді називається просто відерцем — думаємо, саме тому, що воно було набагато меншим від ніжинського, яке на сторінках тих самих документів іменується відром.

Оскільки російське відро поділялося на 10 кружок, очевидно, що російська кружка була однакової місткості із ніжинською квартою. Досить часто у джерелах з історії торгівлі по Ніжинському полку фігурує «відеркова кварта». На Лівобережжі XVIII ст. на кварта продавалася також олія, і в реєстрах цін відеркова кварта зустрічається якраз у зв'язку з торгівлею олією. У 70—80-ті роки на Ніжинщині на олію утримувалися досить стійкі ціни — 10—12 коп. за кварту²²⁷. У 1777 р. відеркова кварта олії коштувала тут 12 коп.²²⁸ За березень 1777 р. для Нових Млинів подано ціну на государеве відро олії — 1 крб. 20 коп.²²⁹ Отже, відеркова кварта, напевно, була звичайною квартою, однаковою за розмі-

²²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 126, арк. 16.

²²⁶ Там же, спр. 111, арк. 7; спр. 57, арк. 4; спр. 58, арк. 4.

²²⁷ Там же, спр. 58, арк. 4; спр. 75, арк. 3; спр. 81, арк. 7.

²²⁸ Там же, спр. 54, арк. 3-зв.

²²⁹ Там же, спр. 55, арк. 4.

ром із російською кружкою, і становила двадцятую частину місцевого відра.

Прилуцьке відро. У джерелах, що містять звістки про ціни на торгах міст Прилуцького полку за 70-ті роки XVIII ст., згадується, крім «казенного ведра мерою в 10 кварт» також 20-квартове відро. Безумовно, це «ведро, по здешньому названню в двадцати квартах состоящее»²³⁰, було місцевого походження і правило тут у торгівлі за основну міру рідин. Принаймні половина, якщо не більша частина цін на рідини, у писемних пам'ятках подана в розрахунку на нього. Із реєстрів цін видно, що це відро, як і на інших територіях Лівобережжя, дорівнювало двом російським. Саме тому місцеве відро напоїв було вдвічі дорожчим від государевого: 20-квартове відро пінного вина у полковій, Варвинській, Ічнянській та Срібнянській сотнях коштувало від 3 крб. 20 коп. до 4 крб., полугарного від 1 крб. 50 коп. до 2 крб., сивухи від 1 крб. 10 коп. до 1 крб. 60 коп., а государеве відро — відповідно вдвічі менше²³¹. Таке співвідношення цін напоїв на торгах міст Прилуцького полку підтверджується й багатьма іншими джерелами за різний час — від 1738 р. до 1779 р.²³²

Слід звернути увагу, що в торгівлі рідинами у Варвинській сотні Прилуцького полку використовувався дво-квартовий гарнець. У 1779 р. «меду сичсного гарнец в две кварты» коштував тут 8 коп., а у 1780 р. — 10 коп.²³³

Отже, місткість прилуцького відра можна визначити на 24 840 г (води), кварта на 1242 г, а «питійного» гарнця — на 2484 г.

Миргородське відро. Той факт, що місцеве миргородське відро теж поділялося на 20 кварт, підтверджується, наприклад, даними звіту 1751 р. про збір покуховного податку: «В попа троецкого миргородского Федора Иванова за вышинк ведерка горелки 10 коп., да за кварту 5 коп.»²³⁴ Із запису видно, що за вишинк відра горілки

²³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 15 446, арк. 8.

²³¹ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 158, арк. 6, 6-зв., 7, 7-зв., 9, 9-зв., 10, 10-зв., 46, 46-зв., 47, 47-зв.

²³² ДБЛ, ф. 159, спр. 461/536, арк. 1; ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 8128, арк. 42-зв.; спр. 10 594, арк. 2-зв., 8, 12-зв.; спр. 15 446, арк. 8, 8-зв. та ін.

²³³ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 99, арк. 7-зв.; спр. 127, арк. 4-зв.

²³⁴ Там же, оп. 1, спр. 58, арк. 5.

у Миргороді, крім грошей (10 коп.), брали ще й кварту горілки, або, як у нашому випадку, гроші за неї. Зауважимо, отже, що кварга горілки коштувала 5 коп. Тим часом з попереднього тексту джерела ясно, що «продажна» ціна відра горілки становила 1 крб.²³⁵ Звідси висновок, що у миргородському відрі було 20 кварт.

У згаданому звіті вказується також, що за вишинк куфи горілки стягалося покуховного 2 крб. грішми і відро горілки²³⁶. Зрештою, таким було покуховне з «середньомірної» куфи на більшості території Лівобережжя. Миргородський житель Ониско Шуменко за вишинк 16 відер заплатив грішми 1 крб. 60 коп. і віддав 16 кварт горілки²³⁷. Оскільки покуховне було пропорціональним кількості вишинкуваного напою, ясно, що куфа тут дорівнювала 20 місцевим 20-квартовим відрам. Але стандартна куфа містила 40 російських відер. Це значить, що місцеве миргородське відро мало бути вдвоє більшим за обсягом від російського.

Згідно з реєстром торговельних цін у сотенному містечку Уцтивиці 1741 р. відро «середнього» вина коштувало 2 крб., а «підлішого» — 1 крб. 50 коп.²³⁸, тоді як в цей же час у Прилуках при однакових цінах на збіжжя відповідно за 2 крб. і за 1 крб. можна було купити місцевого, вдвоє більше за російське відро «середнього» і «подлого» вина²³⁹. Отже, можна вважати, що й тут рідини продавалися на відро, вдвічі більше за російське. Судячи з ціни на відро середнього вина у тому ж 1741 р. у Кременчуцькій сотні (1 крб. 80 коп.)²⁴⁰, там також за міру бралось велике відро. Про це свідчать і інші дані²⁴¹.

Полтавське відро. Щодо розміру полтавського відра і його поділу на квартаи прямих свідчень у джерелах нема. Насамперед звернемо увагу на той факт, що у багатьох звітах ціни на рідини визначались у розрахунку на місцеве, «здешнее» відро. Так, у січні 1757 р. у Вели-

²³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 58, арк. 1.

²³⁶ Там же.

²³⁷ Там же, арк. 3-зв.

²³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 8128, арк. 87.

²³⁹ Там же, арк. 42-зв.

²⁴⁰ Там же, арк. 57.

²⁴¹ Там же, оп. 1, спр. 500, арк. 21; ф. 52, оп. 2, спр. 85, арк. 5, спр. 121, арк. 3-зв.; ДБЛ, ф. 159, спр. 461/536, арк. 1; спр. 2617/2837, арк. 11-зв.

кобудиській сотні відро простого вина коштувало 40 коп., подвійного — 1 крб., а у Білицькій, Кобеляцькій, Переволочанській і Решетилівській — відповідно приблизно вдвічі дорожче²⁴² (у трьох останніх сотнях це було так зване городове відро).

У Полтаві в грудні 1759 р. «меду серого здешнее ведро» коштувало 2 крб. 70 коп.— 3 крб.²⁴³, у березні 1760 р.— 2 крб. 80 коп.²⁴⁴ Тим часом, у березні 1760 р. за такі ж гроші — 2 крб. 70 коп. продавали ніжинське 20-квартине відро цього меду²⁴⁵. Тоді ж місцеве відро конопляної олії коштувало в Полтаві 1 крб. 20 коп., а прилуцька місцева кварта, що дорівнювала за місткістю господаревій — 6 коп.²⁴⁶

Ось іще приклад із щоденника Марковича: «В Переволочной горелку продают по 7 золотых (1 крб. 40 коп.— О. С.), а кварту по 9 коп.»²⁴⁷ Звідси ясно, що відро у Переволочні мало не менше від 16 кварт. Але можливо, що при роздрібному продажу ціна кварти була дещо вищою від рівня, відповідного її співвідношенню за місткістю із відром — припустимо, на 2 коп. І тоді у відрі — 20 кварт.

Отже, скидається на те, що місцеві відра у містах Полтавщини були знову-таки вдвічі більшими за російське.

Лубенське відро. У Лубенському полку в середині XVIII ст. місцеве відро було однією з вимірювальних одиниць, з яких стягався помірний торговельний податок — покуховне. Із звіту про збір покуховного у Лукомській сотні Лубенського полку видно, що стандартна куфа мала тут 20 відер: при звичайному розмірі покуховного (2 крб. з куфи) з половини куфи тут платили 1 крб., а з 5 відер — 50 коп.²⁴⁸ Виходячи із співвідношення між місцевим відром і куфою, а також враховуючи, що стандартна куфа дорівнювала 40 російським

²⁴² ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 14 866, арк. 3-зв., 4-зв., 6-зв., 7-зв., 9-зв., 10; спр. 15 197, арк. 6; спр. 16 451, арк. 13, 13-зв., 14, 14-зв.

²⁴³ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 3223, арк. 17, 17-зв.

²⁴⁴ Там же, спр. 3413, арк. 19.

²⁴⁵ Там же, арк. 15-зв.

²⁴⁶ Там же, арк. 118-зв., 124.

²⁴⁷ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 270.

²⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 98, оп. 1, спр. 62, арк. 5-зв.

відрам, можна висловити припущення, що місцеве відро було вдвічі більшим за російське і, як інші подібні, поділялося на 20 кварт. Останнє можна підтвердити, аналізуючи один із записів у згаданому джерелі: «У Івана Дегтяра, лубенського жителя, з полтора ведра и двух кварт взято 16 коп.»²⁴⁹ З 1,5 відра слід було взяти покуховного 15 коп. (по 10 коп. з відра, як видно з попереднього прикладу). Значить, з 2 кварт було взято 1 коп. і, отже, у відрі — 20 кварт (10 коп. : 0,5 коп. = 20).

Про те, що місцеві відра були на переважній частині території полку вдвічі більшими за російське, свідчать звістки джерел про ціни напоїв на торгах і ярмарках міст Лубенщини. Так, у березні 1748 р. відро простого вина коштувало у Лубнах 86 коп., у Чорнухах — 80 коп., у Пирятині та Сенчі — 40 коп., у Городищах — 50 коп.²⁵⁰ Як бачимо, у перших двох названих містах ціни на відро вина були майже точно вдвічі вищі за ціни у інших, очевидно, через відповідно більшу ємкість місцевого відра порівняно з російським.

Ось ще один приклад за січень 1778 р.²⁵¹: відро простого вина коштувало у Чигирин-Діброві 2 крб., а по всіх інших сотенних містах — до 1 крб. Тим часом ціна на відро полугарного, вищого за сортом вина по всіх сотнях полку була рівномірною, у тому числі у Чигирин-Діброві — 1 крб. 20 коп. Очевидно, ціна простого вина в Чигирин-Діброві була подана в розрахунку на місцеве відро.

Дуже високі ціни на горілку знаходимо іноді в матеріалах, що походять з полкової, Лохвицької, Сенчанської, Смілянської та Пирятинської сотень²⁵². Той факт, що пирятинське місцеве відро поділялося більше, як на 13 кварт, можна підтвердити записом із щоденника Марковича: «Шафары из Пирятина явились: они вышинковали горелки 339 ведр и 13 кварт по одному рублю ведро»²⁵³. Для місцевих вимірювальних стандартів,

²⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 98, оп. 1, спр. 62, арк. 5-зв.

²⁵⁰ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 3, спр. 452, арк. 2.

²⁵¹ Там же, оп. 2, спр. 83, арк. 3.

²⁵² Там же, арк. 3; спр. 101, арк. 3; спр. 121, арк. 2-зв.; оп. 1, спр. 149, арк. 84, 111.

²⁵³ Я. Маркович. Дисвные записки, ч. II, стор. 384; 22 грудня 1762 р.

якими були на Лівобережжі XVIII ст. ратушні та магістратські відра, властивий поділ тільки на 10 або на 20 кварт. Іншого ми не спостерігали. Отже, з наведеної цитати можна зробити лише такий висновок: пирятинське відро поділялося на 20 кварт, як і лукомське та інші місцеві лубенські відра.

Характерно, що такий поділ місцевих лівобережних відер тісно пов'язаний з їх об'ємом: вслике відро, що дорівнювало за об'ємом двом російським, обов'язково поділялося на 20 кварт. Причому, якщо таке відро було вдвічі більшим за російське, об'єм місцевої кварти й російської кружки був однаковим. Почасти тому російська кружка на Лівобережжі й називалася квартою. Тільки з цих позицій можна тлумачити такий, наприклад, запис Марковича: «По вымеру оказалось в носатке ведер государевых 4 и 2 кварты, а роменских ведерок 2 и 2 кварты»²⁵⁴. Отже, роменське відро було удвічі більшим за государеве і дорівнювало $12\,420\text{ г} \times 2 = 24\,840\text{ г}$ (води). Такими ж, гадаємо, були і інші магістратські та ратушні відра на Лубенщині.

Гадяцьке відро. Судячи з цін на рідини, у Гадяцькому полку місцеве відро теж було вдвічі більшим за російське. Так, у вересні 1736 р. у полковій сотні відро простого вина можна було купити за 1 крб. 30 коп.²⁵⁵, а в грудні того ж року у Веприцькій сотні государеве відро того ж напою коштувало всього 62 коп.²⁵⁶, у січні 1737 р. в Опішнянській — 79 коп.²⁵⁷ Очевидно, місцеве відро горілки продавалося майже вдвічі дорожче від государевого, тому що воно було відповідно місткішим. Адже, як видно з тих же джерел, ціни на збіжжя й інші продукти в цей час у згаданих сотнях утримувалися на одному рівні.

На нашу думку, висловлене міркування можна підкріпити даними про вартість меду з вощинами на торгах Гадяцького полку в січні 1780 р.: у сотенних містечках Груні, Зінькові, Комишні та Опішні відро такого меду коштувало 2 крб., а в Гадячі — 4 крб.²⁵⁸, тобто точно вдвічі дорожче. Є також свідчення, що гадяцьке місце-

²⁵⁴ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 225.

²⁵⁵ ЦДІА УРСР, ф. 72, оп. 2, спр. 4, арк. 2.

²⁵⁶ ДБЛ, ф. 159, спр. 3189/3446, арк. 1.

²⁵⁷ Там же, спр. 1820/2003, арк. 1.

²⁵⁸ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 124, арк. 3-зв.—4.

ве відро вміщувало більше від 13 кварт: «По вымеру показалося ведерок две и 13 кварт»²⁵⁹. Отже, є підстави вважати, що й на території Гадяцького полку місцеве відро поділялося на 20 кварт і було вдвоє місткішим від російського.

Переяславське відро. Реєстри цін по Переяславському полку найчастіше містять такі вказівки на місткість відра: «государево ведро», «казенное десятоквартовое ведро», або просто десятиквартове²⁶⁰. Іноді ж така його структура розпізнається через співставлення цін на відро та кварту рідин²⁶¹.

Однак, як свідчать рапорти Баришівської та Бориспільської ратуш про збір помірного податку, в торгівлі широко використовувались і місцеві відра: «Принято от броварского жителя посполитого Максима Илленка за помер на ратушное ведро 6 ведр простого вина по копейке ведро — 6 коп.»²⁶²

Джерело 1738 р. нагадує про те, що у Воронківській сотні відро простого вина можна було купити за 80 коп.²⁶³ У цей же час відро вина у Києві коштувало 30 коп., у Ніжині — 80 коп., Лубнах — 1 крб., Гадячі — 74 коп.²⁶⁴ при майже однакових цінах на збіжжя у всіх названих містах. Схоже, що тут всюди подано вартість місцевого відра горілки, тому ціна київського відра (меншого навіть від государственого) більш як у два рази менша за ціну інших, у тому числі й воронківського. Уже з цих даних можна зробити висновок, що місцеве воронківське відро не дуже-то відрізнялося від ніжинського, лубенського або гадяцького відер.

Відомо, що російське відро поділялося на 10 кружок чи штофів. Російський штоф дорівнював одній українській кварти. На Лівобережній же Україні штофом називався посуд для вина й горілки, що за місткістю дорівнював «питійному» гарнцю або двом місцевим квар-

²⁵⁹ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 796, арк. 2; 1723 р.

²⁶⁰ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 149, арк. 12-зв.; оп. 2, спр. 65, арк. 3; спр. 90, арк. 19; спр. 96, арк. 3; ДБЛ, ф. 159, спр. 1818/2001, арк. 5-зв.—6.

²⁶¹ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 67, арк. 3.

²⁶² ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 304, арк. 59-зв.; див. також: спр. 302, арк. 18-зв.

²⁶³ ДБЛ, ф. 159, спр. 1818/2001, арк. 5-зв.—6.

²⁶⁴ Там же, спр. 1817/2000, арк. 1.

там *. У такому звичайному для лівобережних мір значенні штоф використовувався і на Переяславщині: «погребец один с шестью штофами, в которых мерою 12 кварт вишневки»²⁶⁵. Отже, правдоподібно, що й іншим мірам на цій території притаманною була типово українська структура, зокрема відру — поділ на 20 кварт.

Відра на Стародубщині. Досліджені письмові пам'ятки містять деякі дані про величини місцевих кварт, що побутували на Стародубщині. 1724 р. Малоросійська колегія одержала таке повідомлення відносно стародубського торговельного стандарту кварти: «а кварт у ведерку великороссийском 14»²⁶⁶. Отже, ємкість її можна визначити так: $12\,420\text{ г} : 14 = 887\text{ г}$ (води).

З магістрату сотенного м. Погара на запит Малоросійської колегії відповіли інакше: «а кварт у ведро московское горилчаное 13 ровно цехових»²⁶⁷. Отже, місткість погарської місцевої кварти становила: $12\,420\text{ г} : 13 = 955\text{ г}$ (води) **.

Щодо почепської кварти *** знаходимо відомості у прибутково-видатковій книзі описної маєтності за 1741 р.: «В винокурне вина простого 24 куфы, в те куфы влито 184 носатки, в оных носатках указной осми-вершковой меры числитца по 5 ведр по 3 кварты, итого 966 ведр»²⁶⁸. Звідси видно, що 12 місцевих кварт дорів-

* Як така міра штоф побутував і в польській метрології. Старопольська енциклопедія Брюкнера згадує «używanu powszechnie jako półgarniec stoł» («штоф, використовуваний повсюдно як пів-гарнець». — О. С.) (A. Brückner. Encyklopedia staropolska, t. 2. Warszawa, 1939, стор. 885).

В одній з митних книг Межигірської застави за 1775 р. штофи згадуються серед привезеного з Чорнобиля скляного посуду — склянок («стаканів») і чарок (ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 73, арк. 4). У 1786 р. на Усть-Ірпінській заставі було затримано віз контрабандного скляного посуду, серед якого також були штофи (там же, спр. 164, арк. 3, 4). Це свідчить, що штофи на Україні були досить широко розповсюджені, бо, очевидно, тут вони й вироблялися, хоч, як і всякий скляний посуд у той час, були порівняно дорогі.

²⁶⁵ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2285, арк. 2, 17б3.

²⁶⁶ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 212, арк. 11.

²⁶⁷ Там же, арк. 17-зв.

** Звернемо увагу, що стародубська і погарська кварти були ненабагато більшими за київську (857 г).

*** Почеп — сотенне місто Стародубського полку.

²⁶⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 410, арк. 569.

нювали одному російському відру: 5 відер $\times$ 184 носатки = 920 відер; $966 - 920 = 46$ відер; 46 відер = 3 кварта $\times$ 184 носатки = 552 кварта; $522 : 42 = 12$ кварт. Отже, почепська кварта була місткішою за стародубську і погарську: $12\ 420\ з : 12 = 1035\ з$, що підтверджується також даними інших джерел²⁶⁹.

Щоб визначити місткість відповідних згаданим квартам відер, треба знати, на скільки кварт вони поділялися. Ми вже встановили, що на значній частині території Лівобережжя як одиниця виміру рідин використовувалось 20-квартове відро. Такий приклад відомий і для Стародубського полку: у Шептаківській волості, як видно з її прибутково-видаткових книг, у 1749 р. відро питного меду продавалось по 20 коп., а кварта — по дензі (0,5 коп.— *О. С.*)²⁷⁰. Поділ шептаківського відра на 20 кварт можна підтвердити ще й даними із звіту про віддачу на хутір Ольшанський пива у різні шинки. Всього було віддано таку кількість пива: 41 в. 4 кв. + + 19 в. 1 кв. = 17 в. 4 кв. = 12 в. 15 кв. + 13 в. 7 кв. + + 18 в. = 128 відер 11 кварт²⁷¹. Нескладний підрахунок показує, що 31 кварта прирівнюється тут до одного відра 11 кварт. Про поділ шептаківського відра на 20 кварт свідчать і інші матеріали²⁷².

Якщо згадані відра містили 20 кварт, їх ємкість була такою. стародубського $887\ з \times 20 = 17\ 740\ з$ (води); погарського $955\ з \times 20 = 19\ 100\ з$; почепського $1035\ з \times 20 = 20\ 700\ з$.

Нагадаймо, що при 20-квартовому відрі місцева кварта ємкістю була однаковою з російською кружкою або наближалася до неї. В зв'язку з цим показовим є, що в кількох містах Стародубщини, згідно з реєстрами цін, місцева кварта становила десяту частину російського відра і, отже, також дорівнювала російській кружці. Так, у лютому 1779 р. у Новгород-Сіверську государеве відро конопляної олії коштувало 80 коп., а у січні того ж року ціна на кварту олії становила 9 коп.²⁷³

Те саме можна сказати про кварту, яка була торговельним вимірювальним стандартом у Мглині. За кілька

²⁶⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 408, арк. 50-зв.,

²⁷⁰ Там же, спр. 297, арк. 2-зв.

²⁷¹ Там же, арк. 112.

²⁷² Там же, арк. 3-зв., 10-зв.

²⁷³ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 105, арк. 4, 7.

місяців 1777 р. у реєстрах подано ціни на кварту й російське відро горілки, які також співставляються між собою, як 1 : 10 — вина доброго гарячого кварта 8 коп., відро — 80 коп., вина гіршого — 6 коп. і 65 коп.²⁷⁴

Звіти про ціни за 1776 і 1779 рр. у Мглині містять вартість фунта конопляної олії — 3 коп.²⁷⁵ Якщо середню ціну на кварту конопляної олії в цей час прийняти за 10 коп., то в такій кварти мало вміщатися близько 3 фунтів олії. Отже, маємо ще одне підтвердження того, що мглинська місцева кварта була близькою за місткістю до російської.

Приблизно такої ж місткості мала бути й кварта у Новгород-Сіверську. Конопляна олія коштувала тут у 1777 р. 10 коп.²⁷⁶, а у 1779 р. — 9 коп. за кварту²⁷⁷. Отже, цілком можливо, що у Новгород-Сіверську й Мглині, як і на інших територіях Лівобережжя, побутували місцеві 20-квартиві відра, що дорівнювали двом російським.

Досліджуючи стародубські регіональні міри рідин, ми зіткнулися з надзвичайно цікавим явищем: в окремих господарствах Стародубщини за місцеве використовувалося відро, близьке за ємкістю до російського. Так було у Шептаківській волості. У джерелах, що походять з цього господарства, зустрічаються згадки про куфи місткістю близько 40 місцевих відер: «От шинкаря Ивана Каминского за куфу горилки, данную ему на вышинк прошлого 1748 года октября 18, в которой были меры 43 ведра 17 кварт, за вычетом шинкаревой десятины — 28 рублей». Згадуються також куфи у 42 відра 8 кварт, 39, 40 відер та у 42 відра 2 кварти²⁷⁸. Оскільки ж ємкість стандартної куфи становила 40 государевих відер, логічно припустити, що шептаківське відро було майже таким, як і російське (12 420 г). До того ж, середня ціна на государеве відро горілки в цей час (70 коп.)²⁷⁹ була близькою до вартості місцевого відра

²⁷⁴ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 72, арк. 2.

²⁷⁵ Там же, спр. 110, арк. 5; оп. 1, спр. 161, арк. 19.

²⁷⁶ Там же, оп. 2, спр. 69, арк. 4.

²⁷⁷ Там же, спр. 105, арк. 4.

²⁷⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 297, арк. 3-зв., 10-зв.; ф. 269, оп. 1, спр. 1-б, арк. 188-зв. — 189. Див. також: А. И. Ханенко. Описание местностей Черниговской губернии, стор. 8—9.

²⁷⁹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 10 597, арк. 6.

того самого напою. Тоді місткість шептаківської кварти ориєнтовно можна визначити у 621 з (води) *.

70—80 коп. коштувало у 1767 р. відро горілки у Євдокільському маєтку Марковича²⁸⁰, між Новгород-Сіверським і Стародубом. А ціна государевого відра горілки коливалася близько карбованця²⁸¹. Мабуть, і тут це своєрідне місцеве відро було близьким за ємкістю до російського.

Дуже сумнівно, щоб названі відра були дійсно місцевого походження, в той час як майже на всій території Лівобережжя місцеві стандарти відер були вдвоє більшими від государевого. Є підстави думати, що наведені дані джерел відбивають факти проникнення й утвердження в українській торгівлі і господарстві російського відра, яке з часом почали називати місцевим, подібно до того, як литовську систему грошової лічби на копи у XVII ст. називали місцевою, а у XVIII ст.— навіть і малоросійською.

Отже, місцеві відра на Стародубщині були досить різноманітні за ємкістю, але показовим є те, що й тут місцеве відро поділялося на 20 кварт і на значній частині території полку було вдвоє місткішим від російського.

Чернігівське відро. На жаль, у реєстрах цін по Чернігівському полку ми майже не зустрічаємо таких коливань середнього їх рівня, які можна було б пояснити відхиленнями ємкостей місцевих відер від російського. Лиш у звіті за січень — лютий 1767 р. по Сосницькій сотні вказано ціну на відро «вина доброго пінного» значно більшу, ніж по інших сотенних містах — 2 крб. 50 коп., тим часом у Чернігові государеве відро такого ж вина коштувало у січні 1 крб. 5 коп., у лютому — 1 крб. 10 коп.; у м. Городні у лютому — 1 крб., у березні — 1 крб. 20 коп. і в березні у тій же Сосниці — 1 крб. 30 коп.²⁸² Очевидно, у Сосниці ратушне відро було, судячи з ціни, вдвічі більшим за російське. За січень і лютий у джерелі вказано вартість місцевого від-

* Місткість такої кварти близька до проголошеної за обов'язкову в Литві конституцією 1776 р. (0,7 л).— *Vademecum*, стор. 220,

²⁸⁰ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 411.

²⁸¹ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 924, арк. 23, 50, 68.

²⁸² Там же, арк. 20-зв., 23, 45-зв., 50, 59, 68-зв.

ра, а за березень — російського, як у Чернігові й Городні. Тому ціни відра горілки за березень у всіх згаданих містах були дуже близькими між собою.

На користь того, що торговельним вимірювальним стандартом у містах Чернігівського полку вважалося 20-квартине відро, говорить також співставлення цін на відро і гарнець пива у м. Седневі 1776 р. — 20 коп. і 2 коп.²⁸³ Гарнець тут, напевно, був «питним», тобто двоквартиним, про що свідчить така сама вартість пива (при більш-менш однакових цінах на зерно й інші напої) в цей час у Київському полку, де в торгівлі використовувався якраз питний гарнець²⁸⁴. Отже, седнівське відро було 20-квартиним.

До речі, відро пива в цей час коштувало 20 коп. також в Чернігові²⁸⁵. Очевидно, й тут продаж його вівся на 20-квартине відро.

Іноді у реєстрах цін та торгах Чернігівщини за 70-ті роки XVIII ст. згадується відерна або відеркова кварта. У розрахунку на таку кварту подавалися ціни на горілку, пиво, олію та питний мед. Наприклад, у 1776 р. відерна кварта горілки у м. Седневі коштувала 12 коп., а государеве відро такої ж горілки — 1 крб.²⁸⁶ Отже, ця кварта становила приблизно десяту частину російського відра. Вартість такої ж кварти конопляної олії у січні 1775 р. у Сосниці — 9 коп.²⁸⁷ — дорівнювала середній в цей час ціні на російську кружку, або так звану указну, або казенну кварту олії, знову-таки — десятую долю государевого відра.

Ми маємо свідчення того, що казенна кварта була за місткістю якщо не однаковою, то дуже близькою до міської чернігівської кварти: у січні — лютому 1773 р. ціна на казенну кварту олії утримувалася тут на рівні 7—8 коп., а цехова, тобто місцева кварта олії коштувала 8 коп.²⁸⁸ Отже, місцева кварта за об'ємом мала дорівнювати російській. А таке ми спостерігали лише при

²⁸³ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 161, арк. 3, 44.

²⁸⁴ Там же, оп. 2, спр. 84, арк. 3—3-зв.; спр. 102, арк. 13-зв.; спр. 120, арк. 3.

²⁸⁵ Там же, оп. 1, спр. 161, арк. 100.

²⁸⁶ Там же, спр. 161, арк. 3, 44.

²⁸⁷ Там же, арк. 55.

²⁸⁸ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 1323, арк. 10, 21, 26, 29.

20-квартирному відрі, вдвое більшому за російське. Очевидно, такими були місцеві відра й на Чернігівщині. Сподіваємось, що дальші дослідження підтвердять цю думку.

4. ФРАКЦІЇ ВІДРА

Використання ратушних та магістратських відер вважалося обов'язковим у торгівлі. У господарстві ж побутувала велика кількість відер, гарниць та кварт, відмінних від ратушних та магістратських. Тому в щоденнику Якова Марковича і знаходимо суперечливі повідомлення щодо розміру російського відра: «в ведре государевом кварт 24», «в ведре государевом кварт $28\frac{3}{4}$ ». ²⁸⁹ В дійсності ж різними за об'ємом тут були кварта, якими вимірялося це відро. Вони відповідали за об'ємом різним місцевим стандартам відер.

Відомо, що в Росії був прийнятий поділ відра на 4, 8 та 10 частин ²⁹⁰. Свого часу і на Україні «ведра государевы, в ведре же оном осмь кварт или осмин» були проголошені обов'язковими ²⁹¹. Можна гадати, що такий поділ російського відра привернув увагу укладачів «Прав» як аналогічний до поділу українських мір сипких тіл. Однак на практиці тут прищепився поділ відра не на 8, а на 10 частин-кружок в зв'язку з тим, що остання виявилася однаковою або близькою за місткістю до місцевих кварт. Почасти тому вона й називалася на Лівобережжі квартою. Навіть у листуванні генерал-майора Глібова із Київською губернською канцелярією 1755 р. з приводу надіслання до Нової Сербії зразків мір десяту частину указного відра було названо квартою ²⁹². Досить часто у реєстрах, наприклад, з Чернігівського полку, подавалася ціна рідин на «кварту указної міри». Ця «указна» міра мала називатися кружкою, але через те, що десята частина російського відра, тобто кружка, дорівнювала двадцятій частині місцевого

²⁸⁹ Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 393, 22 червня 1732 р.; ч. II, стор. 225, 31 серпня 1745 р.

²⁹⁰ Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 208—209.

²⁹¹ «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 762.

²⁹² ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2567, арк. 2.

відра — кварта й тому, що у реєстрах слід було зазначати ціни на «указні» міри, тут і з'явилася нова назва української кварта.

Тому, що російська «указна» кружка дорівнювала у більшості полків місцевій кварталі, а російське відро — дорівнювало половині місцевих відер, можна було співставляти ці міри при розрахунках. Це подовжило існування місцевих одиниць виміру та сприяло ознайомленню українського населення з російськими мірами, що впливало на уніфікацію українських мір і наближення їх до загальнодержавних російських в умовах втягнення Лівобережжя у загальноросійський ринок. Таке явище слід вважати прогресивним, сприяючим розвитку української торгівлі й українсько-російських торговельних зв'язків.

У XVIII ст. в Росії поділ відра на вісім частин був прийнятий, як і поділ на десять частин, а четверта його частина вважалася вимірювальним стандартом, що видно із згаданого прохання генерал-майора Глібова про присилку до нової Сербії, крім відра і кварта, саме четверті відра. На Україні ж поділ російського відра на вісім і чотири частини, як невластивий українським мірам рідин, вживався в обмеженій сфері, а саме, у державній торгівлі і виключно в зв'язку з російським відром. Поряд із четвертями відер і осьмухами у звітних матеріалах австерій зустрічаємо навіть 16-ті та 32-ті долі четверті відра²⁹³, що дорівнювали приблизно 200 і 100 г (води). Тим часом на широкому ринку звичайною мірою у торгівлі рідинами була кварта²⁹⁴.

Кварта була основною мірою при продажу напоїв, в зв'язку з чим і самі квартали продавалися у великих кількостях. Вони вироблялися головним чином у Києві і звідси розвозилися по Україні, зокрема й на Правобережжя. Через Васильківську митницю, наприклад, 13 жовтня 1790 р. Іван Олексієнко провіз у Богуслав 100 жерстяних кварт ціною по 10 коп. кожна. 3 червня богуславський житель Іван Марченко 100 таких же кварт вивіз у Бердичів, а 21 червня через кордон з Києва

²⁹³ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 5113, арк. 17, 17-зв.; спр. 5488, арк. 1-зв.; спр. 6399, арк. 6-зв., 19-зв.

²⁹⁴ Там же, спр. 127, арк. 5, 6; спр. 725, арк. 1.

у Паволоч проїхав Іван Короленко з 60 квартами з білого листового заліза²⁹⁵.

У квартах визначалася місткість скляного посуду, що використовувався під напої. В одному з митницьких реєстрів такого посуду 1786 р. згадуються квартові та півквартові круглі, півквартові та чвертьквартові («чвертки») чотирикутні «бутилки» (пляшки), чотирикутні штофи, великі з вушками кружки, маленькі круглі склянки («стакани»), чарки з вушками копійчаної міри та чарки «денежной» міри²⁹⁶.

З розрахунку на квартиру визначалися ціни на горілку в австеріях. Так, у жовтні 1764 р. Київська губернська канцелярія повідомляла Камер-колегію, що в зв'язку з неврожаєм з 9 вересня тут було наказано продавати квартиру хлібного вина по 6 коп.²⁹⁷

Звичайно, напої продавалися не тільки квартами, а й більш дрібними мірами— всупереч поширеному в літературі уявленню про тодішні шинки. «С вышинкованной одной куфи, которая продана в Почепе в торговые пятничные дни ведрами, квартами и копейными мерками...»²⁹⁸ — ось уривок із запису про стягнення покуховного у м. Почепі Стародубського полку 1741 р.

Серед мідного, олов'яного, скляного, кришталевого і дерев'яного посуду австерій були також півгарнці, півкварти, чвертькварти, стакани медові й пивні, пукали (келихи.— О. С.) з кришками, стакани волоські горілані чарки, різноманітні «міри», між ними копійчані, які ще називалися крючками, та грошеві²⁹⁹.

Конопляну олію на Лівобережжі продавали, як правило, на кварта. Із Стародубської полкової канцелярії так про це повідомляли 1724 р. Малоросійську колегію: «Конопляное масло теперь в Стародубщине продается кварта по шагу, а ведрами... не обыкло продаваться»³⁰⁰. На Стародубщині, де конопляна олія вироблялася,

²⁹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 209, арк. 38; спр. 210, арк. 32, 70.

²⁹⁶ Там же, спр. 164, арк. 3.

²⁹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2463, арк. 1.

²⁹⁸ Там же, спр. 727, арк. 2—4; спр. 118, арк. 3, 55; спр. 2099, арк. 1, 1-зв.

²⁹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 410, арк. 207.

³⁰⁰ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 212, арк. 13.

вона продавалася сотнями кварт. У реєстрах ціна на олію в цих випадках часто визначалася скорочено: «олею сотце 6 руб.»³⁰¹

В літературі зустрічається невірне тлумачення сенсу таких записів. Так, О. Ханенко відніс цю «сотце» до фунтів: «Олей в то время продавался також сотнями — мерою, заключающей в себе 100 ф.»³⁰² В зв'язку з цим підкреслимо, що в дійсності у XVIII ст. на Лівобережжі конопляна олія на вагу взагалі не вимірювалася.

Оцет продавався звичайними мірами рідин³⁰³, а не особливими, як це було в Росії. Пиво та варений мед вимірювалися гарнцями.

Бутилки *, в яких у Росію доставлялися і якими вимірялися невеликі кількості іноземних напоїв, у XVIII ст. вже входили до російської системи одиниць виміру. У кінці XVIII ст. горілчана або пивна «бутылка» становила половину штофа, тобто двадцятую частину відра (625 з), а винна — шістнадцятую його частину (781 з)³⁰⁴.

У XVIII ст. на Лівобережжі «бутылки» використовувались як тара, головним чином, під імпортні високоякісні напої: «купил у иноземца вина в плетеных бутылках: 6 бургонского и 6 эрлитажу» (1725 р.) «к родителю мушкетелю бутылку послать» (1743 р.)³⁰⁵. Були вони різної місткості. У книзі Васильківської митниці 1790 р. зареєстровані прибулі для генерала М. М. Кречетникова в 2 ящиках 60 «бутилок» угорського ерлавського вина ціною по 1 крб. «бутылка», у яких «по экировки явилось» 4,5 відра³⁰⁶. Місткість однієї такої «бутылки» становила близько 937 з вина. «Бутылки», в яких привозилося французьке вино, були, очевидно, значно менші. Так, згідно з реєстрами цін за квітень 1775 р. в Переяславі, кварта французького вина коштувала 1 крб.,

³⁰¹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 8128, арк. 28.

³⁰² А. Ханенко. Город Погар. Чернигов, 1871, стор. 40.

³⁰³ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 128, арк. 3; ф. 59, оп. 1, спр. 368, арк. 7.

* В джерелах XVIII ст. цей посуд-міра згадується тільки під такою назвою.

³⁰⁴ Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 208—209.

³⁰⁵ Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 61; ч. II, стор. 197.

³⁰⁶ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 210, арк. 22.

а «бутилка» — 50 коп. Тим часом ціна на «бутилку» угорського вина дорівнювала 1 крб. 50 коп.³⁰⁷

Іноді через балтійські порти на Лівобережжя привозилося в «бутилках» англійське пиво. Англійська пивна «бутилка» була значно більшою від російської. У XVIII ст. вона становила половину англійської міри рідин — галона (4619, 16 см³)³⁰⁸. Відповідною була й ціна на «бутилку» англійського пива. Так, 13 серпня 1790 р. білоцерківський житель віз із Києва 50 «бутилок» англійського пива по 40 коп. за кожену³⁰⁹.

Отже, місткість «бутилки» — міри іноземного походження, була різною, залежно від того, з якої країни вона походила і для якого напою призначалася.

За іноземними зразками провадилося виробництво «бутилок» і в місцевих гутах: «послал к старосте бутылку немецкую, чтобы таковых наделал» (1741 р.)³¹⁰. Як зазначалось уже, розмір «бутилок», які вироблялися у XVIII ст. на Лівобережжі, співвідносився з основною тогочасною місцевою торговельною мірою рідин відповідного розміру — квартою. Таким чином, бутылка включалась в українську систему одиниць виміру.

* * *

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що на Лівобережній Україні XVIII ст. використовувалась велика кількість місцевих рідин різної місткості.

Міри рідин значної місткості одночасно правили й за тару. Очевидно, через це їхні локальні варіанти значно різнилися. Тільки для куфи і для носатки існували загальноукраїнські стандарти — 40 і 4 відра, хоч, на практиці, і в господарстві, і в торгівлі від них часто відступали.

На переважній частині території Лівобережної України відро, що становило основний торговельний стандарт, поділялося на 20 кварт (тобто всюди мало однакову структуру) і було за об'ємом вдвоє більшим за ро-

³⁰⁷ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 157, арк. 4-зв.

³⁰⁸ ЦДАДА СРСР, ф. 248, спр. 1/1656, арк. 245.

³⁰⁹ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 210, арк. 143.

³¹⁰ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 151.

сійське — близько 24 840 г *. Щодо походження цієї міри важко висловлювати навіть здогадки. Слід думати, що вона склалася як міра дещо пізніше, ніж київське відро, яке за ємкістю (8570 г) й поділом (10 кварт) було близьким до давньоруського і могло зберегтися з тих часів.

Подальші дослідження більш ранньої української метрології дозволять визначити час виникнення такої одноманітності (чи навіть стандартизації) і розкрити її причини. Поки що ж можна лише констатувати пережитковість регіональних назв для основної у XVIII ст. на Лівобережжі міри рідин — відра. Відро, як головна торговельна міра, переростало регіональні рамки, поступово втрачало локальні відмінності і перетворювалось на загальноприйнятну міру рідин стандартної ємкості, особливо після возз'єднання України з Росією, в умовах єдиної держави і поступового втягнення Лівобережжя у загальноросійський ринок.

Не останню роль відіграла й та обставина, що міри рідин у XVIII ст. (а, напевно, й у XVII ст.) служили, в основному, для вимірювання напоїв, які в цей час розвозились по всьому Лівобережжю, в Росію, а також за кордон.

Широкий ринок їх продажу сприяв формуванню єдиної для Лівобережжя системи одиниць виміру рідин із значно меншими коливаннями місткостей окремих видів мір, ніж, скажімо, в системі мір сипких тіл.

* У XVII ст. таке велике відро вже вважалося загальнопринятною мірою на Україні: «Урна же нарицание имеет от еже погружаться в черпаний, якоже у нас есть ведро, и содержит в себе 40 либр» (Леонтий Магницкий. Вказ. праця, стор. ЛБ-зв.). Якщо лібру прийняти за фунт, то згадане тут відро якраз мало дорівнювати двадцяти 800-грамовим квартам. Двадцятиквартове відро відіграло роль вимірювального стандарту і на Правобережжі: «Горелки простое предне доброе куф 12, в которых было кварт по осмисот, сами попили» (Луцьк, 1649 р.— Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV. К., 1914, стор. 89). На території Білорусії за основну міру рідин також бралося велике, можна гадати, двадцятиквартове відро: «Пива у двох куфах кгарцов 340» або: «пива одна куфа вытекла в гарцов 168» (Историко-юридические материалы ..., вып. X, стор. 16, 124).

Розділ третій
МІРИ СИПКИХ ТІЛ

Мірам сипких тіл приділялася значна увага дослідниками української історичної метрології. Однак фактичні величини одиниць виміру та тенденції їх розвитку досі залишалися невизначеними.

Найефективніші результати в метрологічних дослідженнях дає вивчення й співставлення даних систематичних джерел. Тим часом писемних пам'яток, що більш-менш повно відбивали б економічну історію Лівобережної України XVIII ст. і давали б можливість всебічного вивчення місцевих мір сипких тіл, збереглося мало. До того ж, у великій торгівлі збіжжям вже з середини XVIII ст. застосовувались російські міри, місцеві ж продовжували використовуватися переважно в дрібній торгівлі. Вона ж у писемних пам'ятках відбилася гірше, оскільки повсякденні трансакції, як правило, не фіксувалися в актах, хіба що в разі виникнення якогось конфлікту. Тому як систематичне джерело з історії дрібної торгівлі хлібом та іншими сипкими тілами довелося використати реєстри цін.

1. МІРИ ВЕЛИКОЇ ЄМКОСТІ

У XVIII ст. на Лівобережжі все ще широко побутував прадавній спосіб визначення кількостей сипких тіл через посудину, в якій вони зберігалися. Особливо це стосується бочки. Уже в XVII ст. «бочка» втратила значення основної міри сипких тіл, яке вона зберігала з часів Київської Русі, й у XVIII ст. як міра застосовувалась дедалі рідше. Записи типу «хліба бочок сім проса» можна зустріти головним чином в матеріалах місцевих органів влади, наприклад в актових книгах сотенних канцелярій та міських урядів¹. Адже на значній відстані від торговельних та політичних центрів життя місцевих мір було довшим. До того ж, в окремих місцево-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 19, арк. 50. Лютенська сотенна книга, Гадяцький полк, 1747 р.

стях бочки мали більш-менш сталий розмір, і подібні наведеному записи давали сучасникам уявлення про їхній вміст.

У торгівлі на Лівобережжі XVIII ст. окреслення кількостей сипких тіл через бочки можна вважати наслідком використання останніх як зручної тари, наприклад, при транспортуванні різноманітних вантажів в умовах поганих шляхів сполучення. У бочках перевозилося збіжжя та борошно, наприклад, між ярмарками та до провіантських магазинів². В магазинах бочки служили також і для зберігання сипких продуктів.

Як надійна тара бочки особливо широко використовувались при перевезенні товарів на значні відстані, насамперед в міжнародній торгівлі. Наприклад, у 1725 р. через прикордонні форпости було пропущено валку купців-греків, «царигородських» та яських жителів, котрі везли до Ніжина на продаж на двох возах разом з іншими товарами 9 бочок ладану, а 1736 р. були видані паспорти грекам, які привезли з Яс, крім інших товарів, також 8 бочок синього купоросу та 2 бочки мигдалю³. Навіть і в митних книгах кількість товарів часто записувалася через бочки: мито інколи стягалось від бочки товару⁴.

Але бочка як міра у XVIII ст. використовувалася лише при приблизних підрахунках, в описах загального характеру тощо. Коли ж кількості товарів треба було визначати точно, вказівки на число бочок вважались недостатніми. Тому бочку кінця XVII—XVIII ст. не можна назвати мірою в буквальному значенні цього слова.

Вже в джерелах кінця XVII ст. зустрічаємо записи, з яких видно, що кількості збіжжя в бочках перевірялися мірами сипких тіл: «виносилам пшеницу из бочки, которой было осмачок больше двух»⁵. А з початку XVIII ст. до цього почали іноді застосовувати й зважування⁶. До точного вимірювання або й зважування

² ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 1189, арк. 34; ф. 94, оп. 2, спр. 3, арк. 2; ф. 59, оп. 1, спр. 1277, арк. 2.

³ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 105, арк. 97; спр. 654, арк. 14.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 127, арк. 1, 1781 р.; спр. 197, арк. 2, 1789 р.; спр. 258, арк. 2-зв., 1795 р.

⁵ Стороженки. Фамильный архив, т. 6. К., 1908, стор. 142, 1698 р.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 905, арк. 54; спр. 909, арк. 80.

вдавались звичайно при операціях купівлі-продажу. Це зрозуміло: контрагенти в таких випадках були зацікавлені в точній оцінці кількості товару.

Основною мірою сипких тіл місцевого походження, що використовувалась на Лівобережній Україні XVIII ст., була осьмачка. Як міра сипкого вона була відомою на Лівобережжі й у кінці XVII ст. Але тоді осьмачка ще виступала як фракція так званої міри (мірки). Як показують підрахунки на матеріалі «Переписних книг 1666 р.», місткість мірки у Нових Млинах становила 36 пудів жита, а у Батурині, Бахмачі та Конотопі Ніжинського полку — 30 пудів⁷.

Приблизно такої ж ємкості були мірки і на інших територіях Лівобережжя. Про це свідчить навіть просте співставлення таких цифр: річна норма військових поставок з усього Лубенського полку 1690 р. становила 12,5 мірок вівса і 12 мірок житнього борошна. Тим часом солі поставлялося 4200 гусок (близько 231 кг), олії 100 барил і 25 кварт, горілки 400 кварт⁸. Згадки про подібну міру зустрічаємо й у джерелах, що походять з Правобережної України, наприклад, у Луцьких міських книгах під 1649 р.⁹ Величезні розміри цих мір, а також їхні назви, які на відміну від назв інших мір сипких тіл, наприклад осьмачки чи четверика, не були дробовими, дають підставу думати, що якраз вони мали своїм прообразом бочку.

З початку XVIII ст. велика мірка як головна міра в системі одиниць виміру сипких тіл перестала застосовуватись. Очевидно, в зв'язку з розвитком внутрішнього ринку її заступила менша і тому зручніша міра — осьмачка. У середині 20-х років XVIII ст. осьмачка вже характеризується джерелами як давня, загальновідома й основна в цей час на Лівобережжі міра сипкого: «А крупы в местечку Срибном на торгах и ярмарках так великороссийскою мерою четвертями, яко и малороссийскою осмачками никогда не продаются»¹⁰.

Згідно з нашими розрахунками, вміст окремих регіональних стандартів лівобережної осьмачки XVIII ст. коливався приблизно від 13 до 20 пудів жита, а найбільш

⁷ «Переписні книги 1666 року». К., 1933, стор. 28, 79, 118, 180

⁸ Стороженки, т. 6, стор. 82.

⁹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, стор. 133.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 811, арк. 72.

поширеною на Лівобережжі осьмачкою була 16-пудна. Вона визнавалася з початку століття державною мірою сипкого. Викладаючи зміст указу 1734 р про упорядкування мір на Лівобережжі, Яків Маркович писав у своєму щоденнику: «Меру в полках содержать тоже правдивую, уравнив в осмачке по две четверти российской меры»¹¹. Звідси ясно, що згадана 16-пудна осьмачка сприймалася і укладачами указу, і Марковичем як загальноукраїнська міра.

В зв'язку з великим розміром осьмачки сумнівною здається думка В. О. Винника, що ця міра у XVIII ст. являла восьму частину бочки¹², як це було в Росії. Ймовірніше, що осьмачка як знаряддя виміру на цей час сама була великою бочкою і одночасно служила тарою. Так використовувались осьмачки у господарстві, наприклад у млинах. В них зберігалось зерно, а також «розмірне», тобто стягнуте за помол, борошно¹³.

Осьмачками вимірювався житній, ячмінний та овсяний солод, що йшов на виробництво горілки та пива. Вимірювання солоду такими мірами було зумовлене способом його приготування і призначенням. «Ростили» або «мочили» солод у солодовнях у великих дерев'яних бочках, які за місткістю відповідали великим мірам сипкого — осьмачкам і четверикам, і називалися **мірницями**¹⁴. На мірниці солод часто й продавався¹⁵.

Через те, що осьмачка була великою мірою, для практичного вимірювання вона застосовувалась досить рідко — лише там, де служила й тарою, а також у великій торгівлі, де зосереджувались багато сипкого. Основною мірою у великій і, особливо, міжнародній торгівлі хлібом осьмачка була до середини XVIII ст. Відтоді вона почала витіснятися російською четвертю. В розрахунку на осьмачку вказувалися ціни на хліб у торговельних угодах першої половини XVIII ст. Наприклад, 1716 р. польський купець Цибульський домовився про купівлю в Чернігові великої партії жита «крайнею ціною осмачку по два талера»¹⁶.

¹¹ Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 431.

¹² В. О. Винник. Вказ. праця, стор. 120.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 3933, арк. 1.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1-6, арк. 215.

¹⁵ ДБЛ, ф. 159, спр. 1709/1892, арк. 4

¹⁶ Там же, спр. 249/300, арк. 11-зв.

Значно частіше осьмачка виступала як рахункова одиниця. Незручність застосування її до практичного вимірювання сипких тіл через завеликі розміри відповідної бочки, особливо в торгівлі, була головною причиною того, що вже з початку XVIII ст. поряд із осьмачкою все частіше використовувались її фракції.

З 20-х років XVIII ст. як основна міра сипкого в торгівлі виступає четверта частина осьмачки — **четверик**, що особливо яскраво простежується на реєстрах цін. Наприклад, у прилуцькому полковому звіті про ціни за 1722 р. вартість збіжжя визначено для полкової, Журавської, Варвинської і Срібнянської сотень у осьмачках, а для Красноколядинської, Іваницької, Ічнянської та Монастирської сотень — у четвериках¹⁷. У джерелах 20—30-х рр. осьмачку і четверик зустрічаємо однаково часто: «А мука ржаная, пшеничная и гречаная, так же пшоно и горох осмачками и четвериками в местечку Срибном на торгах і ярмарках в вижей выраженных годах не продавалась»¹⁸.

З 30-х років XVIII ст. четверик поступово відтісняв осьмачку. Частково це можна пояснити російським впливом і загальним напрямком метрологічних заходів місцевої адміністрації, адже місцевий четверик був дуже близький за об'ємом до осьмини, що являла собою половину основної російської міри сипких тіл — «четверті» і широко використовувалась у господарстві й торгівлі Росії. І саме четверик найпростіше співставлявся за місткістю з російською «четвертю».

Як міра, що нею фактично вимірювалося збіжжя, четверик з початку століття вважався основним метрологічним стандартом. Зразки його зберігалися в магістрах та ратушах міст, а також служили до виміру сипкого на ярмарках та торгах. Джерела свідчать, що часто у торговельній практиці такий четверик називався **колодою** (колодкою, колодною мірою). З колоди на Лівобережжі стягався помірний податок — по ковшу з кожної, як, наприклад, у Лубенському, Ніжинському та Переяславському полках (у Ніжинському полку цей податок

¹⁷ ДБЛ, ф. 159, спр. 1711/1894, арк. 1—5.

¹⁸ Там же, арк. 10.

був відомий як «колодное поковшовое») ¹⁹. Колодкою називалася основна торговельна міра сипкого в Стародубі та в Гадячі ²⁰. Отже, назва «колода» та її похідні в кожній місцевості означали цілком конкретну, сталої місткості міру, яка вважалася еталоном основної місцевої міри на торгах у найближчому торговельному центрі. А такими мірами всюди на Лівобережжі XVIII ст. були місцеві четверики.

Питання про колоду вже розглядалося в окремих спеціальних працях. Дослідник галицької метрології К. Соханевич підкреслював, що колода була мірою українського походження ²¹. Дійсно, вона згадується в галицьких писемних джерелах в 1394 р.: «*duos truncos vulgariter kloda frumenti*» ²². Отже, вже тоді колода тут була добре відомою і широко використовуваною мірою сипких тіл. К. Соханевич вважав, що у XVIII ст. в Галичині колода була однією з основних мір в місцевій системі одиниць виміру сипких тіл ²³. Проте, спираючись на деякі свідчення джерел ²⁴, можна висловити припущення, що й у Галичині, як на Лівобережжі, колода була лише назвою однієї з мір сипкого, а саме — основного торговельного вимірювального стандарту. У Галичині і на Правобережній Україні це був, скоріш за все, коpecь.

В джерелах з Лівобережної України XVIII ст. **коpecь** згадується дуже рідко. Проте, оскільки у XVIII ст. він був основною мірою сипкого в Галичині ²⁵, як і в

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 2724, арк. 5, 14; спр. 3304, арк. 2.

²⁰ Там же, спр. 15860, арк. 2-зв.; А. Лобко. Вказ. праця, стор. 232.

²¹ К. Sochaniewicz. Terminologia czerwonoruskich miar nasypanych, стор. 40.

²² T. Czacki. O litewskich i polskich prawach. Kraków, 1861, стор. 292.

²³ «Дві тронкі, у просторіччі клада, зерна» (К. Sochaniewicz Z zagadnień metrologicznych ziem czerwonoruskich, стор. 671).

²⁴ Zboża po domach, browarach, winnicach aby nie mierzono, tylko w kłodzie, pod winą 3 kóp litewskich, czego miernicy powinni przestrzegać pod karaniem» («Зерна по хатах, browарах, винницях щоб не міряли, а тільки в колоді під страхом штрафу — 3 кіп литовських, за чим мірники повинні слідкувати під загрозою кари»). — «Архив Юго-Западной России», ч. V, т. 1, стор. 178, Дубно, 1699 р.

²⁵ К. Sochaniewicz. Terminologia czerwonoruskich miar nasypanych, стор. 41.

Польщі²⁶ та Литві, а також використовувався як міра сипкого на Правобережній Україні, питання про роль корця на Лівобережжі має принципове значення. Поодинокі згадки про корець у джерелах з Лівобережної України XVIII ст. свідчать, що корець тут використовувався в окремих великих господарствах, наприклад, в описній Шептаківській і Почепській маєтностях²⁷ та в Гадяцькому замку²⁸. Однак, на Лівобережній Україні корець, очевидно, був мірою рідин. В обох випадках він зарахований до мідного посуду: в Гадяцькому замку корець становив інвентар винниці разом із пивоварними «кулами, кубами, лійками, міднями тощо»; в описах Шептаківської та Почепської волостей корці згадуються поряд з мідними відрами. Занотована в останньому джерелі вага цих посудин дозволяє скласти уявлення про місткість корця. Два корці з Шептаківської маєтності важили 2,5 фунти²⁹. Отже, корець був трохи важчий за кварту, наприклад, ту, що використовувалася в цей же час в Переяславських австеріях (один фунт)³⁰. Очевидно, він був відповідно ненабагато місткіший за кварту. В зв'язку з цим лівобережний корець XVIII ст. скоріше можна пов'язати з однойменною мірою рідин, що побутувала на Русі за часів феодальної роздробленості³¹.

Як міра сипкого корець згадується у митних книгах Гребінківської та Трахтемирівської прикордонних застав³². Від корця жита, пшениці, борошна, слив тощо тут стягалося мито. Підкреслимо, що в корцях на цій заставі визначалися лише кількості сипкого, що ввозилося з Польщі у Росію. Та й самі відомості написані сумішню польської й латинської мов. Отже, корець у цих митних книгах виступає як міра, типова для Правобережжя.

²⁶ A. Gilewicz. Studia z dziejów miar i wag w Polsce. Część I. Miary pojemności i ciężaru (wagi).— «Sprawozdania Towarzystwa naukowego we Lwowie», Rocznik XVI, 1936. Lwów, 1937, стр. 318; A. Falcinowska-Gradowska. Miary zbożowe w województwie Krakowskim w XVIII wieku.—«Kwartalnik historii kultury materialnej», R. XIII, 1965, № 4, стр. 667.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 56, арк. 72-зв.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 1080, арк. 58.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 56, арк. 72-зв.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 13, арк. 4.

³¹ Л. В. Черепнин. Вказ. праця, стор. 44—45.

³² ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 258, арк. 1—8-зв.; спр. 259, арк. 1-зв.— 2.

Все це свідчить про те, що корець на Лівобережній Україні не використовувався для виміру сипких тіл. Питання походження лівобережного корця може бути вирішене в результаті систематичного дослідження його ролі у більш ранні часи.

2. ФРАКЦІЇ ЧЕТВЕРИКА. ДРІБНІ МІРИ СИПКОГО

Українські міри осьмачка і четверик та російські — четверть і четверик служили для вимірювання лише значних кількостей сипких тіл, адже найменша з них — російський четверик — вміщувала близько одного пуда жита. Ці міри були мало придатні для використання їх у дрібному господарстві та в повсякденній торгівлі, особливо на сільських та міських базарах-торгах. Тому в реєстрах цін часто зустрічаємо такі записи: «Круп гречаних і овсяних як прошлих годов, так и чрез ввесе сей год не продавано четвертми на меру» (Глухівська сотня Ніжинського полку, 1724 р.)³³. У повсякденній торгівлі продукти найчастіше продавалися дрібними або приблизними чи звичаєвими мірами, якщо взагалі не на око, як, наприклад, у 1722—1725 рр. у Гадяцькому полку, де дрібні виробники часто виносили їх на торг у звичайному, побутовому посуді: «Крупы гречание, овсяние и горох здесь мерою не продаются, кроме хто ковшом или блюдою продает обикновенне»³⁴. Так «обикновенне» оцінювалися кількості продуктів на торгах багатьох невеликих містечок Лівобережної України.

Серед дрібних мір, якими користувалися в торгівлі на Лівобережжі XVIII ст., слід відзначити, насамперед, фракцію четверика — **гарнець**, що становив ланку в системі одиниць виміру сипких тіл. Згідно реєстрів цін, крім круп та гороху, на гарнці вимірялися сіль, борошно, конопляне сім'я тощо³⁵.

Матеріали люстрацій червоноруських королівських маєтностей XVI ст. свідчать, що основна міра сипких

³³ ДБЛ, ф. 159, спр. 4941/5210, арк. 2-зв.; спр. 1711/1894, арк. 10, Прилуцький полк, 1722—1725 рр.; ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 3414, арк. 5-зв., Чернігів, 1760 р.

³⁴ ДБЛ, ф. 159, спр. 4944/5212, арк. 1; спр. 4946/5215, арк. 1; спр. 4948/5217, арк. 2; ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 957, арк. 202.

³⁵ ДБЛ, ф. 159, спр. 1832/2016, арк. 5-зв.; спр. 2831/3063, арк. 1-зв.; спр. 3396/3655, арк. 2, 3; ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 410, арк. 532.

тіл — корець тут поділялася на 20 млинських мірок³⁶, які відповідали за метрологічним змістом гарнцям³⁷. На власне польських землях корець традиційно дорівнював 32 міркам (гарнцям)³⁸, отже, можна думати, що структура червоноруського корця (20 мірок-гарнців) є українським метрологічним явищем. Для лівобережних вимірювальних систем останнє підтверджується поділом основної на Лівобережжі міри сипких тіл четверика на 20 гарнців, про що для XVIII ст. маємо певні відомості з територій Київського та Прилуцького полків і непрямі вказівки для Ніжинського, Чернігівського та Стародубського полків. Сказане дає підстави гадати, що всюди на Лівобережжі XVIII ст. місцевий четверик поділявся на 20 гарнців.

У зв'язку з тим, що місткість регіональних стандартів лівобережного четверика коливалася близько чотирьох пудів жита, гарнець відповідно вмщував близько 8 фунтів і був значно більший за російський *. Цей факт, а також звичайна в ті часи фальсифікація мір викликали періодичну постановку різними урядовими установами питання про необхідність дотримуватися стандартів гарнців — російського або місцевого. Особливої гостроти воно набирало в зв'язку з постачанням провіанту військам, що перебували на території Лівобережної України, адже в російських гарнцях визначалися норми вівса у так званих раціонах на коней — по одному або й по два щоденно на кожного коня, а також норми круп у «порціони» козакам та солдатам — по одному, а іноді по півтора на місяць³⁹.

³⁶ K. Sochaniewicz. Terminologia czerwonoruskich miar nasypanych, стор. 68.

³⁷ K. Sochaniewicz. Z zagadnień metrologicznych ziem czerwonoruskich, стор. 671.

³⁸ Vademecum, стор. 214, 217.

* У російській системі виміру гарнець становив $\frac{1}{8}$ частину четверика і, відповідно, $\frac{1}{64}$ частину четверті. Від 1679 до 1734 р. місткість четверті, що визнавалася в Росії державною мірою, становила 131,544 кг жита (Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ праця, стор. 202), а гарнця — 2,055 кг. Комісія мір та ваги 1736—42 рр. дещо збільшила обсяг четверті — до 141,69 кг (К. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 204). Відповідно зросла й місткість гарнця до 2,21 кг.

³⁹ ДБЛ, ф. 159, спр. 1686/1868, арк. 2-зв.; спр. 803/903, арк. 1; спр. 2908/3147, арк. 3-зв.; ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 2871, арк. 14.

Намагаючись стягти з місцевого населення більше провіанту та фуражу, консистенти * іноді користувалися більшими або й фальшивими гарнцями ⁴⁰. Тим часом провіант та фураж мав прийматися на «орлені» російські гарнці, і старшинська адміністрація сприяла поширенню їх по території Лівобережжя. Вже 16 листопада 1722 р. гетьман писав до Малоросійської колегії: «Провиант, то ест мука или сухари и крупы, да и фураж овсяний мерою по сколько надлежит выдаван будет. И для того суть в полках нарочные орлинные гарцы и четверички» ⁴¹.

Але нерішучі дії місцевої старшинської адміністрації не припиняли зловживань консистентів, особливо іноземних. Так, через кілька років після згаданої заяви гетьмана гадяцький полковник Г. Милорадович скаржився, що драгунами, які стояли на зимових квартирах у гадяцьких селах, «на овес больший и необычайный гарнец подставлено» ⁴², а на кожного кірасирського коня в м. Боклани Стародубського полку 1733 р. «сходило от обывателей по шесть гарцов» замість одного ⁴³. Слід підкреслити, що гарнець фальсифікувався і в торгівлі, причиною чого була, з одного боку, загальна різноманітність мір, а з другого — існування цілком певних торговельних стандартів цієї міри.

Гарнець виступав як міра і в реєстрах цін ⁴⁴, і дрібна («мелочная») торгівля часто дійсно велася на гарнці. Так, наприклад, у провіантовій прибутково-видатковій книзі ічнянської ратуші Прилуцького полку є запис про те, що 1745 р. ічнянській жителяці Процисі Таранусі було продано певну кількість пшениці — за гарнець по 1,5 копійки ⁴⁵. Але на сільських та міських базарах торгівля сипкими провадилася й на міри, менші від гарнця. Серед інших можна назвати **кварту**, яка становила четверту частину гарнця, на що вказує її назва **, і належала до основних метрологічних стандартів ⁴⁶.

* Консистенти — солдати на постої.

⁴⁰ ДБЛ, ф. 159, спр. 281/333, арк. 6-зв.

⁴¹ Там же, спр. 752/851, арк. 1.

⁴² Там же, спр. 376/439, арк. 1.

⁴³ Там же, спр. 90/108, арк. 1.

⁴⁴ Там же, спр. 3444/3703, арк. 1; ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 17 222, арк. 3-зв.; ф. 59, оп. 1, спр. 3223, арк. 9 та ін.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 364, арк. 3.

** Від латинського «quartus» — четвертий.

⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2565, арк. 2.

В зв'язку з тим, що кількості сипкого визначалися в лівобережних джерелах XVIII ст. за формулою: четверті — четверички — гарнці (в російських мірах) або осьмачки — четверики — гарнці (в місцевих мірах), кварта записувалися дробом при гарнцях. Наприклад, 5 гарнців і 2,5 кварта в джерелі передано так: $5\frac{2}{4}\frac{1}{8}$.⁴⁷ Безпосередньо у квартах кількості сипких тіл записувалися в документах лише тоді, коли кварта використовувалася в господарстві чи в торгівлі як посуд-міра; «черцю за одну кварту, в ней один фунт по 50 коп.»; «з мужиков пахатных по шагу и по четверику овса, по хлебу и по кварте пшона»⁴⁸.

У зв'язку з тим, що кварта становила фракцію гарнця, а в кінцевому рахунку — четверика, відповідно до місткості четверика і гарнця, коливалася й місткість кварта.

Значно частіше, ніж кварта, в дрібній торгівлі використовувалися міри, менші від неї — так звані **мірочки**. Ось що писали з Бориспільської сотенної канцелярії до Переяславської полкової про ціни на крупи у 1744 р.: «круп грешневых, ячных и овсяных так на четверть, як и в кулях весом в продажи никогда не бывает, но разве кто купит гречи и, переделав на крупу, в продажу производит мерочками по полушки и по денги»⁴⁹.

Подібними записами рясніють реєстри торговельних цін по різних полках Лівобережної України за різні роки XVIII ст.⁵⁰ Звідси можна зробити висновок, що такі мірки взагалі являли метрологічний атрибут дрібної торгівлі Лівобережжя XVIII ст.

Безумовно, ці мірки становили місцеві стандарти одиниць виміру сипких тіл, адже за полушку або за деньгу можна було купити конкретну в кожній місцевості кількість продукта. Стихійному виникненню мірочок

⁴⁷ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 1189, арк. 25.

⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 297, арк. 3-зв.; ДБЛ, ф. 159, спр. 1833/2017, арк. 3.

⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 3, спр. 301, арк. 75.

⁵⁰ Там же, оп. 2, спр. 70, арк. 1, Ніжинський полк, 1777 р.; спр. 82, арк. 4, Стародубський полк, 1778 р.; оп. 3, спр. 264, арк. 2, Київський полк, 1742 р.; спр. 301, арк. 75, Переяславський полк, 1744 р.; ф. 108, оп. 1, спр. 148, арк. 2-зв.—3, Чернігівський полк, 1780 р.; ДБЛ, ф. 159, спр. 1711/1894, арк. 10, Прилуцький полк, 1722 р.; спр. 3444/3703, арк. 6, Чернігівський полк, 1734 р.

сприяли примітивні форми товарообміну на сільських та міських базарах. Часто мірками служив звичайний, поширений на окремих територіях посуд. У щоденнику Якова Марковича під 27 липня 1751 р. читаємо, що майстрові були віддано «цен (олово.— О. С.) сделать по-лумиски мерные и тарелки»⁵¹.

Виникненню мірок сприяло також виробництво дерев'яного посуду в полках, територія яких була багатою на ліси. Він розвозився по всій території Лівобережної України, а іноді й у Росію і найчастіше продавався «в отсып, то есть за каждую посуду дают столько, сколько в покупаемую войти может»⁵².

Мірки, як правило, формувалися у вимірювальні стандарти незалежно від гарнця та кварта. Тільки так можна пояснити дробні ціни (аж до шістнадцятої долі копійки) на гарнець сипкого, які неодноразово зустрічаємо в джерелах з історії торгівлі. Наприклад, у березні 1760 р. в Чернігові «круп гречаних четвертми и четвериками в продажи не было, а продаются оные крупы от мелочных промышленников в копеечные и денежные мерки, с которых гарнец входит в две копейки, одну осмью и одну шестнадцатую на десять долю копейки, а четверть — в 1 руб. 40 коп.»⁵³.

Можна думати, що формування «копеечных» та «денежных» мірок у вимірювальні стандарти йшло від посуду у відповідності з ціною продуктів (для зручності розрахунків), і тому місткість мірок лише іноді співпадала з місткістю фракцій гарнця.

Торгівлею на дрібні міри пояснюються різкі коливання цін на продукти, що спостерігаються на матеріалі реєстрів цін. Так 1778 р. в Ропську, сотенному містечку Стародубського полку, ціни на четверть пшона змінювалися лише за один місяць від 2 крб. 30 коп. до 3 крб.⁵⁴

⁵¹ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 297.

⁵² Опис Новгород-Сіверського намісництва, стор. 19, 96, 149, 244, 337, 361.

⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 3413, арк. 17.

⁵⁴ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 82, арк. 4. Ціни на продукти, що продавалися мірочками, у більшості випадків були дуже високими. Так, у 1777—78 рр. у північних полках Лівобережжя оптові ціни на четверть гречаної крупи коливалися від одного до 1,5 крб. (ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 69, арк. 4; спр. 92, арк. 1; ф. 108, оп. 1, спр. 149, арк. 13). Тим часом гречана крупа, що продавалася мірочками, коштувала в січні 1777 р. в Ніжині 2 крб. 24 коп. (ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 70, арк. 1), у січні 1778 р.— 2 крб. 40—

Як згадувалось, мірочками продавалось на багатьох торгах також борошно. Саме у зв'язку з цим в реєстрах торговельних цін у м. Сосниці Чернігівського полку з'являється нібито нова міра — «осьмачка мучної міри». У січні 1757 р. така осьмачка житнього борошна коштувала в Сосниці від 3 крб. 30 коп. до 4 крб. при ціні четверті жита 60 коп.⁵⁵ А в листопаді 1758 р. ця ж осьмачка житнього борошна коштувала 3 крб. 70 коп.⁵⁶ Тим часом ціна четверті того самого борошна в цей час тут коливалася на рівні одного карбованця⁵⁷.

Якщо абстрагуватися від факту «мелочного» продажу борошна і вирахувати, виходячи з формального порівняння цін, місткість осьмачки мучної міри, одержимо неймовірну величину: вона мала б бути більшою за російську четверть принаймні у п'ять разів, тобто дорівнювати щонайменше 40 пудам борошна. В дійсності на сосницьких торгах борошно взагалі не продавалось великими мірами, а тільки мірочками, квартами, півквартами або іншими, звичаєвими мірами, часто просто посудом. Виходячи з ціни таких мірок борошна, сосницькі урядники вираховували вартість звичайної місцевої осьмачки борошна, яка в дійсності була вдвічі більша за російську четверть.

Так само, як при продажу мірками круп, у Сосницькій сотні коливалися ціни на борошно: при вартості четверті жита від 28 до 82 коп. ціни на осьмачку борошна змінювалися у 1752 р. від 2 крб. до 4 крб.

56 коп. (ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 91, арк. 7), а у січні 1780 р. в Чернігові — 3 крб. 20 коп. (ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 1, спр. 148, арк. 2-зв.— 3).

Пшоно в цей час коштувало ненабагато дорожче від гречаної круп. Так, у січні 1725 р. в Стародубі ціна четверті пшона становила 1 крб. 40 коп., а четверті гречаної круп — 1 крб. 36 коп. (ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 3413, арк. 22). Однак там же у 1778 р. ціна четверті пшона сягала 2 крб. 70 коп. при звичайному рівні цін на інші продукти (ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 82, арк. 4). А ціна четверті пшона у січні 1779 р. у Ніжині при досить низькій вартості четверті жита — 64 коп. — була разючою — 4 крб. 56 коп. (ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 106, арк. 6).

⁵⁵ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 14575, арк. 7-зв.; ф. 108, оп. 2, спр. 518, арк. 283-зв.

⁵⁶ Там же, арк. 187; ф. 59, оп. 1, спр. 2972, арк. 8.

⁵⁷ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 402, арк. 19-зв.; ф. 269, оп. 1, спр. 1138, арк. 7.

20 коп.⁵⁸, а перепад цін на протязі одного місяця досягав одного карбованця при однаковій вартості четверті жита. Ці факти свідчать, що те борошно в Сосниці продавалося дрібними мірками, і підтверджують думку, що «осьмачка мучної міри» — не якась особлива міра, а звичайна місцева осьмачка.

Наведені приклади, між іншим, показують, що торгівля на ярмарках і торгах дрібними мірами приносила великі прибутки заможним купцям. Недарма органи міського самоврядування, що стояли на сторожі інтересів своїх заможних городян, забороняли роздрібну торгівлю іногороднім. За магдебурзькими правами, вона була привілеєм місцевих громадян.

Ківш, що широко використовувався в дрібній торгівлі, іноді скоріше можна віднести до посуду, ніж до мір. Інакше не можна тлумачити, наприклад, таке свідчення реєстру цін у Гадяцькому полку за 1722—1725 рр.: «Крупы гречание, овсяние и горох мерою не продаются, кроме хто ковшом или блюдою продает»⁵⁹, де ківш виступає у тій же ролі, що й «блюда».

Відомо, що на Лівобережжі XVIII ст. із збіжжя, що продавалося на торгах та ярмарках, стягався натуральний торговельний податок — поковшсве. В 20-ті роки у Глухові «от пашни рожной, на торг привозячойся, от воза по ковшу» брали⁶⁰. В той же час у Воронежській сотні Ніжинського полку «поковшевное с привозного хлеба от четверика по ковшу на ратушу» стягалося⁶¹. Пізніше, в 30-ті роки, в різних сотнях Ніжинського полку поковшсве становило ківш від четверика⁶². У Чернігівському полку в цей же час поковшсве збиралося від осьмачки хліба⁶³. Отже, поковшсве стягалось у розмірі одного ковша від різних ємкостей сипкого: від воза до четверика. У зв'язку з цим вірогідним є припущення, що на різних територіях ківш означав хоч і відомої місткості міру, але всюди різну.

⁵⁸ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 14 575, арк. 41-зв.— 42; ф. 108, оп. 2, спр. 320, арк. 18-зв., 41-зв., 161-а, 241-зв.; ф. 269, оп. 1, спр. 1138, арк. 30—32.

⁵⁹ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 957, арк. 202; ДБЛ, ф. 159, спр. 4948/5217, арк. 2.

⁶⁰ ДБЛ, ф. 159, спр. 1827/2010, арк. 3.

⁶¹ Там же, арк. 4-зв.

⁶² Там же, спр. 5436/5733, арк. 1, 1-зв., 2, 3, 3-зв.

⁶³ Там же, арк. 5-зв., 6, 6-зв.

З наведених вище прикладів видно, що назва згаданого торговельного податку походить від назви міри, якою він збирався. Цю думку можна підтвердити й свідченням із звіту про стягнення торговельних податків за 1722 р. по Гадяцькому полку: «А хлебом, ковшиками собирающим, все три ратуша зенковского служители и колодники приключающиеся питались»⁶⁴. А в щоденнику Якова Марковича під 16 вересня 1727 р. цей податок так і названий — «ковшики»⁶⁵. Показовим видається той факт, що в джерелах Стародубського, Чернігівського та Прилуцького полків він іноді називається квартовим⁶⁶. Наприклад, у м. Баклани Стародубського полку за жовтень 1722 р. було «хлеба в приходе в торги квартового: ржи 19 четвертей, пшеницы 6 четвертей, 4 четверичка»⁶⁷. Цілком можливо, що на згаданих територіях ківш дорівнював кваргі.

Щодо стародубського ковша, ці міркування можна підтвердити, аналізуючи запис у прибутково-видатковій книзі Шептаківської волості за 1749 р. Серед іншого металевого посуду тут згадується залізний ківш вагою 1,25 фунти*, що використовувався у волосних млинах, а отже — для виміру сипкого⁶⁸. Для порівняння наведемо вагу неодноразово згадуваної в джерелах металеві кварти: у переяславських австеріях 1737 р. — 1 фунт (мідна), 1,5 фунти — (олов'яна)⁶⁹, у київських австеріях у цей же час — близько фунта⁷⁰. Отже, це джерело, хоч і непрямо, свідчить, що згаданий ківш був за місткістю близький до кварти. Тим часом місткість ковша, що побутував на території Ніжинського полку, відповідала, очевидно, місткості російського гарнця: «борошна овсяного четвертей 20, четвериков 6 и ковшов 3»⁷¹. Тут ківш заміняє гарнець у звичайній схемі запису кількостей сипких тіл в російських мірах (четверті —

⁶⁴ ДБЛ, ф. 159, спр. 1833/2017, арк. 2-зв.

⁶⁵ Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 240.

⁶⁶ ДБЛ, ф. 159, спр. 4938/5207, арк. 2-зв.; ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 1, спр. 7, арк. 46—49.

⁶⁷ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 1, спр. 7, арк. 49.

* У господарських матеріалах було прийнято позначати вагу металевих виробів.

⁶⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 381, арк. 1-зв.

⁶⁹ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 13, арк. 4.

⁷⁰ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 727, арк. 1.

⁷¹ ДБЛ, ф. 159, спр. 2908/3147, арк. 17, 1722 р.

четверики — гарнці). У Лубенському полку ківш являв собою частину місцевої міри — путівки, що за місткістю дорівнювала російському четверику.

Таким чином, на деяких територіях ківш за місткістю дорівнював різним невеликим місцевим мірам і між ними — квартам та гарнцям.

Безумовно, торговельні податки стягалися ковшами сталого розміру, і ці ковші належали до основних метрологічних стандартів на ярмарках та базарах. Проте близькість ковша — еталона міри, до побутового посуду сприяла стихійному виникненню ковшів — мір різного вмісту — залежно від їхнього призначення. Так, у реєстрі 1737 р. серед мір, що належали переяславським австеріям, був записаний один ківш вагою 0,5 фунта і 6 ковшів для продажу дьогтю вагою 4 фунти⁷². Слід сказати, що в подібних реєстрах обов'язково підкреслювалася передусім місткість посуду. В даному випадку уявлення про місткість ковшів давала вказівка на їхнє призначення. Очевидно, для продажу дьогтю в переяславських австеріях використовувався ківш певної місткості, відмінний від ковша, яким вимірювалося збіжжя та напої.

Не може бути сумнівів, що в дрібній торгівлі на сільських та міських торгах також використовувалися ковші різних місткостей, що являли посуд різного розміру і призначення, адже таке спостерігається навіть у межах одного господарства — в наведеному прикладі — державного шинку, де за правильністю мір вівся пильний нагляд. У такому значенні ківш можна віднести до мірочок. Різноманітність метрологічних значень ковша, як і мірочок, означала, що він лише в окремих випадках становив ланку в системі місцевих одиниць виміру сипких тіл (осьмачка — четверик — гарнець — кварта), а саме тоді, коли дорівнював за місткістю гарнцю, кварті або їх фракціям. Виходячи з такого уявлення про ківш, легко пояснити, чому він як міра зустрічається в джерелах так рідко.

Отже, в господарстві й торгівлі Лівобережної України XVIII ст. діяла струнка система одиниць виміру сипких тіл, основні ланки якої становили осьмачка, четверик (у торгівлі він називався колодою), гарнець та

⁷² ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 13, арк. 4.

кварта. Однак у дрібній торгівлі частіше використовувались міри невеликої місткості: гарнці, кварта та звичаєві міри, що стихійно виникали з побутового посуду — так звані мірочки. Ці звичаєві міри стояли дещо осторонь системи одиниць виміру сипких тіл, адже формувалися вони у вимірювальні стандарти, як правило, незалежно від гарнця та кварта. Мірочки являли найбільш яскравий і довговічний пережиток у торговельному вимірюванні. Їх існування підтримувалося слабкими зв'язками між окремими сільськими та міськими базами.

Феодалним пережитком було також існування локальних відмінностей у величинах окремих мір, які найяскравіше виявилися саме в мірах сипкого. Це пов'язане з тим, що вони в більшій мірі, ніж інші, обслуговували господарство і в меншій — торгівлю. Адже саме торгівля сприяє поширенню й утвердженню єдиних вимірювальних стандартів.

Хоча з дальшим розвитком ярмаркової торгівлі на Лівобережній Україні і з включенням Лівобережжя в загальноросійський товарний обіг регіональні метрологічні розбіжності все більше згладжувалися, в лівобережних мірах сипких тіл особливо першої половини XVIII ст. можна виділити навіть окремі регіональні системи.

3. РЕГІОНАЛЬНІ СИСТЕМИ МІР СИПКИХ ТІЛ

Ємкості мір сипких тіл, що використовувались у торгівлі й господарстві на території Чернігівського полку, вираховуються із значним ступенем точності. Місцевий четверик здебільшого чітко співставлявся з російською четвертю, як 1 : 2. Навряд чи можна таке співвідношення мір, яке вимагалось багатьма законодавчими документами, віднести тільки на рахунок заходів 1734—1740 рр., про які йшлося вище. Адже більшість вірогідних свідчень, які підтверджують таке співвідношення згаданих мір, відноситься ще до 20-х років XVIII ст. Наприклад, така місткість чернігівського міського четверика обчислюється за джерелами 1725 р. Можна припустити, що чернігівські міри були «урівнені» з російськими за П. Полуботка, котрий був чернігівським полковником, адже саме 1722 р. на Лівобережжі було по-

рушене питання про впорядкування мір⁷³. Але й понорицький четверик джерелом 1718 р. реєструється як рівний половині російської четверті. Все це, а також більшменш стала місткість чернігівських мір протягом всього XVIII ст. свідчить, що вони не були насаджені тут штучно.

Розрахунки місткостей чернігівських мір почнемо від міського чернігівського четверика. У 1725 р. в Чернігові було закуплено досить велику кількість хліба, частину якого було віддано «гарнізону на пропитаніє», а решта мала піти у вільний продаж. У зв'язку з цим з'ясовувалися торговельні ціни на збіжжя, а разом співвідношення місцевих мір із російськими, адже зібраний хліб був підрахований у місцевих мірах, а віддавати його на утримання гарнізону треба було за нормами, визначеними у російських мірах. У документі, складеному з цього приводу, читаємо: «в четверти начисляется по 2 четверика черниговской меры, которые меряются вверх»⁷⁴. Приписка до цього запису дає такі пояснення щодо співвідношення місцевих та російських мір: «буде великороссийской меры четверик мерять вверх, то в черниговских дву четвериках будет четверть, а ежели великороссийские меры четверик под гребло, то будет от дву черниговских четвериков з примеру два четверика великороссийской меры»⁷⁵.

Розглянемо першу половину наведеного документа. Її зміст можна тлумачити так: два чернігівські четверики дорівнюють восьми російським четверикам, міряним з верхом. Відомо, що при вимірюванні збіжжя російським четвериком з верхом «примеру», тобто лишку, виходило півосьмини, або 2 четверики на четверть⁷⁶. Значить, 2 чернігівські четверики дорівнювали $8 + 2$ російським, або 164 кг жита ($16,44 \text{ кг} \times 10$)⁷⁷, а один чернігівський четверик, міряний з верхом, дорівнював 5 російським четверикам, або 82 кг.

⁷³ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 92, арк. 8.

⁷⁴ Там же, спр. 519, арк. 4-зв.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 103.

⁷⁷ Державний стандарт російського четверика до 1736 р. дорівнював 16,44 кг жита, а пізніше — 17,71 кг (Див. Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 202, 204).

З другої половини документа видно, що 2 чернігівські четверики, міряні з верхом, давали «примеру» від верхів 2 російські четверики. Отже, місткість чернігівського четверика, міряного «під гребло», дорівнювала місткості 4 російських четвериків — 65,76 кг — точно половині російської четверті, а «верх» становив один російський четверик — 16,44 кг.

Параграф із донесення про збитки, вчинені драгунами Київського полку, який зимував на Чернігівщині у 1718—1719 роках, дає матеріал для розрахунку величини основної міри сипких тіл у Понорницькій сотні. Прапорщик роти, що стояла в с. Орлівці цієї сотні, «брал через всю зиму на 4 коней овса четвериков сотенних мери понурницькой по 10, учинилось перебору за 10 месяцев овса четвертей московских 8»⁷⁸.

Відомо, що за урядовими постановами, на одного коня за місяць стягали з населення, крім сіна, одну російську четверть вівса⁷⁹. Якщо ж за 8 місяців було взято зайвих 8 четвертей вівса і, отже, за кожний місяць одну зайву четверть, тобто всього на 4 коней бралось 5 (4 + 1) російських четвертей вівса. За даними донесення, вони дорівнювали 10 понорницьким четверикам. Таким чином, один понорницький четверик становив половину російської четверті, або 4 російські четверики.

Трохи інакше оцінює величину понорницького четверика реєстр торговельних цін за 1724 р.: «з четверика меского вишнаписаного (понорницького.— О. С.) четверичков великороссийских 5»⁸⁰. Проте це аж ніяк не свідчить про хибність наших попередніх розрахунків, бо у торгівлі збіжжя вимірювалося російськими мірами «під гребло» (згідно з російськими державними постановами), а при стягненні провіанту на консистентів — «верхуватою» мірою. Отже, понорницький четверик був однаковий за місткістю з чернігівським: під гребло — 4 російські четверики — 65,76 кг жита, а з верхом — 5 російських четвериків — 82 кг.

Звіт про торговельні ціни в Чернігівському полку за 1724 р. дає можливість вирахувати місткості ще кількох місцевих мір на збіжжя. Хоч ціни мали подаватися

⁷⁸ ДБЛ, ф. 159, спр. 281/333, арк. 6—6-зв.

⁷⁹ Там же, спр. 803/991, арк. 1.

⁸⁰ Там же, спр. 3194/3448, арк. 12-зв.

в розрахунку на російську четверть, для Сосницької сотні вони вказані на місцевий четверик з таким роз'ясненням: «в яком четверику московских четвериков чотири уверх»⁸¹. Отже, і сосницький четверик теж був однакової місткості з чернігівським.

Для Березинської, Менської й Синявської сотень у тому ж реєстрі подається вартість російської четверті збіжжя, супроводжувана вказівкою: «з двох четвериків четверть»⁸². Отже, й тут торгівля фактично велася на місцеві міри — четверики, що дорівнювали половині російської четверті.

Як впливає із звітів про ціни по Ріпківській (Ройській) сотні за 50-ті роки XVIII ст., місцевий вимірювальний стандарт становила тут четверта частина осьмачки. Вона у Ріпках називалася чверткою і, очевидно, була колодною мірою, тобто торговельним стандартом. Отож, на недільних торгах у Ріпках 3, 10, 17 та 31 травня 1758 р. російська четверть жита коштувала відповідно 90, 94 коп., 1 крб., 1 крб. 10 коп., а на торгах 24 травня чвертка жита продавалася за 55 коп.⁸³ Звідси висновок: ріпківська чвертка за об'ємом наближалася до половини російської четверті — 70,84 кг жита.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що на всій Чернігівщині до продажу збіжжя використовувався четверик, який при вимірюванні «під гребло» дорівнював половині російської четверті*.

Деякі дані свідчать, що чернігівський гарнець був значно більший за місткістю від російського⁸⁴. Тому

⁸¹ ДБЛ, ф. 159, спр. 3194/3448, арк. 11.

⁸² Там же, арк. 7, 7-зв., 8, 8-зв., 9, 9-зв.

⁸³ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 518, арк. 112-зв., 113.

* Свідчення О. Ф. Шафонського щодо місткостей чернігівських мір суперечливі. Наприклад, в одному місці він пише: «Около Чернигова считается поле по малороссийской мере четвериками, в Велikorossии осминами именуемыми, в которой по 5 и по 6 казенных четвериков смещается (А. Шафонский. Вказ. праця, стор. 198), а в іншому: «в сем уезде (Чернігівському — О. С.) считают пахотное поле не днями, но четвериками, в который 6 государственных четвериков входит» (там же, стор. 224). Тимчасом відомо, що російська осьмина була половиною російської четверті і завжди дорівнювала 4 четверикам. Скоріш за все, О. Ф. Шафонський помилявся у визначенні її розміру. Проте принаймні, слід звернути, увагу, що березинський четверик визнається О. Ф. Шафонським однаковим за місткістю з чернігівським (там же, стор. 363).

⁸⁴ ДБЛ, ф. 159, спр. 3444/3703, арк. 1.

ймовірніше місцевий четверик, як і на інших територіях Лівобережної України*, тут поділявся на 20 гарнців.

Ніжинський полк. Ніжинські місцеві міри, зокрема й міри сипких тіл, у XVIII ст. використовувалися на значних територіях навколо Ніжина, очевидно, тому, що це місто було одним з найбільших торговельних центрів Лівобережжя. Щодо їхнього розміру є точна вказівка джерел: «ржи сыромолотной городской нежинской меры четверть, в коей указной меры полторы четверти — 1 руб. 20 коп.»⁸⁵ Отже, якщо місткість російської четверті дорівнювала на той час 8 пудам 26 фунтам жита⁸⁶, місткість ніжинської «четверті» становила 12 пудів 39 фунтів або 212,5 кг жита.

Назва «четверть» для місцевої ніжинської міри здається несподіваною, адже в джерелах настільки часто зустрічаємо згадки про осьмачки та четверики ніжинської міри, що типово українська структура цієї системи мір не викликає сумнівів. Тому найбільш вірогідним здається, що назву основної російської міри збіжжя четверті тут було перенесено як загальну на основну одиницю в українській системі мір сипких тіл — осьмачку. В цьому випадку місткість ніжинської осьмачки (212,5 кг) і четверика (53 кг) дуже мало відхиляється від загальноукраїнського рівня.

В зв'язку з цим привертає увагу документ, в якому згадуються ніжинські міри 40-х років XVIII ст. Влітку 1743 р. в описній ніжинській маєтності продавали різний провіант, між іншим, і горох: «гороху за всякую четверть по 52 коп., а за 4 четверички — по 26 коп.»⁸⁷ Оскільки провіант був казенний і звіт про його продаж направлявся до Комісії економії описних малоросійських маєтностей, кількості провіанту визначено у російських мірах. Але 4 четверички тут теж виступають як міра, поруч і нарівні з російською четвертю. А тимчасом місткість українського четверика якраз коливалася близько 4 російських четвериків! Отже, очевидно, що провіант у цій маєтності продавався на місцеву міру, і саме цей факт і відбився в звіті.

* Про співвідношення цих мір див. далі у матеріалах щодо Київського та Прилуцького полків.

⁸⁵ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 128, арк. 20, 1780 р.

⁸⁶ Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 204.

⁸⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 354, арк. 22-зв.

Наведемо ще одне свідчення на користь того, що місцевий ніжинський четверик наближався за місткістю до половини російської четверті. Із загальної полкової відомості про торговельні податки 1730 р. видно, що помірно із збіжжя стягалося по ковшу від четверика⁸⁸. Пізніше, у 1750 р. до канцелярії Розумовського був надісланий звіт про ті самі податки в Батуринській волості, де згадувалось, що помірно береться «со всякого продажного хлеба от осмины по ковшу»⁸⁹. Як бачимо, тут четверик, очевидно, місцевий, прирівнений до російської осьмینی — половини четверті.

Деяке світло на питання про ніжинські міри та їх місткість кидають матеріали судової справи ніжинського купця Івана Левицького, майно якого в ході процесу за несплату боргу в 1728 р. було описане. Між іншим, в описі значиться конопляного сім'я 5 мірок. Пізніше того самого реєстра було переписано, і кількість конопляного сім'я визначено в четвериках: «семя конопляного полтретья четверика»⁹⁰. Отже, 5 мірок були прирівнені до 2,5 четвериків.

Природно, що мірка, яка була місцевою мірою сипкого, становила ланку в системі місцевих мір. Про це свідчать і інші джерела. Так, ще 1689 р. у м. Воронежі Ніжинського полку було складено купчу на сінокос «за 3 осмачки муки и мерочку»⁹¹. А в одній судовій справі 1731 р. згадуються «четверик жита нежинской меры и мерочка пшеницы»⁹². Тимчасом справа Івана Левицького дає можливість припустити, що мірочка була половиною місцевого ніжинського четверика. Тут якраз і знаходимо розгадку внутрішньої структури системи місцевих ніжинських мір.

Отже, «городской нежинской меры четверть» (в інших джерелах — осьмачка ніжинської міри), про яку була мова вище, як типова українська міра, поділялася на 4 четверики. У той же час, подібно до російської четверті, міська ніжинська «четверть» поділялася на вісім частин, а саме — мірочок. Інакше не можна пояснити застосування терміну «четверть» до української міри,

⁸⁸ ДБЛ, ф. 159, спр. 5436/5733, арк. 1, 1-зв., 2, 3, 3-зв. та ін.

⁸⁹ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 56, арк. 7.

⁹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 1165, арк. 56, 74.

⁹¹ ЦДІА УРСР, ф. 148, оп. 1, спр. 26, арк. 1.

⁹² ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 3933, арк. 1.

а також стійке існування мірочки. Отже, система ніжинських місцевих мір сипкого, що була чинна у XVIII ст., уявляється такою: «четверть»-осьмачка-212,5 кг (жита)-4 четверики (53 кг)-8 мірочок (26,5 кг).

Звичайно, ці висновки відносно місткостей основних ніжинських мір не можна вважати абсолютно точними. Вірніше було б сказати, що місткість ніжинського четверика наближалася до місткості половини російської четверті, адже саме про це свідчать деякі із наведених джерел. В зв'язку з цим варто згадати, що О. Ф. Шафонський вважав ніжинський та борзенський четверики однаковими за місткістю з чернігівським⁹³, а щодо борзенського висловився навіть більш конкретно, прирівнявши його до російської осьмини.

Глухівський четверик, можна думати, дорівнював чотирьом російським четверикам. Адже таким представлявся у багатьох законодавчих документах «малоросійський» четверик. І неймовірно, щоб четверик, який був торговельним стандартом у тодішній столиці Лівобережної України, був іншого розміру. Та й у глухівських джерелах 30-х років XVIII ст. фігурує саме цей, загальноукраїнський четверик⁹⁴.

Такого самого розміру, очевидно, був і конотопський четверик: «конотопской меры в осмачке московской меры по две четверти»⁹⁵. Якщо ж осьмачка дорівнювала двом російським четвертям (263 кг жита), то місткість відповідного четверика становила 65,7 кг жита.

Звернемо увагу, що «Переписні книги 1666 року» визнають конотопську, батуринську та бахмацьку осьмачки однаковими за місткістю, новомлинську — трохи більшою⁹⁶. Тому, враховуючи властиву феодальним мірам інертність, можна припустити, що й у XVIII ст. всі згадані місцеві міри теж були близькими за розміром, тобто їхня місткість мала бути відповідно близькою до місткостей конотопських мір. Для четверика вона становила 4 пуди жита.

Питання поділу ніжинських мір на гарнці розв'язуємо, спираючись на свідчення 1759 р. про те, що короп-

⁹³ А. Шафонский. Вказ. праця, стор. 405, 439.

⁹⁴ ДБЛ, ф. 159, спр. 2908/3147, арк. 3-зв., 15-зв.

⁹⁵ Там же, спр. 116/134, арк. 1, 30-ті роки XVIII ст.

⁹⁶ «Переписні книги 1666 року», стор. 28, 79, 87, 118, 141, 198, 199.

ська бочка містила 20 млинських мірок⁹⁷. По аналогії з червоноруським корцем, який відповідав за метрологічним значенням лівобережним четверикам і поділявся на 20 млинських мірок-гарнців, а також враховуючи дані про ідентичну структуру місцевих лівобережних четвериків, приходимо до висновку, що корописька бочка являла місцевий корописький четверик, а згадані в джерелі млинські мірки — місцеві коропиські гарнці. До речі, є відомості, що в 20-ті роки XVIII ст. гарнець на Ніжинщині називався також ковшем⁹⁸.

Київський полк. У XVIII ст. на території Київщини основними місцевими мірами сипкого були осьмачка і четверик, що перебували між собою в загальному для всього Лівобережжя співвідношенні — 1 : 4. Ось, наприклад, як представлені в звіті до Генерального військового скарбу надходження жита за вересень — жовтень 1741 р. у ранговій Носівській економії гетьмана Розумовського:

	осьмачки	четверики	гарнці
«осталось	2	—	4
из вымолоченного жита коп 35	13	1	17 $\frac{1}{2}$
из вымолоченного жита коп 2	—	3	—
итого	16	1	1 $\frac{1}{2}$ ». ⁹⁹

Нескладний підрахунок показує, що 4 четверики дійсно прирівнені тут до однієї осьмачки, а 20 гарнців у Носівській економії складали один четверик.

Можна думати, що відразу після заходів 1734—1740-х рр., коли адміністрація звернула особливу увагу на впорядкування місцевих мір, носівські урядники не могли скласти звіту до центральної урядової установи в місцевих мірах, якщо б вони відхилялися від державних стандартів. Тобто носівська осьмачка мала дорівнювати двом російським четвертям (283 кг жита), а носівський четверик, відповідно, — половині російської четверті (70,8 кг). Як свідчить актовий матеріал, четверик

⁹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 67, арк. 5.

⁹⁸ ДБЛ, ф. 159, спр. 2908/3147, арк. 17.

⁹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 19, арк. 3.

близького до названого розміру використовувався на Київщині й у другій половині XVIII ст.¹⁰⁰

У джерелах XVIII ст., що походять із західних районів Київщини, досить часто зустрічаємо згадки про міру сипких тіл — **дойницю**¹⁰¹. Київська дойниця була досить великою мірою. Це видно із записів у книгах індуктового збору, наприклад: «Заграничного села Дорогинки житель Сидор Юрченко имеет в привозе на двух возах едноконных борошна пшеничного мешков полдойничных 12»¹⁰². Крім того, що у кожному мішку Юрченко віз тільки по половині дойниці, слід звернути увагу також на ту обставину, що з кожної дойниці борошна було взято півкопійки індукти. Оскільки ж індукта взагалі стягалася в розмірі 2% з ціни товару¹⁰³, ця дойниця борошна мала коштувати 50 коп., тоді як вартість пуда пшеничного борошна на київських торгах в той час коливалася близько 16 коп.¹⁰⁴ Отже, можна думати, що за місткістю дойниця наближалася до загальноукраїнського четверика (70,8 кг жита) *.

Відзначимо, що дойниця в джерелах зустрічається в такому зв'язку з іншими великими мірами, який підказує, що вона не була особливою мірою, а лише іншою назвою однієї з мір, складових місцевої системи¹⁰⁵. Тому можна думати, що дойницею на Київщині XVIII ст. називався місцевий четверик, місткість якого становила близько 4 пудів жита.

Правдоподібно, дойниця як міра сипкого була первісно схожою на молочарський посуд за формою, звідки й походить її назва. Але в зв'язку з досить великим об'ємом дойниці її навряд чи можна уявляти як

¹⁰⁰ ДБЛ, ф. 159, спр. 2649/2871, арк. 1-зв., 2, 2-зв., 3.

¹⁰¹ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 657, арк. 1; спр. 1475, арк. 4-зв.; С. Ш а м р а й. Вказ. праця, стор. 56.

¹⁰² ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 3, спр. 638, арк. 2, 1754 р.

¹⁰³ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 21, арк. 22-зв.; Акты греческого нежинского братства. К., 1884, стор. 73. Універсал від 8 грудня 1660 р. Павла Тетері індуктовим екзакторам про норми стягнення індукти.

¹⁰⁴ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2464, арк. 7-зв.

* У звіті про врожай по Київському полку за 1757 р. згадується, що в попередні роки з копи жита намолочували дойницю зерна (ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2950, арк. 3). Це саме джерело й інакше визначає умолот з копи жита за той же час — півчетверті, тобто близько 4 пудів.

¹⁰⁵ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2950, арк. 3, 4, 4-зв.

пристосований до виміру сипкого посуд для доїння корів¹⁰⁶.

Історичні корені дойниці можуть бути з'ясовані після докладного вивчення характеру цієї міри на сусідніх із Київщиною територіях. Проте, оскільки дойниця вважалася у Литві загальнодержавною мірою¹⁰⁷, можна гадати, що саме з часів Великого князівства Литовського місцевий київський четверик став вживатися під цією назвою.

Визначені розміри дойниці є свідченням того, що система місцевих київських мір за своєю структурою не відрізнялася від загальноукраїнської. В зв'язку з цим звернемо увагу на міри, поширені в торгівлі у Моровській сотні Київського полку: «Мера на оной (хліб — О. С.) — четверти, четверички меские, от государственой вишшие четверичок — сема гарцами, а четверть — сема четверичками государевими»¹⁰⁸. У відповідності з даними цього джерела, місткість моровського четверика можна представити так: російський четверик + 7 російських гарців = $17,71 \text{ кг} + 2,21 \text{ кг} \times 7 = 33 \text{ кг}$. А місткість моровської четверті = російська четверть + 7 російських четвериків = $141,6 \text{ кг} + 17,71 \times 7 = 265,6 \text{ кг}$ (жита). Одержані цифри дають підставу стверджувати, що між моровськими четвертю та четвериком було співвідношення 1 : 8.

Поділ на вісім частин деяких місцевих мір на Лівобережжі зовсім не суперечить загальному співвідношенню між осьмачкою і четвериком. Навпаки, такий поділ начебто доповнює й удосконалює співвідношення «осьмачка = 4 четверики». Дійсно, місцева моровська четверть за місткістю відповідала загальноукраїнській осьмачці, а моровський четверик — половині загальноукраїнського четверика. Таким чином, та ж моровська четверть з успіхом могла і, напевно, виступала у ролі осьмачки, а міра, що дорівнювала двом моровським четверикам — у ролі загальноукраїнського четверика, моровський же четверик виконував функції ніжинської мірочки.

¹⁰⁶ Див., наприклад: І. Н. Єрофієв. Вказ. праця, стор. 47; В. О. Винник. Вказ. праця, стор. 105.

¹⁰⁷ Т. Czacki. Вказ. праця, стор. 310.

¹⁰⁸ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 89, арк. 43, 1779 р.

Стародубський полк. У Стародубі, як і на інших територіях Лівобережної України досліджуваного періоду, діяла система мір сипкого з початковою одиницею осьмачкою. Джерела не тільки фіксують використання осьмачок у різних сотнях полку, а й підкреслюють їхню роль як місцевих одиниць виміру. Серед останніх можна назвати осьмачки місцевих мір: стародубської, новгородської, мглинської.

Поруч з осьмачкою у стародубських писемних джерелах XVIII ст. зустрічається чвертка: «ям з житом 7, в котрих знайдуется мери стародубовской осмачок 88, чверток 2»¹⁰⁹. Іноді ця фракція осьмачки називалася четверткою¹¹⁰. Априорно можна припустити, що вона була тотожна четверику. І дійсно, акт про стягнення «размерового» хліба з описного Петрятинського млина на Стародубщині підтверджує це припущення, адже співвідношення між осьмачкою і чверткою, що використовувались тут, було таке, як і між осьмачкою і четвериком¹¹¹. Таким чином, можна зробити висновок, що чвертка в системі одиниць виміру на Стародубщині відігравала ту ж саму роль, що в інших полках — четверик. Місткість її можна визначити на 65,5 кг «під гребло» і 82 кг з верхом. Така ємкість основної стародубської міри підтверджується, зокрема, матеріалами справи 1759 р. про метрологічні зловживання стародубських урядників, що, чинячи опір запровадженню у Стародубі загальнодержавних мір сипкого, спритно використовували різницю між цими мірами і стародубською «колодною мало не в 5 четвериков мерою»¹¹².

Відомі нам джерела, навіть офіційного характеру, свідчать, що чвертка як четверта частина осьмачки використовувалась у Бакланській, Мглинській, Погарській, Топальській, полковій та інших сотнях полку¹¹³. Можна з певністю сказати, що така назва четверика була поширена по всій території Стародубського полку.

Тільки на Стародубщині побутувала міра, яка становила третю частину більшої, звідки походить її на-

¹⁰⁹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 776, арк. 39, 1721 р.

¹¹⁰ ДБЛ, ф. 159, спр. 2908/3147, арк. 17.

¹¹¹ Там же, спр. 1716/1899, арк. 1, 1729.

¹¹² ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 15 860, арк. 2.

¹¹³ ДБЛ, ф. 159, спр. 2908/3147, арк. 16-зв.; спр. 5437/5734, арк. 2, 2-зв.; спр. 5859/6200, арк. 1.

зва — **третник**. Джерела свідчать, що третник був фракцією чвертки: «ячменю по восьмій доли чвертки, пшеницы по полтретника чвертки»^{114—115}. Третник досить широко використовувався на Стародубщині. Як і чвертка, він зустрічається навіть в офіційній документації поруч із російською четвертю¹¹⁶.

Оригінальною, суто стародубською, мірою був також четверик — четверта частина місцевої чвертки¹¹⁷.

Отже, третник становив третю частину стародубської чвертки — 26 кг, а четверик — четверту її частину — 19,5 кг. Меншою ж від третника і четверика мірою був гарнець. Про це свідчить, наприклад, лист стародубського полковника Дурова до гетьмана, в якому полковник скаржився на кірасирів, котрі 1733 р. в м. Баклани «овес вимали от обывателей третниками и четвериками, ито-го на каждую лошадь сходило от обывателей по 6 гар-цов»¹¹⁸.

Стародубський четверик наближався за місткістю до російського четверика, особливо, якщо відняти зерно, що припадає на «стрих». Ця обставина суперечливо позначилася на поширенні російських мір на території цього полку: з одного боку, населення швидко ознайомилося з російським четвериком, а з другого, через майже однакову місткість згаданих мір у місцевому господарстві й торгівлі продовжували застосовувати місцевий четверик, а разом з ним і інші місцеві міри — більші за нього та його фракції.

У Новоміській сотні побутувала міра **четвер(т)уха**: за її допомогою було визначено площу засіву в с. Даркевичі 1764 р.: «две хати пустих, при обоих на огоро-дниках засеvu конопляного на четвертуху», «конопляного засеvu на одну чвертку и на один третник и на одну четверуху». В с. Чорнихові тієї самої сотні на той час було «конопляного засеvu 2 чвертки и 2 четверухи»¹¹⁹. З наведених прикладів ясно, що четверуха — невелика міра сипкого, менша за чвертку. Ймовірніше, це був ново-міський варіант четверика чвертки. В даному випад-

^{114—115} ДБЛ, ф. 159, спр. 5437/5734, арк. 2-зв.

¹¹⁶ Там же, спр. 90/108, арк. 1.

¹¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1686, арк. 6.

¹¹⁸ ДБЛ, ф. 159, спр. 90/108, арк. 1.

¹¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 51, арк. 1-зв., 2.

ку через неї визначено площу поля, але нема сумнівів, що вона використовувалась, як і згадані в тому ж документі осьмачка, чвертка і третник також і в інших галузях господарства, в тому числі й у торгівлі. Виходячи з припущення, що четверуха була тотожною четверику чвертки і за обсягом наближалася до російського четверика, легко пояснити невелику кількість згадок про неї в джерелах.

Вище був цитований документ, який походить з Бакланської сотні. З нього видно, що мірою, меншою від третника та четверика, був гарнець. Однак, є свідчення, що третник, у свою чергу, поділявся на дві і чотири частини. До такого висновку ми дійшли, аналізуючи справу про виплату «окладу оренди» — поземельного податку на користь описної Почепської маєтності за 1741 р.¹²⁰

У наших міркуваннях ми виходили із засади, що площа орної землі на Стародубщині визначалася кількостями збіжжя, висіяного на цій площі, і, значить, окремим одиницям площі відповідали однакові за назвою одиниці виміру сипких тіл.

Оренда у Почепській маєтності нараховувалася пропорціонально площі ґрунту, а за основну одиницю площі вважалася чвертка. Розглянемо деякі записи про сплату оренди: піп с. Олексіївки Прокофій Омелянів мав землі треть і платив 96 коп.; піп с. Лизогубівки Олексій з шостки платив 48 коп. Порівнюючи розміри орендної плати, приходимо до висновку, що «треть» становила третину чвертки, а шостка — шосту частину чвертки, адже від чвертки ґрунту платилося 2 крб. 88 коп.

Отже, «треть» в Почепській сотні була тією ж мірою, яка на інших територіях Стародубщини називалася третником. Шостка, яка дорівнювала шостій частині чвертки, відповідно становила половину третника. Отже, шостка також поділялася на дві частини, а треть (третник), відповідно, на чотири: «за козаками поля пашенной землі 41 чвертка с получверткою и двенадцатая доля чвертки»¹²¹.

Виходячи з поділу чвертки на 12 менших мір, можна припустити, що останню становила третя частина чет-

¹²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 410, арк. 471-зв.— 472.

¹²¹ Там же, арк. 453-зв.

верика чвертки. Підтвердженнь поділу четверика на три поки не маємо. Тим часом третник дійсно так поділявся: «наличной тяглою земли у описных подданных состоит 1339 четверток $\frac{1}{9}$ »¹²².

Привертає увагу ще одна міра, згадана у цьому джерелі: піп с. Олексіївки Прокофій Омелянів володів четвертю і шостою землі і платив 1 крб. 20 коп. оренди¹²³. З шостки ґрунту платилося 48 коп., отже, четверть тут становила четверту частину чвертки. А це значить, що четвертю в Почепській сотні називався стародубський четверик чвертки, який за місткістю був майже у вісім разів менший від однойменної російської міри.

Факт існування такої місцевої міри сипких тіл підтверджується даними реестру цін у розкольніцьких слободах 1769 р., до якого було занесено також дані про тогорічний врожай у мірах за схемою: четверті — четверті¹²⁴. Аналіз цих даних показує, що останні «четверті» — це, фактично, російські четверики. Очевидно, тут місцеві «четверті» прирівнювались за вмістом до російського четверика. До такого ж висновку ми дійшли вище.

На питання: чи всі міри, що становили фракції чвертки і діяли в Почепській сотні, використовувались також і на інших територіях Стародубщини, можна дати підтверджену даними джерел позитивну відповідь. Безперечно, ці міри використовувались також у торгівлі. Деякі сумніви виникають лише щодо шостки та її фракцій. Документальних свідчень використання її як міри в торгівлі XVIII ст. не маємо. В зв'язку з цим можна припустити, що шостка увійшла до системи поземельних мір на ранньому етапі її формування, десть у XIV—XV ст., коли ще була реально діючою мірою сипких тіл.

Отже, місцевим мірам, що побутували на території Стародубського полку, притаманний типовий для лівобережних мір поділ на чотири і, разом з тим, поділ на три частини, який зустрічається на Лівобережжі рідко. На три поділялися стародубські чвертка і третник. Єдиний раз в актовому матеріалі трапився нам натяк на те, що й осьмачка стародубської міри також ділилася на три:

¹²² ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 410, арк. 464.

¹²³ Там же, арк. 472.

¹²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 5793, арк. 1.

«жита осмачок 25 треть 1»¹²⁵. Проте цю «треть» можна віднести і до меншої від осьмачки міри — чвертки.

Спираючись на дані звіту 1741 р. із підрахунками наявного в описній Погарській маєтності збіжжя, нам пощастило вирахувати обсяг місцевого гарнця. Очевидно, в ході кампанії по запровадженню російських мір 1741 р. до Погарської описної маєтності був надісланий указний гарнець, про що у звіті був зроблений відповідний запис: «а понеже, как до описи, так и после описи по нынешний 741 год в приход и расход всякой хлеб счисляем был в четверик по шести гарцов, а ныне учинен к приему и к расходу указной гарнец, которых гарцов счисляется в тот же четверик по осми гарцов»¹²⁶. Якщо в четверик, на який провадився вимір збіжжя в маєтності, входило 8 указних гарнців, значить, за місткістю він дорівнював російському четверику (17,71 кг). Можливо, це якраз і був російський четверик, що потрапив до Погара під час кампанії 30-х років по запровадженню загальнодержавних мір. Тоді ємкість старого погарського гарнця («під гребло») можна визначити так: $17,71 : 6 = 2,95$ кг. Оригінально-стародубський поділ старого гарнця на менші міри — на 4, 3 і 6 частин: «пшеницы яровой 87 четвертей 7 четверичков 4 гарца $\frac{3}{4}$ и $\frac{1}{6}$ доля гарца»¹²⁷ підтверджує думку про те, що він був мірою місцевого походження і, отже, становив ланку місцевої системи. За даними джерел 20-х років XVIII ст., більший від російського гарнець використовувався і в Шептаківській сотні¹²⁸.

Значно сприяли поширенню російської метрології на Стародубщині розкольники, які становили тут у XVIII ст. значний процент населення, адже вони принесли з собою з Росії російські міри. У розкольницьких слободах сипке найчастіше вимірялося четвертями, четвериками, гарнцями. Вже в середині століття тут, як ніде більше на території Лівобережжя, широко користувалися російською осьминою, що становила половину четверті¹²⁹.

¹²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 1080, арк. 70-зв.

¹²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 410, арк. 641-а.

¹²⁷ Там же, арк. 515.

¹²⁸ Там же, арк. 515-зв.; ДБЛ, ф. 159, спр. 376/439, арк. 1.

¹²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1686, арк. 11.

Варта уваги та обставина, що російські міри, що використовувались на Стародубщині, набирали рис, власних українській метрології. Ось характерний приклад. В описній Шептаківській волості 1750 р. одержали такий врожай пшениці: «от 27 коп. с каждой копи по 2 четверика и по 2 кварта — 6 четвертей 7 четвериков 5 гарцов»¹³⁰. Підрахунок показує, що міри сипкого, використані тут, російські, а кварта становить четверту частину російського гарнця. Таким чином, у російську систему одиниць виміру сипких тіл, що діяла тут, включилася нова ланка, що становила четверту частину гарнця, як і в українських мірах, а саме — кварта. Все це свідчить про те, що російські міри подекуди пристосовувалися до умов українського господарства і місцевих вимірювальних звичаїв і починали використовуватися тут поряд з місцевими.

Прилуцький полк. На початку століття у Прилуцькому полку основною мірою сипкого вважалася осьмачка¹³¹.

В документах цього часу «малороссийскую осьмачку» ставили на один щабель із «великороссийскою мірою четвертю». З 20-х років XVIII ст. поруч із осьмачкою в писемних пам'ятках зустрічаємо й четверик. Так, у полковому реєстрі цін за 1722 р. для Іваницької, Ічнянської, Красноколядинської і Монастириської сотень подано вартість осьмачки збіжжя, а для Варвинської, Жоравської, Срібнянської та полкової — четверика¹³².

За даними джерел, у мірах сипкого, що діяли на території Прилуцького полку, не було помітної різноманітності: у всіх згаданих сотнях, тобто по всій території полку, обов'язковими вважалися прилуцькі міри¹³³. Для них характерний поділ осьмачки на 4 четверики, а четверика — на мірочки. У відомих нам звітах про ціни вартість мірочки збіжжя подавалася лише для Варвинської, Іваницької, Красноколядинської та Срібнянської сотень¹³⁴. Проте можна припустити, що мірочка використовувалась також і в інших сотнях Прилуцького полку.

¹³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 297, арк. 73-зв.

¹³¹ ДБЛ, ф. 159, спр. 5716/6017, арк. 1.

¹³² ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 811, арк. 72.

¹³³ ДБЛ, ф. 159, спр. 1711/1894, арк. 10—14.

¹³⁴ Там же, арк. 1—14.

Деяке світло на питання про співвідношення між четвериком і мірочкою проливає той факт, що у вересні 1729 р. у м. Срібнім мірочка жита коштувала 8 коп.¹³⁵, у той час як четверик прилуцької міри пшениці продавався тут по 22 коп.¹³⁶ Пшениця цінувалася на 25—35% дорожче від жита, отже, мірочка, очевидно, являла половину четверика прилуцької міри. Щодо розміру прилуцької мірочки маємо й пряму вказівку джерел за 1729 р.: «а во оной мерочке великороссийских полтретья четверичка»¹³⁷. Виходячи з величини російського четверика до 1736 р., визначаємо місткість мірочки — 41,1 кг (16,44 кг $\times$ 2,5). Тоді прилуцький четверик дорівнював 82,2 кг (41,1 кг $\times$ 2), а осьмачка — 328,8 кг (82,2 кг $\times$ 4). Слід, однак, мати на увазі, що, як і на інших територіях Лівобережжя, в Прилуцькому полку збіжжя вимірювалося місцевими мірами сипкого з верхом і відповідні цифри нотувались у документах. Так що результати цих розрахунків стосуються «верхуватих» мір. На «верхи» припадала для кожної міри п'ята її частина, отже, місткість прилуцьких мір «під гребло» становила для осьмачки 263 кг, для четверика 65,7 кг і для мірочки — 32,8 кг.

Таким чином, система прилуцьких мір уявляється такою: осьмачка = 4 четверики = 8 мірочок. Як бачимо, і прилуцькі міри, подібно до ніжинських і моровських, поділялися, так само як російські, на 8 частин — мірочок. Безперечно, вони насамперед і використовувались до практичного вимірювання сипких тіл у господарстві й торгівлі.

Про типову для Лівобережжя структуру прилуцької системи мір сипкого свідчить їх поділ на гарнці: осьмачки — на 80¹³⁸, а четверика і мірочки відповідно на 20 і 10. Отже, місткість гарнця з верхом становила 4,1 кг, а гарнця «під гребло» — 3,29.

Полтавський полк. На Полтавщині для виміру сипких тіл найчастіше використовувалася чвертка. Вкрай скупі свідчення джерел дають, однак, можливість скласти деяке уявлення про неї. Згідно запису у книзі

¹³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 188, арк. 1; спр. 201, арк. 15, 25; спр. 202, арк. 8—8-зв.

¹³⁶ ДБЛ, ф. 159, спр. 1713/1896, арк. 23.

¹³⁷ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 188, арк. 2.

¹³⁸ ДБЛ, ф. 159, спр. 4938/5207, арк. 1.

витрат Білицької ратуші, влітку 1722 р. ратушні урядники купили за 10 коп. чвертку вівса на «наїзди» — годівлю коней офіційних осіб, що відвідували це сотенне містечко¹³⁹. За іншими даними того часу, російська четверть вівса коштувала у цій сотні в середньому 24 коп.¹⁴⁰ — трохи більше, ніж у два рази од вартості згаданої чвертки.

Ось ще один приклад. У реєстрі полкових полтавських служителів відзначено, що на утримання пушкарів 1722 р., між іншим, збиралося «од пахатного человека по полчвертки пашни албо за пашню по 3 шаги грошей»¹⁴¹. Тут півчвертки збіжжя оцінювались у 3 шаги (6 коп.) грошей і, отже, чвертка — у 12 коп. — якраз половину ціни на четверть жита — середнього за ціною збіжжя (24 коп. за четверть)¹⁴².

Отже, чвертка в обох випадках була нічим іншим, як українським четвериком, адже місткість його на більшості території Лівобережжя становила близько половини російської четверті. Цей висновок здається тим більш слушним, що чверткою називався місцевий четверик і в деяких інших полках, наприклад, на Стародубщині. До того ж, у деяких джерелах, наприклад, в матеріаліх про збір хліба з полків Лівобережжя 1722 р. по Стародубському та Полтавському полках про ці міри йдеться, як про рівнозначні, однакові за вмістом¹⁴³.

На Полтавщині побутовувала також мірка, що становила фракцію місцевої чвертки¹⁴⁴. Скоріш за все, мірка була половиною чвертки.

Гадяцький полк. У Гадяцькому полку, як і на інших землях Лівобережної України, XVIII ст. основною мірою сипких тіл була осьмачка, яка поділялася на 4 четверики¹⁴⁵. У джерелах першої половини XVIII ст. підкреслюється регіональний характер місцевих мір сипкого: «хліба каждому по 3 осмачки гадяцкой міри»¹⁴⁶. І не дарма, бо гадяцький четверик дійсно відрізнявся за місткістю від загальноукраїнського чотирипудного.

¹³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 824, арк. 4-зв.

¹⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 957, арк. 97.

¹⁴¹ ДБЛ, ф. 159, спр. 1831/2015, арк. 1-зв.

¹⁴² ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 957, арк. 97.

¹⁴³ ДБЛ, ф. 159, спр. 2908/3147, арк. 17.

¹⁴⁴ Там же, спр. 1831/2015, арк. 1.

¹⁴⁵ Там же, спр. 260/311, арк. 1, 5-зв.; спр. 2831/3068, арк. 1-зв.

¹⁴⁶ Там же, спр. 1833/2017, арк. 2, 1722 р.

Місткість гадяцького четверика розраховуємо, спираючись на свідчення двох джерел, в яких однакові дані передаються в місцевих і російських мірах. У документі з колекції Маркевича (тому невідомо, для якої установи він складався) записано, що у вересні 1722 р. на виготовлення 6 кадок гарячого вина в Гадяцькому замку було витрачено 3 місцеві четверики солоду¹⁴⁷. Староста ж Гадяцького замку повідомляє Малоросійську колегію, що на кожну з шести кадок було витрачено по 1,5 російські четверики солоду¹⁴⁸. Отже, на всі 6 кадок гарячого вина було витрачено 9 російських четвериків солоду, які в першому з наведених джерел прирівнені до 3 місцевих четвериків. Звідси висновок, що один гадяцький четверик дорівнював трьом російським, або 49 кг жита.

Тим часом О. Ф. Шафонський прирівнює гадяцький четверик другої половини XVIII ст. до російської осьмини¹⁴⁹. І це свідчення можна підтвердити даними реєстрів торговельних цін. В липні 1741 р. четверть жита коштувала в Гадячі 2 крб. 6 коп., а у сотенних містечках Веприку та Опішні відповідно 2 крб. та 2 крб. 40 коп.¹⁵⁰ У той же час, як видно з реєстрів, надісланих з різних полків, четверть жита коштувала такі гроші: у Києві — 1 крб. 20 коп.¹⁵¹, Миргороді — 1 крб. 5 коп.¹⁵², Ніжині — 1 крб. 12 коп.¹⁵³, Переяславі — 1 крб. 40 коп.¹⁵⁴, Прилуках — 1 крб. 26 коп.¹⁵⁵, Стародубі — 1 крб.¹⁵⁶ Очевидно, ціни по Гадяцькому полку були подані в розрахунку на місцеву міру, більшу за російську четверть приблизно вдвоє.

Підсумовуючи міркування щодо місткості гадяцького четверика, можемо висловити припущення, що гадяцький четверик дорівнював трьом російським четверикам до 1734 р., коли в ході упорядкування мір його було збільшено до місткості загальноукраїнського четвери-

¹⁴⁷ ДБЛ, ф. 159, спр. 2831/3068, арк. 3-зв.

¹⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 1, спр. 8, арк. 43.

¹⁴⁹ А. Шафонський. Вказ. праця, стор. 613.

¹⁵⁰ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 8128, арк. 33, 34.

¹⁵¹ Там же, арк. 32.

¹⁵² Там же, арк. 53.

¹⁵³ Там же, спр. 7906, арк. 3.

¹⁵⁴ Там же, спр. 8128, арк. 12.

¹⁵⁵ Там же, арк. 9.

¹⁵⁶ Там же, арк. 23.

ка (4 пуди жита) і надалі торгівля провадилася вже на цей четверик.

Щодо гадяцького гарнця відомо небагато. Очевидно, він був дещо меншим за гарнець, що використовувався як міра сипкого на Київщині та Стародубщині. Інакше б гадяцький полковник Милорадович не скаржився гетьману на драгунів Київського полку, що ті в 1727 р. збирали з населення овес «большим и необычайным» гарнцем¹⁵⁷. Це також підтверджує попередні розрахунки ємкості гадяцького четверика, який у той час був відповідно менший від київського та стародубського четвериків.

Лубенський полк. У Лубенському полку XVIII ст. основними мірами сипких тіл були осьмачка і четверик. Порівняно рідко зустрічаємо в джерелах визначення кількостей сипкого через половину осьмачки — «полосмачки», «полусмак»¹⁵⁸. В зв'язку з тим, що половина осьмачки ніколи не існувала як самостійна міра, ці терміни можна віднести до російської четверті, адже місткість лубенських осьмачки і четверика коливалася десь на загальноукраїнському рівні. Це можна проілюструвати співставленням торговельних цін на лубенський четверик та російську четверть збіжжя, адже ціни в реєстрах вираховувалися пропорційно мірам. Наприклад, у квітневому звіті 1725 р., надісланому з Лубенської полкової канцелярії до Малоросійської колегії, для полкової сотні подано вартість місцевого четверика збіжжя, а для Роменської її перераховано на російську четверть:¹⁵⁹

	Роменська сотня	Лубенська сотня
жито	32 коп.	18 коп.
овес	16	9
пшениця	80	40
ячмінь	25	12

Як бачимо, ціни в Лубенській сотні були вдвое нижчими, ніж у Роменській. З того факту, що в згаданому реєстрі для Лубенської сотні подано ціни на четверик збіжжя, можна зробити припущення, що він тут у цей

¹⁵⁷ ДБЛ, ф. 159, спр. 376/439, арк. 1, 1727 р.

¹⁵⁸ Там же, спр. 1826/2009, арк. 3, 9.

¹⁵⁹ Там же, спр. 1709/1892, арк. 1, 4.

час вважався основним торговельним вимірювальним стандартом для сипкого і належав до типу колод. Місткість його, очевидно, наближалася до 65,7 кг (131,5 : 2).

Уже з 20-х років XVIII ст. четверик використовувався як колодна міра також і в Ромнах. Це видно із справи щодо прибутків з Роменської важниці, яка виникла у 1727 р.¹⁶⁰ «Поковшевий торговий з колоди збор» був підрахований тут у четвериках роменської міри, дарма, що кількість збіжжя була значною, число цих четвериків велике і рахувати на них, здавалось би, було нерационально. Четверику було тут надано перевагу перед більшою мірою — осьмачкою. У господарських записках щоденника Якова Марковича, частина маєностей якого була розташована на Роменщині, також не зустрічаємо жодної згадки про використання осьмачки.

Джерела дають підставу гадати, що ємкість роменської колодки-четверика відхилялася від звичайної для Лівобережжя. Більше того, роменський четверик-колодка, очевидно, не тільки не наближався за місткістю до половини російської четверті, а й був значно менший від двох російських четвериків. Інакше був би абсурдним такий запис щодо нього: «по 4 колодки от четверти»¹⁶¹, адже якщо колодка дорівнювала, припустімо, двом російським четверикам, то 4 колодки вже мали становити російську четверть.

І. Н. Єрофієв у своїй метрологічній праці згадує «роменські четверики, яких входило у глухівський четверик приблизно 3—5»¹⁶². Ми маємо підстави твердити, що цей висновок ґрунтується на такому із записів щоденника Марковича: «27 марта привезли на 10 возах жита 5 четвериков глуховских, а тут намеряли роменских 26 четвериков и полчетверика»¹⁶³. Виходячи з розміру глухівського четверика, можемо точніше визначити обсяг роменського: $70,85 \text{ кг} \times 5 = 354,25 \text{ кг}; 354,25 \text{ кг} : 26,5 = 13,36 \text{ кг}$.

Додавши до цього числа п'яту частину на «верх», одержимо об'єм верхуватого, за українськими звичаями, роменського четверика-колодки — 16 кг. Як бачимо, у 1727 р. роменський четверик наближався за місткістю

¹⁶⁰ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 2724, арк. 14.

¹⁶¹ Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 391.

¹⁶² І. Н. Єрофієв. Вказ. праця, стор. 24.

¹⁶³ Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 222.

до російського четверика (16,44 кг). Та під час кампанії по упорядкуванню місцевих та запровадженню російських мір на Лівобережжі місткість роменської колодки нібито змінилася. 16 червня 1735 р. Маркович записав: «Купили сегодня на торгу жита четвериков меских нынешней новой меры 113 и 3 путівки за 33 руб. и 31 шаг»¹⁶⁴. Судячи з наведених тут цін, сенс змін у роменських мірах полягав на тому, що в ролі колодки стала виступати міра, вчетверо більша за колишній четверик. Ця нова колодка за місткістю дорівнювала загальноукраїнському торговельному стандарту «під гребло» — 70,8 кг, з верхом — 88,5 кг жита.

Численні джерела дають можливість стверджувати, що місцевий роменський четверик до 1735 р. називався також **путівкою**. Неважко уявити, що внаслідок заходів по запровадженню російських мір 1735 р. цей четверик-путівка був збільшений до обсягу російського четверика: «під гребло» — 17,71 кг, а «верхуватий» — 21,25 кг і становив відтоді четверту частину нової роменської колодки і восьму частину російської четверті. У зв'язку з цим путівкою став називатися також російський четверик. Тому цю міру знаходимо в джерелах поряд із російською четвертю як восьму її частину: «жита купил он 533 четверти и 5 путивок, денег уплатил 355 руб. 70 коп. (6 квітня 1742 р.)»¹⁶⁵.

Роменський четверик старої міри (путівка) поділявся на 4 четверті, які не слід плутати з набагато більшою російською мірою тієї ж назви: «купил жита четвериков 8, полчетверика и полчетверти» (15 червня 1724 р.); «на Остапе жита четвериков 8 и четверть одна, овса 4 четверика без четверти» (18 червня 1724 р.)¹⁶⁶.

Отже, між роменськими мірами до 1735 р. існувало таке співвідношення: осьмачка = 4 четверики-путівки = = 16 четвертей *, а після — четверик = 4 путівки = = 16 четвертей.

¹⁶⁴ Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 441.

¹⁶⁵ Там же, ч. II, стор. 163.

¹⁶⁶ Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 21, 43.

* Від одного запису в щоденнику Якова Марковича пішло визначення «роменського» ковшу як дванадцятої частини путівки, яке, починаючи від статті А. Лобка (А. Лобко. Вказ. праця, стор. 232), мандрує з однієї метрологічної праці до іншої. В дійсності ж, ківш не входив до системи одиниць виміру сипкого, а використовувався в господарстві Марковича як посуд-міра. Саме в зв'язку з непевніс-

Дуже важливим уявляється той факт, що роменська осьмачка старої міри, єдина у XVIII ст. на Лівобережжі, набижалася за місткістю до осьмачок, занотованих у «Переписних книгах 1666 року». Найімовірніше, це була єдина осьмачка, що перейшла у XVIII ст. разом із своєю назвою.

Переяславський полк. Осьмачка переяславської міри поділялася на 4 четверики, як і всі інші однойменні міри на Лівобережжі, що підтверджується джерелами за різний час¹⁶⁷. Саме цим місцевим мірам належала головна роль в господарстві й торгівлі на території полку навіть і у 60-ті роки XVIII ст. Так, коли 1766 року Малоросійська колегія збирала відомості про те, чи одержано в полках зразки російських мір та чи використовуються вони в торгівлі, Переяславська полкова канцелярія доповіла, що ніби там був штампований четверичок, на який провадився лише підрядний продаж провіанту. В звичайній же торгівлі використовувався місцевий «четверичок, називаемый колодкой, в которой тех (тобто російських.— О. С.) четверичков входит 5»¹⁶⁸. Отже, переяславський четверичок, очевидно, дорівнював 88,5 кг жита (17,71 кг $\times$ 5), а осьмачка — 354,2 кг. Враховуючи, що сипке вимірювалося місцевим переяславським четвериком «вверх» і п'ята частина визначеної місткості припадає на верх, приходимо до висновку, що переяславський четверичок був звичайної для Лівобережжя місткості.

Такий великий четверик мав поділятися на менші міри. І дійсно, в джерелах є багато згадок про «малий четверичок». Так в описах майна гетьманських маєтностей у Переяславському полку серед різноманітного посуду, до якого включалися й міри, поруч із звичайними четвериками дуже часто зустрічаємо ці «малі» четве-

тю розмірів ковша Маркович і порівнює його з путівкою: «вимеривали меру, которую осипь беретя, оказалась меньшею против четверти тремя ковшами, а ковшов в путивке 12» (Я. М а р к о в и ч. Дневные записки, ч. II, стор. 149, 3 листопада 1741 р.). Тим часом щодо інших мір сипкого у щоденнику ніде нема таких пояснень. Отже, згаданий ківш виконував роль звичаєвої міри і дорівнював $17,71 \text{ кг} : 12 = 1,47 \text{ кг}$.

¹⁶⁷ ДБЛ, ф. 159, спр. 1832/2016, арк. 1-зв., 1722 р.; ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1-б. арк. 261-зв., 263-зв., 1750 р.

¹⁶⁸ А. Л о б к о. Вказ. праця, стор. 235.

рички»¹⁶⁹. Так широко могла використовуватися лише міра місцевого походження. Тому здається вірогідним припущення, що цей малий четверик був четвертою частиною четверика переяславської міри, що впливає з самої етимології терміну, і дорівнював 17,71 або 16,44 кг жита, тобто російському четверику.

У тих же описах майна переяславських маєтностей згадуються також мірочки та хлібні гарнці¹⁷⁰. Ясно, що й вони являли собою міри збіжжя, а гарнці були найменшими серед них. Варта уваги та обставина, що в джерелі зроблено різницю між хлібним та «питійним» гарнцями. Очевидно, тут, за місцевими традиціями, хлібний гарнець був вдвоє більшим за «питійний». Підтвердження цього знаходимо в матеріалах про торгівлю рідинами. До речі, «хлібними» гарнцями продавалася на переяславських торгах та ярмарках сіль¹⁷¹. Мірочки ж, очевидно, становили половину місцевого четверика.

* * *

Отже, у торгівлі і взагалі у господарстві на Лівобережній Україні XVIII ст. діяла система одиниць виміру сипких тіл, яка подібно до системи мір рідин, відзначалася єдністю структури. Основною одиницею в ній була осьмачка, яка в першій половині XVIII ст. поряд з російською четвертю використовувалась як головна міра збіжжя у великій, зокрема міжнародній, торгівлі. Найпоширеніший торговельний стандарт осьмачки дорівнював 16 пудам жита. Він же визнавався на Лівобережжі першої половини XVIII ст. державною мірою сипкого.

Незручність використання осьмачки-міри для практичного визначення кількостей сипких тіл була причиною того, що вже з другого десятиліття XVIII ст. вона все частіше виступала як рахункова одиниця, а у практичному вимірюванні почали застосовуватись фракції осьмачки, зокрема четверик (чвертка), який всюди на Лівобережжі становив четверту частину осьмачки.

З 20-х років XVIII ст. четверик виступав як основна

¹⁶⁹ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1-6, арк. 259, 259-зв., 260-зв., 261, 261-зв. та ін.

¹⁷⁰ Там же, арк. 260-зв., 261-зв. та ін.

¹⁷¹ ДБЛ, ф. 159, спр. 1832/2016, арк. 5-зв.

міра в торгівлі сипкими тілами. Саме його зразки зберігалися в магістратах та ратушах Лівобережжя. Торговельний стандарт четверика називався колодою. З четверика-колоди стягався помірний податок — поковшеве.

Осьмачкою і її фракцією — четвериком вимірювалися значні кількості сипких гіл. У повсякденній же торгівлі побутовали міри меншої місткості: двадцята частина четверика — гарнець та четверта частина гарнця — кварта. Однак значно частіше в дрібній торгівлі вдавалися до звичаєвих мір, менших від кварти, так званих мірочок, які стихійно виникали з побутового посуду. Цьому сприяли примітивні форми товарообміну на сільських та міських торгах. Ареал поширення звичаєвих мір був дуже вузький. Названі міри стояли дещо осторонь системи одиниць виміру. Вони являли найбільш яскравий і довговічний пережиток у торговельному вимірюванні, що підтримувався слабкими зв'язками між окремими сільськими та міськими торгами.

Для XVIII ст. було пережитком і саме існування регіональних систем мір, що найяскравіше виявилось якраз у мірах сипкого в зв'язку з тим, що вони більше, ніж інші, обслуговували господарство і менше — торгівлю. Адже саме торгівля сприяла поширенню й утвердженню єдиних вимірювальних стандартів.

Для регіональних систем одиниць виміру сипких тіл на Лівобережжі характерною була їх структурна єдність. Типовим для цих мір був їх послідовний поділ на дві та чотири менші. Виняток становили стародубські міри, які, крім того, поділялися ще й на три частини. Таке явище зустрічалося в той час і в інших територіях України¹⁷², а також у Польщі¹⁷³ та Росії: у писцевих книгах Курського повіту площа землі визначалася четями (четвертями) і третниками¹⁷⁴. Отож, корені потрійного поділу стародубських мір XVIII ст. можна буде визначити лише в результаті дослідження метрології більш раннього часу, насамперед XVII ст.

У деяких полках Лівобережжя в торгівлі широко використовувались мірочки, що становили половину місцевих четвериків, і, відповідно, восьму частину осьмачки.

¹⁷² О. З. Неселовський. Вказ. праця, стор. 1—10.

¹⁷³ *Vademecum*, стор. 214.

¹⁷⁴ И. Н. Миклашевский. К истории хозяйственного быта Московского государства, ч. I, М., 1894, стор. 193—194.

У зв'язку з цим поруч із звичайним для Лівобережжя XVIII ст. поділом осьмачки на чотири менші міри виступає й поділ її на вісім частин — мірочок. Подекуди він характеризується джерелами як основний.

Головною ознакою, за якою розрізнялися окремі регіональні системи мір сипких тіл, були коливання місткостей відповідних одиниць виміру. На Лівобережжі вони не були настільки значними, щоб можна було говорити про порушення єдності лівобережної системи мір сипких тіл, наприклад, для четверика — від 61,94 кг до 73,7 кг при вимірюванні «під гребло». Ніжинський четверик, очевидно, був трохи менший, хоч деякі джерела свідчать, що й тут ця міра була близькою за ємкістю до половини російської четверті, або 70,84 кг.

Виняток становили міри, що побутували на Роменщині Лубенського полку. Четверик тут дорівнював 13,36 кг жита, а осьмачка — 53,44 кг. Упадає у вічі, що за місткістю роменська осьмачка була дуже близькою як до осьмачок XVII ст., так і до четвериків XVIII ст. Очевидно, четверики XVIII ст. це й були ті самі міри, які у XVII ст. називалися осьмачками. Так, у джерелах неодноразово зустрічаємо свідчення про зміну місткостей місцевих осьмачок: «на 21 осьмачку меры теперешней черниговской»¹⁷⁵ (1723 р.). Та й місткість роменської осьмачки було змінено: міра, що називалася осьмачкою, з 1735 р. стала застосовуватися (також і в торгівлі як колодна міра) під новою назвою. Як і всі на Лівобережжі міри такого розміру, вона стала іменуватись четвериком.

У другій половині XVII ст. основною торговельною мірою на Лівобережжі була осьмачка. Колодні міри, що у XVII ст. відповідали осьмачці, через властиву феодалним мірам інертність використовувались також у XVIII ст. і надалі становили міські торговельні стандарти. Однак тепер вони відігравали нову роль в системі одиниць виміру сипких тіл і відповідали четверику. Коли точно відбулася така зміна у згаданих мірах (фактично тільки в назвах та масштабі), покажуть далі дослідження. Найімовірніше, вона сталася десь на зламі століть і пов'язана з реформами Петра I.

¹⁷⁵ Акты фамилии Полуботок с 1669—1734 г. Чернигов, 1889. стор. 52.

Четверик XVIII ст. і осьмачка XVII ст. були дуже близькими за обсягом до місцевих мір прикордонних російських територій¹⁷⁶, а у XVII ст. й до місцевих мір центральних і південних земель Росії, а також Сибіру¹⁷⁷. Крім того, 4-пудна четверть визнавалася до 1624 р. в Росії державною мірою¹⁷⁸. Все це може свідчити про історичні зв'язки між українськими та російськими мірами аж до спільного походження від давньоруських.

Можна думати, що гарнець становив всюди на Лівобережжі двадцятну частину четверика. Прямі свідчення цього маємо для Київського, Ніжинського та Прилуцького полків.

З дальшим розвитком торгівлі, зокрема ярмаркової, та із включенням Лівобережної України в загальнодержавний товарний обіг регіональні метрологічні розбіжності лівобережних мір сипких тіл все більше згладжувались. Для місцевих систем одиниць виміру сипкого вже на початку XVIII ст. характерною була структурна єдність: осьмачка поділялася на 4 четверики, четверик — на 20 гарнців, гарнець — на 4 кварта. Дуже важливим був поступовий процес зближення місткостей відповідних мір сипкого, зокрема, для основної з них — четверика — до місткості половини російської четверті, який особливо ясно простежується з 40-х років XVIII ст. Певну роль тут відіграла політика по запровадженню на Лівобережжі загальнодержавних мір.

¹⁷⁶ И. Н. Миклашевский. Вказ. праця, стор. 33.

¹⁷⁷ В. О. Ключевский. Русский рубль XVI—XVIII вв. в его отношении к нынешнему. Сочинения, т. VII. М., 1959, стор. 179.

¹⁷⁸ Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 91.

МІРИ ВАГИ

На початку XVIII ст. на Лівобережній Україні провадилися заходи по запровадженню, між іншими, й російських мір ваги. «Веси, а в них били б пуди, в пуде 40 фунтов, в фунте 32 лота, а в лоте 3 золотника», тобто міри ваги, які визнавалися державними російськими*, у 1743 р. були проголошені за обов'язкові на Лівобережжі¹.

Однак місцеві одиниці виміру ваги продовжували використовуватись у господарстві й торгівлі як основні до кінця XVIII ст., а деякі з них — і у великій торгівлі й промисловості, зокрема цукровій, XIX ст. і навіть початку XX ст.

Серед джерел, що містять дані з історії мір ваги на Лівобережжі XVIII ст., можна назвати прибуткові книги лівобережних важниць, звіти про стягнення торговельних податків, книги індуктового збору та митні книги, комплекс реєстрів цін, окремі судові матеріали тощо.

На жаль, через недостатню збереженість цих писемних пам'яток звістки щодо мір ваги, що містяться в них, як і самі джерела, мають уривчастий характер. У зв'язку з цим слід відзначити прибутково-видаткові книги описних маєтностей, в яких велися систематичні й докладні записи про стан господарства.

Щоправда, до нашого часу дійшло лише кілька таких книг за 50-ті роки. Але й така невелика кількість систематичних джерел дала можливість розрахувати величини найважливіших одиниць виміру ваги: фунта, пуда і берківця.

* Основні міри ваги, прийняті за державні у XVIII ст. в Росії, в перекладі на сучасні становили такі величини: пуд — 16,38 кг, фунт — 409,512 г, золотник — 4,267 г. (Е. И. Кеменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 122, 210—213).

¹ «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 762.

1. ТЕНДЕНЦІЯ ДО ЗАМІНИ ТРАДИЦІЙНИХ МІР ЗВАЖУВАННЯМ

В зв'язку з більшою точністю зважування порівняно з іншими видами вимірювання на початку XVIII ст. в українській метрології намітилася тенденція до заміни деяких традиційних способів вимірювання зважуванням.

Вона проявилася насамперед у перевірці вагою місткостей мір об'єму, зокрема в продажу сипкого кулями, вага яких була відомою (близько 8 пудів) і які за місткістю відповідали російській четверті. На окремих територіях вага куля значний час залишалася незмінною. Це свідчить, що прототипом кулів у кожному випадку були місцеві міри, найшвидше мішок, вміст якого був стандартизований у кожній окремій сотні. Проникнення у лівобережну метрологію вимірювання сипких тіл на вагу кулями можна, однак, пояснити не тільки традиційним тут продажем сипкого мішками, а й активними заходами по запровадженню російських вимірювальних звичаїв, адже більшість повідомлень про торгівлю кулями припадає на час найбільш інтенсивного поширення на Лівобережжі російських мір — 1740—1760-ті рр.²

Останнє стосується також і деяких інших традиційних способів вимірювання. Саме в зв'язку із запровадженням російських мір у реєстрах торговельних цін часто зазначалася вартість пуда сіна, хоч у дійсності воно продавалося найчастіше не на вагу, а возами по 8—10 пудів у кожному³.

На деяких територіях Лівобережної України XVIII ст. існували й оригінальні способи визначення кількостей сіна. На Чернігівщині, наприклад, вона вимірювалось **настрамками**. За даними джерел, кількість сіна в настрамку можна визначити на 2 пуди⁴.

На півночі Лівобережжя, зокрема у Шептаківській сотні Стародубського полку, сіно вимірювали **вірówka-**

² ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 3, спр. 299, арк. 11-зв., 62, 72, 84, 88; спр. 284, арк. 48; ф. 59, оп. 1, спр. 423, арк. 4; ф. 269, оп. 1, спр. 527, арк. 4, 6

³ ЦДІА УРСР, ф. 51, сп. 3, спр. 1861, арк. 31-зв.

⁴ ДБЛ, ф. 159, спр. 3117/3374, арк. 5-зв.; спр. 3187/3444, арк. 4-зв.

ми — «две веровки сена по пятнадцати пуд» або: «на каждую веровку счисляя по два воза»⁵.

Отже, на Лівобережжі XVIII ст. зважування поступово завойовувало все міцніші позиції у вимірюванні, зокрема в торговельному, однак традиційні способи визначення кількостей товарів залежно від якості, способу пакування, транспортування, призначення тощо продовжували широко застосовуватися. Так було, наприклад, з тютюном, торгівля яким, зокрема ярмаркова, набула у XVIII ст. великого розмаху.

Листовий тютюн пакувався у в'язки листів — **папуші** і звичайно йшов на продаж тисячами або сотнями їх. Небагато папуш також іноді співвідносилось з сотнями: «Куплено у мешанина менского Кирила Григоренка табак полтретя сотця за 90 копеек». Саме з сотні папуш стягалася й індукта: згідно покажчиків, складених у 1722—1727 рр., бралось «от сотца папуш тютюну две копейки». Зазначимо, що в джерелах досить часто кількості сотень папуш тютюну визначалися скорочено: «сторговал ему титону сот шистнадцять, який сторговал сотце по таляру»⁶.

Природно, що папуші були мірами приблизними. Як такі вони сприймалися й сучасниками. Саме на це вказує визначення кількостей тютюну через сотні і тисячі папуш, яке практикувалось у великих оптових транзакціях. При більш точних підрахунках тютюн зважувався, наприклад, при визначенні розміру торговельного помірною податку з виразною назвою «весовые папуши». Цей податок стягався від каменю або від пуда тютюну по папуші⁷.

Завжди зважувався тютюн на прикордонних заставах і митницях*, бо мито нараховувалося залежно від

⁵ ДБЛ, ф. 159, спр. 2873/3111, арк. 1; ЦДІА УРСР, ф. 1632, спр. 297, арк. 155.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 328, арк. 2; ф. 1632, спр. 354, арк. 15-зв.; ф. 51, оп. 3; спр. 2711, арк. 2; Український археографічний збірник, т. I, стор. 63.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 2724, арк. 5; ДБЛ, ф. 159, спр. 260/311, арк. 1, 1727—1731 рр.

* На прикордонних митницях, що були відкриті у 1754 р., користувалися російськими мірами ваги, зокрема й для зважування імпортного тютюну, наприклад, досить широко вживаного на Лівобережжі XVIII ст. високосортного й дорогого турецького (ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 106, арк. 32), хоч поза митницями кіль-

кількості товару, визначеної з можливою точністю. Це, однак, не заважало іноді вказувати у митних книгах також і число папуш⁸.

Джерела містять дані, що дозволяють скласти уявлення про вагу папуші. Наприклад, 13 червня 1795 р. біля Германівської прикордонної застави було затримано партію контрабандного тютюну — всього 350 папуш, «а по досмотру оказалось табаку малороссийского листового бакуну весом 6 пуд 10 фунтов»⁹. Середня вага папуші тут становила 398 г. Оскільки папуша взагалі являла міру приблизної ваги, правомірним буде такий висновок: вага папуші наближалася до ваги фунта. Приблизно такою самою, очевидно, була вага папуші на інших територіях Лівобережжя, адже в джерелах нема згадок про більш-менш значні її коливання.

Звичайно папушами продавався тільки місцевий тютюн. Проте, як видно з наведених прикладів, і цей папушний тютюн часто зважувався. Виключно на вагу різні сорти тютюну, в тому числі й папушний, ішли тільки в державній торгівлі, наприклад, в австеріях¹⁰. У прибутково-видаткових книгах київських та переяславських австерій за 1740—1750-ті роки містяться відомості про те, що на вагу продавався також «фунтовий в картузах» * подріблений німецький тютюн, який надсилався до австерій «из великороссийских городов с кружечных дворов»¹¹. Пряму вказівку щодо ваги картуза тютюну знаходимо у щоденнику Марковича: «а в картузах по фунту»¹².

Різні сорти тютюну, в тому числі й папушний, зважувалися при підрахунках так званої тютюнової деся-

кості останнього завжди визначались у турецьких мірах ваги — оках (Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 51; ч. II, стор. 168, 202, 253).

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 253, арк. 1, 2.

⁹ Там же, спр. 254, арк. 5.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 725, арк. 3; спр. 2464, арк. 25.

* Картузом у XVIII ст. пазивалася невелика дерев'яна коробка, що первісно використовувалася під дріб. У реєстрі майна полтавського артилерійського цейхгаузу за 1766 р. згадуються «картузов деревянных с дробью чугуною сеченою, в том числе, без крышек и неполных 56—16 фунтов, лот 19» (ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 3486, арк. 17).

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 727, арк. 10; спр. 2263, арк. 18, 18-зв.

¹² Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 219.

тини, особливо, коли збирання цього податку контролювалося представниками або органами російської адміністрації на Лівобережжі¹³.

Вагою перевірялися в господарстві та в торгівлі, особливо в другій половині XVIII ст., також кількості вовни. Проте не втратив значення давній народний спосіб підрахунку вовни на **руна**. Рунами вовна найчастіше й продавалася, приклад чого знаходимо в щоденнику Я. Марковича: «волну потороговал москвитин по 7 коп. и пол руно» (20 червня 1740 р.)¹⁴. У зв'язку з цим факти продажу вовни на вагу в джерелах спеціально відзначалися; «продали вовну дробную на вес, по 85 коп. пуд» (1747 р.)¹⁵. Значні кількості вовни продавалися сотнями рун: «вовну сеголетнюю продал купчину по 7 руб. сотню» (1746 р.)¹⁶. Від кожної сотні рун вовни стягалася й індукта: за даними 1722 та 1750 років — 12 коп.¹⁷

Розрахунки на матеріалі писемних пам'яток за різний час і з різних територій Лівобережжя дають в результаті коливання ваги руна від 1,2 до 2,3 фунта¹⁸. Руно шерсті-сирцю було значно важчим — до 7,5 фунтів, а настриг від ягняти становив близько 0,3 фунта¹⁹. Отже, руно було умовною одиницею для визначення кількостей овечої шерсті, що допускала значні коливання ваги і через це при більш точних підрахунках замінювалася зважуванням.

З численних історичних джерел відомо, що на Лівобережжі XVIII ст. сіль продавалася різними мірами. Сипка сіль, яку привозили на Україну з Криму, Волощини, з Молдавії та Росії, вимірювалася, як правило, мірами

¹³ ДБЛ, ф. 159, спр. 1821/2004, арк. 1; спр. 4952/5221, арк. 1.

¹⁴ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 115. Руно — вовна, яку настрижено з однієї вівці.

¹⁵ Там же, стор. 245.

¹⁶ Там же, стор. 235.

¹⁷ Український археографічний збірник, т. I, стор. 63; ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 21, арк. 17-зв.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 739, арк. 3, 1726 р., Гадяцький полк; ф. 1632, оп. 1, спр. 381, арк. 15-зв., 1749 р., Стародубський полк; ДБЛ, ф. 159, спр. 2813/3050, арк. 1, 1726 р., Ніжинський полк; Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 316, 1753 р., Лубенський полк.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 118, спр. 222, арк. 3, 14; ф. 53, оп. 2, спр. 739, арк. 3.

сипких тіл: від бочки й куля * до гарнця, кварта та її фракцій. Саме тому з такої солі, що продавалася на торгах та ярмарках Лівобережжя, стягався поковшевий збір²⁰, який був торговельним податком з сипких тіл. Але вже на початку XVIII ст. значні кількості сипкої солі завжди перевірялися вагою.

Досить часто в джерелах згадується ступочна сіль. Її добували з соляних копалень у Коломиї шляхом випарювання і формували у невеликі бруски²¹, які на Лівобережжі називалися **ступками** (на Правобережній Україні та в Польщі, крім того, ще стопками, топками, толпками). Звідси й походить найбільш поширена на Україні назва коломийської солі — ступочна.

Реестри торговельних цін, як правило, подають вартість пуда солі. Це було пов'язане з тим, що в урядових постановах норми видачі солі на консистентів визначались у мірах ваги: «соли дробной чили ступками весом 2 фунта, а не больше»²². Підкреслимо, що ця обставина значно сприяла запровадженню зважування всякої солі, яка продавалася на Лівобережжі, а також і ступочної. Але на практиці цю сіль продавали штучно — ступками, а не на вагу. Так було, наприклад, у Любецькій сотні Чернігівського полку, де вона йшла в продаж сотнями ступок: «Суль на вес не продавалась, а продавалась, як в прежних годах, так и сего 1736 г. ступками. Било соце (сотня.— О. С.) в продажи копеек по 10, миркуючи на вес продающейся, важили оную ступками, которых средних ступок в пуди ваги 270, и оному пуду цена копеек 27»²³. Подібні записи зустрічаємо і в реестрах торговельних цін за інші роки. За даними різних писемних пам'яток, вага середньої ступки становила 60—63 г.

* Місткість рогожаного куля для солі дорівнювала 12 пудам (ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 134, арк. 8-зв.; ф. 1632, оп. 1, спр. 410, арк. 62, 92).

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 41, арк. 13.

²¹ «Жители делают из нее (солоной воды.— О. С.) род небольших хлебов толщиной в дюйм, а длиною около 2 дюймов» (Г. Л. Бопплан. Описание Украины. СПб., 1832, стор. 94). Отже, розміри цього бруска — «хліба» для середини XVII ст. можна визначити на 2,5 × 5 см. Така величина ступок підтверджується й іншими даними. Див.: А. Вгйскнер. Encyklopedia staropolska, т. II, стор. 527.

²² Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 463.

На Київщині коломийська сіль продавалася тисячами ступок. Наприклад, у грудні 1759 р. таку кількість ступок солі можна було купити за 2 крб.²⁴ Тисячами ступок підраховувалася коломийська сіль і в індуктових книгах²⁵. Мито ж стягалось залежно від ціни солі, адже вона розрізнялася як за якістю («добра» та «підліша»)²⁶, так і за величиною ступок. Цим можна пояснити вказівку на середній розмір ступок у розрахунках вартості пуда солі в наведеній вище цитаті. Причому розмір ступок іноді значно коливався. Про це можна судити, наприклад, з ціни ступки солі у Синявській сотні Чернігівського полку за липень 1769 р.: «соли за непривозом в продаже не было, кроме ступочной большой по $4\frac{2}{4}$ коп., а мелкой по $\frac{2}{4}$ коп.»²⁷

Численний і різноманітний матеріал свідчить, що на Лівобережжі побутувала й інша назва для ступки коломийської солі — «гуска»²⁸.

Цукор у XVIII ст. був досить дорогим продуктом. У Переяславі 1749 р. 40-фунтовий пуд цукру коштував 3 крб., а в Глухові 1753 р. — 7 крб. 50 коп.²⁹ То були великі для середини XVIII ст. гроші. Тому цукор завжди зважувався, хоч при цьому досить часто продавався, як і пізніше, головами: «купил цукру канарского голову, фунт по полкопы с копейкою»; «Петр Тарнавиот был у нас и принес око тютюну и голову цукру»³⁰. Розмір індукти залежав від ваги цукру, що перевозився через кордон, навіть якщо він був у головах: «от камня цукру мюдоватого 24 коп., от камня белого в головах — 16 коп.»³¹ Те саме можна сказати і про розмір державного мита з цукру (після заснування прикордонних митниць

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 1471, арк. 2-зв.; спр. 2464, арк. 7-зв.

²⁵ Там же, спр. 3223, арк. 2.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 3, спр. 576, арк. 2-зв., 4.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 1031, арк. 161.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 8128, арк. 21; ф. 52, оп. 1, спр. 19, арк. 2; оп. 3, спр. 301, арк. 74, 74-зв. та ін.; Климентій Зіновієв. Вірші. Приповіді посполиті. К., 1971, стор. 162.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 1, спр. 348, арк. 3; Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 315.

³⁰ Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 51, 267.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 21, арк. 15.

у 1754 р.)³². За даними джерел, вага середньої голови цукру становила 2—3 фунти³³.

На вагу у XVIII ст. на Лівобережній Україні продавалися також метали, хоч у торговельній термінології того часу зустрічається багато назв металевих півфабрикатів. Наприклад, залізо продавалося шинами, возками (крушне), прутами, дошками, піддошками (парами), плашками, листами, полосами, штабами (куте), батогами, брусами, фасами тощо.

Через те, що в торгівлі увага зверталася насамперед на вагу металу, лише в окремих випадках, спираючись на джерела з історії торгівлі, можна визначити приблизні розміри цих півфабрикатів (вага їх залежала від умов виробництва). Наприклад, 6 травня 1765 р. полтавський купець Григорій Щербина провіз через Кременчуцьку митницю 200 пар залізних піддошок вагою 3 пуди³⁴. Отже, пара їх важила 6 фунтів.

Невеликим за вагою був, очевидно, батіг. Так, 1723 р. для будинку Малоросійської колегії було придбано «на 100 гвоздей ботог железа за 6 копеек» та «на оковку двух ящиков железа 2 ботога по 7 коп. ботог»³⁵. У той же час в Чигириндубровській гетьманській ранговій маєтності було куплено «железа на безмен 6 батагов для весу меду»³⁶. Більшими, очевидно, були дошки: «сделали железные двери до склепу, пошло досок железных 10 да на оковку 3 пуда железа»³⁷.

Мідь продавалася дошками, плитами, ламана, а також у вигляді дроту і теж завжди зважувалася. Те саме можна сказати про олово в злитках та прутах, «в блюдах и в тарелках»; про чавун, що продавався «в котлах больших и малых», про «бочкову» сталь, свинець тощо³⁸.

³² ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 28, арк. 9; спр. 80, арк. 13-зв.

³³ Историко-юридические материалы... Вып. X. Витебск, 1879, стор. 30, 90—91.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 126, арк. 50.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 1, спр. 24, арк. 10-зв.

³⁶ Там же, спр. 25, арк. 3-зв. За С. Г. Струмиліним, вага одного ботога становила 4 фунта (С. Г. Струмиліні. История черной металлургии в СССР, т. I. М., 1954, стор. 456).

³⁷ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 267.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 997, арк. 3; ф. 53, оп. 2, спр. 92, арк. 8, спр. 782, арк. 20; спр. 783, арк. 2; ф. 118, оп. 1, спр. 39, арк. 4; спр. 28, арк. 37-а; спр. 80, арк. 7; ф. 229, оп. 1, спр. 126, арк. 62, 81 та ін.

Слід підкреслити, що в господарстві й торгівлі Лівобережжя XVIII ст. широко практикувалося зважування металевих виробів. У різних господарських матеріалах, описах майна тощо поруч із кількістю посуду обов'язково вказувалася його вага: «22 кварт в пуд 4 фунта, 22 полукварти в 11 фунтов» (Київ, 1740 р.), «блюд оловянных 14, тарелок 36, итого 50 штук — 3 пуда» (Стародубський полк, 1750 р.)³⁹. Обов'язковим зважування було на прикордонних митницях, причому мито нараховувалось залежно від ваги металевих виробів, у тому числі й металевого посуду⁴⁰.

Крім згаданих, у торгівлі на Лівобережжі XVIII ст. зважувались також інші товари: м'ясо, сало, масло, сир, мед, чай, горіхи, вірьовки, мило, фарби, юхта, шовкові та інші дорогі тканини, бавовна, сургуч, ладан, різні ліки, селітра, поташ тощо, хоч іноді використовувались і інші способи їх підрахунку. Наприклад, чай доставлявся на Лівобережжя головним чином у Ніжин, через Росію «цибиками» вагою близько 1 пуда 30 фунтів кожний⁴¹.

Отже, зважування як найбільш точний вид вимірювання кількостей товарів на цей час поступово висувається на перший план. В митницькій практиці Лівобережжя відомий навіть випадок, коли мито з книжок було нараховане залежно від їх ваги. Такий факт зареєстрований на Гребінківській прикордонній заставі у липні 1795 р. Від каменя переплетених книг тут платили 8 коп. мита, не переплетених — 6 коп.⁴² Це яскраво свідчить про надзвичайну популярність, якої в кінці XVIII ст. на Лівобережжі набуло зважування як спосіб визначення кількостей товарів.

2. ОСНОВНІ ТОРГОВЕЛЬНІ ОДИНИЦІ ВАГИ

Головними ланками місцевої системи мір ваги були фунт, пуд (камінь), безмін і берковець. Основою цієї системи був фунт і, щоб скласти уявлення про кожну

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 56, арк. 72-зв.; ф. 59, оп. 1, спр. 727, арк. 1.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 28, арк. 3; спр. 106, арк. 9; спр. 209, арк. 49; спр. 210, арк. 129.

⁴¹ Там же, спр. 80, арк. 4, 5.

⁴² Там же, спр. 259, арк. 1-зв.

із згаданих одиниць ваги, слід визначити вагу місцевого **фунта**. Прямі свідчення джерел щодо цього відсутні, тому звернемося спочатку до встановлення ваги місцевого **пуда**, виразні дані про який знаходимо у прибутково-видаткових книгах описних маєтностей Стародубського полку. З цих книг видно, що на території Почепської і Шептаківської волостей користувалися місцевою, або «черкаською», як її названо, системою одиниць ваги⁴³. Однак у зв'язку з тим, що книги мали звітний характер і подавалися до Комісії економії описних малоросійських маєтностей, місцеві міри ваги в них тут же переводилися на російські.

Ось один із записів прибутково-видаткової книги Почепської маєтності за серпень 1741 р.: «сала говяжья куплено... черкаского весу 6 пуд, а русского из того чинит 7 пуд 8 фунтов»⁴⁴. Звідси видно, що місцевий пуд дорівнював 48 російським фунтам, або 19 кг 656 г. Тепер можна перейти до розв'язання питання про величину основної одиниці в системі лівобережних мір ваги — фунта. Але для цього слід встановити, на скільки фунтів поділявся місцевий пуд.

Найчастіше в лівобережному господарстві й торгівлі XVIII ст. використовувався пуд, який дорівнював 40 фунтам, так званий «сороковий». Цей факт можна підтвердити шляхом нескладних розрахунків на великому джерельному матеріалі за XVIII ст., що охоплює всю територію Лівобережжя, а також і безпосередніми вказівками джерел⁴⁵. Подібні уточнення ваги пуда можуть свідчити про те, що для нього існували й інші стандарти. І дійсно, писемні пам'ятки свідчать, що один з них дорівнював 50, а другий — 60 фунтам.

Використання 60-фунтового стандарту пуда можна тлумачити, як відгук давньолитовських впливів в українській метрології. По-перше, він згадується в джерелах з території Стародубського і Ніжинського полків. По-друге, є свідчення, що на деяких територіях Білорусії використовувався пуд, більший за вагою від

⁴³ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 410, арк. 44-зв., 125, 223-а, 263, 589-зв., 590-зв., 591-зв., 592-зв., 639-зв.

⁴⁴ Там же, спр. 410, арк. 591-зв.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 8128, арк. 23; спр. 10597, арк. 2.

українського: «600 пуд меди, в Слуцку вареной, которой могло на здешней весе 700 пуд быть» (Чернігівський полк, 1716 р.)⁴⁶. Крім того, сфера застосування 60-фунтового пуда була обмеженою: за даними актового матеріалу 50-х — кінця 70-х років XVIII ст., у таких пудах визначалися тільки кількості деяких видів меду, зокрема меду-сирцю⁴⁷. Тому навряд чи 60-фунтовий пуд міг називатися пудом «черкаської ваги». З другого боку, як видно з досліджуваного джерела, «черкаський» пуд мав понад 40 фунтів: «намято пенки черкаского весу 286 пуд и 40 фунтов»⁴⁸. А поза тим, пуд «весу пядесятного» тоді ж побутував у сусідній Шептаківській волості, також підпорядкованій Комісії економії описних малоросійських маєтностей, як і Почепська⁴⁹. Отже, є підстави вважати, що місцевий почепський пуд «черкаської ваги» дорівнював 50 фунтам. Тобто, фунт важив 393,13 г.

Таку вагу місцевого фунта можна підтвердити і деякими іншими міркуваннями. Так, той факт, що за умов активного запровадження російських мір в джерелах відсутні навіть і натяки на кількісні характеристики фунта, що використовувався як стандарт ваги на Лівобережжі XVIII ст., можна розглядати як непряме свідчення того, що цей фунт не дуже відрізнявся від російського, який був прийнятий за основу загальнодержавних мір ваги (409, 512 г).

Крім того, вага литовського та польського фунтів, які могли справити вплив на формування українського, теж коливалася близько 400 г. За даними О. Гілевича, віленський фунт важив 372 г⁵⁰. Ця точка зору підтримується в одній з найбільш авторитетних радянських праць з історичної метрології⁵¹.

Найдавнішим польським торговельним фунтом була одиниця з вагою 393 г. Вона вважалася торговельним стандартом у Гданську і Хелмні, Ельблонгу і Кролевці. Варшавський фунт у XVI—XVII ст. дорівнював 377 г, а краківський — 405 г. 1565 р. останній був проголоше-

⁴⁶ ДБЛ, ф. 159, спр. 249/300, арк. 13-зв.

⁴⁷ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 70, арк. 1; спр. 81, арк. 7, 19.

⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 410, арк. 592-зв.

⁴⁹ Там же, спр. 297, арк. 21; спр. 381, арк. 1-а, 3.

⁵⁰ А. Gilewicz. Вказ. праця, стор. 321.

⁵¹ Л. В. Черепнин. Русская метрология. М., 1944, стор. 86.

ний в Польщі державною мірою ⁵². Для польського фунта більш пізнього часу К. Соханевич подає два значення: до 1796 р.— 406,679 г, після — 405,302 г. ⁵³

Визначена вище вага місцевого фунта була дуже ненабагато меншою від ваги російського. Можна було б навіть сказати, що вона наближалася до ваги російського. Адже у тогочасній господарській документації взагалі допускалися наближені підрахунки. Крім того, на Лівобережжя на початку XVIII ст. і особливо під час кампанії по запровадженню російських мір кінця 30-х — початку 40-х років потрапляли російські вимірювальні знаряддя, і на практиці в зважуванні часто застосовувався російський фунт. Про це може свідчити такий, наприклад, запис у прибутково-видатковій книзі Шептаківської волості за 1749 р.: «...меду-сирцу весу п'ятдесятного з деревом 18 пуд, и оногo числа п'ятдесятного весу, егда смякаючи вычислить с каждого пуда п'ятдесятного дерево по 8 фунтов, то буде дерева 3 пуди 24 фунти, а окреме дерева весу сорокового буде выдачи 18 пуд» ⁵⁴. Результат тут подано у «сорокових» пудах, тобто таких, що дорівнювали 40 фунтам. Тим часом «п'ятдесятний» пуд мав 48 таких же фунтів («весу п'ятдесятного з деревом 18 пуд, ...егда... вычислить с каждого пуда п'ятдесятного дерево по 8 фунтов,... весу сорокового буде выдачи 18 пуд»). Таким чином, фунти, на які вівся весь розрахунок, були російські, адже в даному випадку на «п'ятдесятний» пуд пішло не 50, а тільки 48 фунтів.

Так було і в Почепі, що можна підтвердити характерним записом з прибутково-видаткової книги Почепської описної маєтності за 1741 р.: «Сала говяжья куплено ж к расходу у почепского резницкого цехмистра Антона Душинского черкаского весу 5 пуд 25 фунтов, а руского из того чинит 6 пуд 25 фунтов» ⁵⁵. Оскільки 5 місцевих пудів дорівнювали за вагою шести російським ($19,656 \text{ кг} \times 5 = 16,38 \text{ кг} \times 6 = 98,28 \text{ кг}$), 25 «місцевих» фунтів приймалися рівними 25 російським.

⁵² А. Gilewicz. Вказ. праця, стор. 321—322.

⁵³ Vademecum, стор. 219.

⁵⁴ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 381, арк. 1-а. З цього запису видно, з якою винахідливістю у XVIII ст. використовувалася при зважуванні різниця величин окремих стандартів пуда.

⁵⁵ Там же, спр. 410, арк. 589-зв.— 590-зв.

Тобто «місцевий» фунт був однакової ваги з російським. Інакше кажучи, в ролі місцевого фунта у згаданих маєтностях почав виступати російський, який вливався в систему одиниць «черкаської ваги».

З останнього із наведених прикладів впливає й більш загальний висновок: місцева система мір ваги на Лівобережжі в середині XVIII ст. зливалася з російською, місцевий фунт поступово відсувався на другий план російським. Причому місцевий характер однієї з основних мір ваги — пуда (крім «сорокового») починає виявлятися лише в більший, порівняно з російським пудом, кількості таких російських фунтів — 50 або 60. 40-фунтовий пуд за цих умов практично дорівнює російському.

Головною причиною порівняно швидкого витіснення місцевого лівобережного фунта (на тлі заходів по запровадженню російських мір) була практично невелика різниця між його вагою і вагою російського фунта. Недарма джерела містять вказівки тільки щодо кількості фунтів у пуді і ніколи — щодо ваги самого фунта.

Місцевий 50-фунтовий пуд, очевидно, був взагалі дуже поширеною на Лівобережній Україні мірою ваги, дарма, що в джерелах XVIII ст. він згадується досить рідко. На нашу думку, такий пуд у цей час означався, головним чином, терміном «**камінь**» на відміну від 40-фунтового пуда. Для останнього ж термін «пуд» підтримувався давньоруською традицією, а також поширенням російського стандарту 40-фунтового пуда на Лівобережжі.

Той факт, що камінь фактично являв собою пуд, є ключем до розуміння цієї міри. Недарма в лівобережному актовому матеріалі терміни «камінь» і «пуд» виступають як взаємозамінні. Наприклад, помірний ваговий податок визначається загальною як «ваговое з пудов з разных продажных товаров», хоч у прибуткових книгах важниць кількості цих товарів визначалися як у пудах — фунтах, так і у каменях — фунтах⁵⁶.

Камінь здавна використовувався на Лівобережжі як одиниця виміру ваги. Міра ця, безперечно, склалася за часів польсько-литовського панування. До литовської

⁵⁶ ДБЛ, ф. 159, спр. 4942/5261, арк. 1-зв., 2,5-зв., 6-зв., 9, 9-зв., 10, 10-зв.; спр. 259/310, арк. 4; спр. 260/311, арк. 1.

та польської системи мір вона входила саме в значенні, що відповідало давньоруському та українському пуду, тобто становила певну кількість фунтів. Камінь вагою 32 варшавські фунта був прийнятий конституціями 1565 і 1764 років за державний стандарт у польській частині Речі Посполитої. За литовський стандарт каменя конституцією 1766 р. був проголошений 40-фунтовий⁵⁷.

Можна думати, що у XVIII ст. на Лівобережжі 32-фунтовий камінь не був поширений. Лише раз серед численних переглянутих нами джерел зустрілася згадка про застосування каменя такої ваги: у 1795 р. на Гребінківській заставі у таких каменях було визначено вагу книг, привезених з Польщі⁵⁸. Звідси можна зробити припущення, що цей камінь правив за міру ваги на Правобережній Україні. Наведемо ще такий характерний приклад. У лютому 1731 р. було підраховано кількості боеприпасів, що належали військовій артилерії. Серед них у реєстрі значаться «кулі двадцятоттерофунтові» і «картечі по 32 фунта в одной»⁵⁹. Вага їх відповідала стандартам каменя, що побутували в Польщі. Здавалось би, що найприроднішим було записати їхню вагу у каменях. Тим часом у нашому джерелі загальну вагу згаданих боеприпасів підраховано у 40-фунтових пудах.

Слід, однак, підкреслити, що в зв'язку з неросійським походженням каменя, цією назвою означався у XVIII ст. на Лівобережжі всякий використовуваний як міра ваги місцевий пуд — 40-, 50- чи 60-фунтовий. Причому російському пуду дорівнював 40-фунтовий камінь і лише у тому разі, коли в ролі місцевого фунта з якихось причин виступав російський.

Взагалі ж можна сказати, що успадкований від минулого термін «камінь» у XVIII ст. на Лівобережжі вж відживав свій вік. Не тільки 40-фунтовий, але й 50- та 60-фунтовий камені з 20—30-х років XVIII ст. все частіше називаються пудом. Загасанню назви «камінь» для місцевого пуда сприяли, з одного боку, втягнення Лівобережжя в орбіту економічного життя Росії і, зокрема,

⁵⁷ Vademecum, стор. 218, 219, 220; Л. В. Черепнин. Вказ. праця, стор. 86.

⁵⁸ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 259, арк. 1-зв.

⁵⁹ ДБЛ, ф. 159, спр. 1686/1868, арк. 1.

політика по запровадженню російських мір на Лівобережжі. Саме тому камінь вже з 20-х років значно частіше називається пудом у тій документації, яка представлялася в центральні українські і особливо загальнодержавні установи, хоч ще й в 50-ті роки від каменя товару стягалось ввізне мито — індукта, в розпорядженні яким Лівобережна Україна мала певну автономію⁶⁰.

З другого боку, на процес витіснення з української метрології терміну «камінь» вплинуло удосконалення знарядь зважування, яке спостерігається у XVIII ст. й також пов'язане з привезенням на Лівобережжя російських ваг з типовим для російських мір (між ними — для пуда) набором гир. У зв'язку з цим нагадаємо, що міра, про яку йдеться, виникла в давнину в зв'язку з використанням як вагового еквівалента звичайного каменя, що був незрівнянно дешевшим від металу*. На це вказує, наприклад, епізод з вимірювальної практики Лівобережжя 30-х рр. XVIII ст., описаний в свій час Я. Марковичем: «на получение сена указным весом, жебы без великой драгун и людей наших трудности и забавы могло оное выдаватися, инакшего средства не вынаходили, только разве повелить Е. К. С. (его княжеское сиятельство.— О. С.) вываживши при генералитете камня з десять, чтоб в каждом было весу по 15 пудов, приложить на оных свои печати, а мы повелимо каждому з панов полковников рейменту нашего тые ваги оттоль позысковать и такие против тих же везде по сотнях... починивши, оными пореченное сено помесячно... отважовати и выдавати»⁶¹.

Однією з мір ваги на Лівобережжі XVIII ст. був **безмін**. У такому самому значенні використовувався цей термін і в метрології російського та інших слов'янських народів⁶². Втім, безміном називалася не тільки міра

⁶⁰ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 3, спр. 571, арк. 2-зв.; спр. 576, арк. 5-зв.; ф. 269, оп. 1, спр. 21, арк. 6-зв., 7, 11, 11-зв., 15, 16, 17-зв., 20 та ін.

* Це явище відоме також в метрології інших народів. Так, на території Югославії в середньовіччя замість гир вагою в літру (місцевий фунт) у зважуванні широко використовувався звичайний камінь (Милан Влајинац. Вказ. праця, стор. 4).

⁶¹ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 465.

⁶² Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 121; Историко-юридические материалы..., вып. X, стор. 85, 126; A. Gilewicz. Вказ. праця, стор. 321.

ваги, а насамперед саме знаряддя зважування з рухомою точкою опору і нерухомою гирею. Воно було досить поширене в досліджуваний час на Лівобережжі: джерела реєструють використання безміна на території Ніжинського, Переяславського, Стародубського, Чернігівського та інших полків. Виготовлялися безміни з заліза: «железа на безмен 6 батогов для весу меду»⁶³.

Безміни здебільшого були пристосовані для вимірювання порівняно невеликої ваги. Найбільший безмін, згадки про який знаходимо в лівобережних письмових пам'ятках XVIII ст., був двопудний. Коли у 1755 р. генерал-майор Глібов звернувся до Київської губернської канцелярії з проханням про присилку зразкових мір до Нової Сербії, саме такий «двопудовий безмен в киевского мещанина Василя Руты» і був куплений для Глібова київськими магістратськими урядниками⁶⁴. «Безмен ручной двупудовый» використовувався в 50-ті роки у господарстві Шептаківської описної маєтності Стародубського полку⁶⁵. У реєстрі майна полтавського артилерійського цейхгаузу 1766 р. згадується «безмен двупудовой годной один, при оном ремни рваные»⁶⁶.

Проте більш поширені були менші безміни і серед них — легкі «ручні», які широко використовувались в господарстві і в дрібній торгівлі⁶⁷. Користуючись власними безмінами, купці уникали сплати вагового («жеби вагового не давати, на инном яком местцу чили теж в домах своих своими ж безменами важити звикли»), через що перебували в постійних конфліктах з власниками важниць⁶⁸.

Безміном в торгівлі зважувалися різноманітні товари: лій, сало, мед, прядиво тощо. Проте найчастіше в джерелах знаходимо згадки про зважування безміном солі. Мабуть, в зв'язку з тим, що для зважування солі використовувався безмін певної сили, на деяких територіях Лівобережжя безмін склався у спеціальну соляну міру із сталою вагою. Соляний безмін згадується

⁶³ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 1, спр. 25, арк. 3-зв.

⁶⁴ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2567, арк. 4-зв.

⁶⁵ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 56, арк. 74-зв.

⁶⁶ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 3486, арк. 15.

⁶⁷ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1-б, арк. 257-зв.; спр. 56, арк. 73-зв., 74-зв.

⁶⁸ ДБЛ, ф. 159, спр. 440/515, арк. 1. 1719 р., Конотоп.

в чернігівських джерелах 1740—1760-х років в одному й тому ж метрологічному значенні: він становив тут п'яту частину 40-фунтового пуда, тобто 8 російських фунтів*. Наприклад, на базарі у сотенному містечку Ріпках у січні 1749 р. згаданий пуд солі коштував 30 коп., а безмін — 6 коп.⁶⁹ Такий розмір цієї одиниці ваги обчислюється і по інших чернігівських матеріалах за різний час⁷⁰.

Дещо іншої, на перший погляд, сили безмін згадується в полковому реєстрі цін за 1737 р. Так 30 липня в м. Городні безмін солі коштував 11 коп., а пуд — 66 коп.⁷¹ Але справа в тому, що згаданий тут пуд був місцевий і дорівнював 50 місцевим, або 48 російським фунтам. Отже, знову-таки підтверджується визначений вище розмір безміна.

Такої ж ваги безмін побутував і на Стародубщині. Наприклад, в одному з джерел за 1726 р. по Мглинській сотні читаємо: «За соль за пуд за три безмени по 7 копеек за безмен — 63 копейки»⁷². У згаданому тут українському пуді було 6 безменів. Отже, безмін дорівнював 8 фунтам.

У Почепській описній маєтності безмін цієї ж величини застосовувався до зважування прядива. Прибутково-видаткова книга цієї маєтності за 1741 р. містить розрахунок ваги прядива за схемою пуд — безмін, у якому 8 безмінів прирівнені до одного місцевого «черкаської ваги» пуда і 2 безмінів⁷³. Отже, і тут безмін дорівнював шостій частині місцевого пуда або 8 російським фунтам.

З останнього прикладу яскраво видно, що безмін як одиниця ваги входив до системи місцевих мір. Це можна підтвердити й іншими матеріалами, наприклад, записами в прибутковій книзі стародубської важниці за

* Для простоти розрахунки ваги безміна і далі ведуться в російських фунтах, хоч у джерелах безмін з фунтом ніколи не співставляється, про що йтиметься далі.

⁶⁹ ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, спр. 149, арк. 4-зв.

⁷⁰ Там же, спр. 518, арк. 112-зв., 113; спр. 162, арк. 23; ф. 51, оп. 3, спр. 14 575, арк. 4, 32; спр. 16 486, арк. 36-зв.

⁷¹ ДБЛ, ф. 159, спр. 3404/3663, арк. 2.

⁷² ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 1080, арк. 19-зе.; див. також: ф. 53, оп. 1, спр. 34, арк. 4.

⁷³ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 410, арк. 263.

1731 р.⁷⁴ Зрештою, в такому самому значенні безмін найчастіше зустрічається і як дуже поширена одиниця ваги солі. А це свідчить, що метрологічний зміст міри залишався однаковим незалежно від того, який продукт або товар на неї вимірювали.

Однак слід звернути увагу на деяку автономність ланки пуд — безмін в системі місцевих мір ваги. Адже саме в такому і ні в якому іншому сполученні зустрічаємо безмін в джерелах. Це можна пов'язати з походженням безміна — одиниці ваги від знаряддя зважування. Очевидно, підйомність безміна співставлялася тільки з пудом. До того ж, співвідношення безміна з місцевим фунтом було досить складним, адже місцевий пуд дорівнював 50 місцевим фунтам, а безмін був шостою частиною цього пуда. У зв'язку з пудом безмін побутовував в кінці XVII ст. і на території Білорусії: «купили железа-штабы пуд и полтретя безмена»⁷⁵, з чого можна зробити припущення про спільне походження безміна як фракції пуда на Лівобережжі і в Білорусії, очевидно, ще за часів Великого князівства Литовського.

Отже, безмін, що використовувався як міра ваги на Лівобережжі XVIII ст., був мірою місцевого походження, становив шосту частину місцевого пуда і дорівнював 3 кг 276 г.

Незважаючи на те що лівобережний безмін XVIII ст. можна було б дуже просто співставити з російським фунтом, ніде в джерелах не зустрічаємо й натяків на спільне функціонування цих мір. Це свідчить про те, що російські впливи в мірах ваги торкнулися тільки основної одиниці — пуда, і що використання російського фунта при зважуванні через дуже близьку його вагу до місцевого фунта не порушило зв'язків в місцевій системі одиниць виміру і не зруйнувало цієї системи.

Одиниця ваги іноземного походження (IX—X ст. Швеція), **берковець** відомий ще з часів Давньоруської держави⁷⁶. Для Лівобережжя XVIII ст. берковець визначається в метрології як міра прядива, що дорівнювала 10 пудам і використовувалась досить рідко⁷⁷. Останнє

⁷⁴ ДБЛ, ф. 159, спр. 4992/5261, арк. 5-зв., 10.

⁷⁵ Историко-юридические материалы... Вып. X, стор. 152.

⁷⁶ Е. И. Каменицева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 38.

⁷⁷ І. Н. Єрофієв. Вказ. праця, стор. 46; В. О. Винник. Вказ. праця, стор. 128—129.

викликає заперечення, адже в згаданий час, особливо на півночі Лівобережжя, коноплі вирощувалися у дуже великих кількостях, причому більша частина пряди йшла на продаж, в тому числі й за кордон, і вимірювалася саме берківцями. Історичні джерела протягом XVIII ст. містять безліч згадок про застосування на Лівобережжі берківця для зважування пряди при закупках і продажу його. Більше того, берковець (а не пуд, як для інших товарів) був одиницею ваги, з якої збирався в лівобережних важницях торговельний помірний податок з пряди: «вагового з разного притону от пуда по одной копейки с обеих рук, також и с притонной пенки от берковца по 2 копейки с одной руки» (Стародуб, 1731 р., запис у книзі міської важниці)⁷⁸. Такий порядок стягнення вагового з пряди санкціонувався й гетьманськими універсалами⁷⁹.

У берківцях підраховувалася вага й інших товарів, наприклад поташу: «И паки покорственно Ясневельможности Вашей панской прошу тому поташу крайнюю цену показати, почему берковец поташу соблаговолите, Ясневельможность Ваша, взяти, или без весу на бочку, як поволите» (1728 р.)⁸⁰. В берківцях визначалися кількості важких товарів, зокрема таких, що вироблялися з пряди. Так, у 1764 р. на Кременчуцькій, Переволочанській та Царичанській митницях на берківці зважувалися віжки, насмолені вірьовки, тонкі несмолені вірьовки з конопляного клоччя, а також залізо в прутах і чавун у котлах⁸¹.

В історико-метрологічній літературі берковець одно-стайно визначається як міра ваги, що дорівнювала 10 пудам. Тому деякий подив викликають дані про вагу берківця за 1726—1737 роки у звітно-господарській документації Почепської полотняної мануфактури. З більшості записів, у яких згадується берковець, видно, що він дійсно прирівнюється до 10 пудів. Наприклад: «пенки на те сделанные, на 570 кусков употреблено чистой и палавой 60 беркавцов 7 пуд, в них весу 607 пуд». Проте поряд знаходимо іншу характеристику

⁷⁸ ДБЛ, ф. 159, спр. 4992/5261, арк. 1.

⁷⁹ Там же, спр. 621/709, арк. 1, 2, універсал Д. Апостола стародубському полковнику і полковій старшині від 12 лютого 1729 р.

⁸⁰ Там же, спр. 98/116, арк. 1—1-зв.

⁸¹ ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 126, арк. 18, 24, 50, 62, 64, 103.

цієї міри: «В купечестве состоится на половую пенку цена по пети рублев берковец, в котором весу 12 пуд»⁸².

Причина такої різниці у визначенні ваги берківця криється у величині пуда — в першому випадку місцевого, а в другому — російського. На підтвердження цієї думки можна навести запис із прибутково-видаткової книги описної Почепської маєтності: «По указу Почепської канцелярії прийнято у калужского купця Ивана Лядова за проданую ему в 1739 г. казенную половую пенку черкаского весу за 5700 пуд, ценою по 4 руб. 70 коп. за берковец, итого 2679 руб.»⁸³ Нескладний розрахунок показує, що берковець тут дорівнює 10 місцевим пудам. Тим часом місцевий пуд, що використовувався в цій маєтності, був 50-фунтовий⁸⁴.

Берковець «п'ятдесятного весу» згадується також в актовому матеріалі, що походить з м. Погара Стародубського полку. Такий берковець тут вважався торговельним стандартом: в розрахунку на нього в 70-х роках XVIII ст. подавалися до Генерального Скарбу звіти про ціни на прядиво в Погарі⁸⁵.

Як було встановлено вище, український 50-фунтовий пуд дорівнював за вагою 48 російським фунтам. Російський же пуд рівнявся лише 40 таким фунтам. Звідси й виходить, що вага берківця становила 10 українських, або 12 російських пудів ($48 \text{ фунтів} \times 10 = 40 \text{ фунтів} \times 12$). Важливо підкреслити, що вона була сталою (це можна пояснити значним розвитком торгівлі прядивом у той час) і дорівнювала приблизно 196,56 кг.

Відомо, що не тільки у XVII ст., а й в XIX і навіть на початку XX ст. на Україні (також на Правобережній) берковець, який використовувався для вимірювання кількостей цукрових буряків, дорівнював 12 російських пудів⁸⁶. Це є незаперечним свідченням того, що й у XVIII ст. на Україні згаданий стандарт берківця був дуже поширений. Більше того, популярність його як міри з плином часу зростала, адже з розширенням масштабів торгівлі у вимірюванні ваги товарів все

⁸² ДБЛ, ф. 159, спр. 1812/1995, арк. 3, 1-зв.

⁸³ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 410, арк. 639-зв.

⁸⁴ Там же, арк. 589-зв., 590-зв., 591-зв.

⁸⁵ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 145, арк. 2-зв., 59; оп. 2, спр. 52, арк. 9.

⁸⁶ А. З. Барабой. Вказ. праця, стор. 288.

частіше застосовувалася ця велика і тому зручна міра. Звичайно, тут відіграла роль і загальна тенденція до зважування (а не до лічення чи встановлення об'єму) товарів, що особливо яскраво виявилось в другій половині XVIII ст., зокрема після запровадження на Лівобережжі державних прикордонних митниць. Так, якщо у першій половині XVIII ст. індукта нараховувалася залежно від кількості виробів з прядива, наприклад від тисячі віжжок — 30 коп., то на митницях — тільки залежно від ваги товарів, визначеної саме в берківцях: «4 берковца вожжей пенковых» (Переволочанська митниця, 1764 р.)⁸⁷.

Ми з'ясували, що український берковець у XVIII — на початку XX ст. дорівнював 12 російським пудам, або десяти місцевим. Сталу на протязі значного часу вагу берківця можна пояснити тільки тим, що він ґрунтувався на пуді однакової ваги, а саме 50-фунтовому. Між іншим, це свідчить про те, що ареал поширення згаданого пуда охоплював не тільки Лівобережжю, а й Правобережжю України, а також, що саме цей стандарт місцевого пуда використовувався на Україні найчастіше.

Відомо, що до кінця XVII ст. в систему російських мір ваги входила так звана воцана четверть. В історико-метрологічній літературі її вага на кінець XVI — кінець XVII ст. визначається у 12 сорокафунтових російських пудів⁸⁸. Тим часом в давньоруській державі кількості воску вимірювалися берківцем⁸⁹, вага якого досі залишається не визначеною. В зв'язку з цим виникає питання: чи давньоруський берковець і пізніша воцана четверть не були тією самою одиницею ваги? Якби це було дійсно так, то лівобережний берковець XVIII ст. мав бути прямим нащадком давньоруського берківця, що можна було б сказати і про лівобережний XVIII ст. та давньоруський пуди, адже берковець як міра іноземного походження, очевидно, дорівнював сталій кількості пудів, а саме десяти. З цього можна було б зробити один з двох висновків: або в давньоруській

⁸⁷ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 21, арк. 20-зв.; ф. 229, оп. 1, спр. 126, арк. 18.

⁸⁸ Л. В. Черепнин. Вказ. праця, стор. 67; Е. И. Каменце в а, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 121.

⁸⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изво дов. М.—Л., 1950, стор. 55.

державі співіснували 40- і 50-фунтовий стандарти пуда, або 40-фунтовий пуд виник пізніше. Ці питання чекають дослідження.

Широко використовувалася на Лівобережжі XVIII ст. й інша міра іноземного походження, що прийшла сюди з півдня — **око**. В останній праці з мусульманської історичної метрології вона характеризується як османська міра ваги, що дорівнювала 1,2828 кг⁹⁰. І дійсно, лівобережні писемні пам'ятки свідчать, що ця міра проникла на Україну з Туреччини і, зокрема, у XVIII ст. вважалася турецькою: «пшено производилось на турецкий вес оками» (1742 р.)⁹¹. Особливо часто в оках визначалися кількості імпортованих з Туреччини, Криму та Греції товарів: тютюну, кави, заполочі (тканина.— О. С.), мила тощо. Я. Маркович підрахував в оках товари, привезені з Криму, між якими було «соку (лимонного.— О. С.) 14,5 ок, орехов турецких 5 ок, оливы бурдюг 62 ока, рису 27,5 ок, тютюну 5 ок»⁹². В оках підраховувалася також вага товарів, які вивозилися з України до Туреччини. Наприклад: «по отъезде моем в Россию оставил я у него, янычара, русского табаку 134 ока ценою в 22 левка и 10 пар» (1749 р.)⁹³.

Джерела свідчать, що око у XVIII ст. було не тільки мірою ваги, а й мірою об'єму: «вино дешевле не бывает, как по две деньги око» (16 серпня 1730 р.)⁹⁴. Можливо, як тара око іноді використовувалося для вимірювання лимонного соку, що у значних кількостях споживався заможними верствами населення Лівобережжя XVIII ст., хоч слід зазначити, що в реєстрі індуктового збору, складеному 1727 р., «сік лимоновий» (в оках) названий серед товарів, які зважувались⁹⁵.

За вагою око на Лівобережній Україні XVIII ст. звичайно прирівнювалося до 3 фунтів, що можна проілюструвати прикладом з торговельної практики 40-х років: у 1742 р. полтавський купець Максимович відправив з Полтави до Константинополя «масла корового 400 пуд,

⁹⁰ В. Хинц. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. М., 1970, стор. 33.

⁹¹ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 905, арк. 54.

⁹² Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 202.

⁹³ А. Андриевский. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743—1767). Одесса, 1893, стор. 69.

⁹⁴ Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 355.

⁹⁵ Український археографічний збірник, т. 1, стор. 66.

то ест ок чистого без дерева 5200, в куфах тринадцати, цена за каждое око по 22 денги; масла овечего с коровем смешаного 81 пуд, то ест чистого без дерева ок в куфах трех 1078, за каждое око по 20 денег»⁹⁶. Це співпадає з метрологічною характеристикою, яку дав оку В. Хінц.

Слід відзначити, що в письмових пам'ятках другої половини століття міра, про яку йдеться, трапляється значно рідше. На нашу думку, це було пов'язане з напруженням у той час політичних відносин між Росією та країнами півдня і відповідними змінами у зовнішній торгівлі.

Єдиний раз у лівобережних джерелах, а саме в реєстрі індуктового збору, складеному 1727 р., нам трапилась згадка про міру ваги **кантар**. Кантар — також міра турецького походження і у названому акті на кантари було визначено кількості товарів, що імпортувалися саме з Туреччини: бавовни, рису, фініків та мила⁹⁷. У Туреччині XVII ст. кантар дорівнював 44 окам, або 56,41 кг⁹⁸. Очевидно, в такому самому значенні (або в близькому) слід розуміти термін кантар у згаданому документі.

3. ДРІБНІ МІРИ ВАГИ. ФРАКЦІЇ ФУНТА

В системі мір ваги, що існувала у XVIII ст. на Лівобережжі, фунт звичайно поділявся, як і в Росії, на 32 **лоти**, а кожний лот на 3 **золотники**⁹⁹. Але відомий також поділ фунта на 2, 3, 4 («чвертка»), 5, 6, і 8 («восьмуха») частин, лота — на 4 частини: «на цукор скринечку серебряную с 6 ложечками, весу 2 гривны, 3 лота и чвертка, гривна по 28 золотих»¹⁰⁰. Дроблення цих мір впливало з потреб практичного зважування. Те саме можна сказати і про золотник: «перел болших з ма-

⁹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 848, арк. 10.

⁹⁷ Український археографічний збірник, т. I, стор. 66.

⁹⁸ Эвлия Челеби. Книга путешествия. Извлечения из сочинений турецкого путешественника XVII века. Вып. I. Земли Молдавии и Украины. М., 1961, стор. 281.

⁹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 1, спр. 27, арк. 24; ДБЛ, ф. 256, спр. 76, арк. 30.

¹⁰⁰ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 782, арк. 20; ф. 269, оп. 1, спр. 56, арк. 25-зв., 32-зв.; Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 259.

ленкими донизаними 5 золотников без осмухи, перел середніх по 3 золотника з половиною»¹⁰¹.

Вага дорогоцінних металів визначалася, крім того, гривнями — лотами — золотниками¹⁰². На нашу думку, цією **гривнею** була так звана стара краківська, бо саме вона застосовувалась при карбуванні монет Речі Посполитої, які були в обігу на Лівобережжі XVIII ст. і раніше¹⁰³. До 1650 р. в монетній справі Речі Посполитої була прийнята гривня вагою 197 г, і на Лівобережжі, очевидно, побутував саме такий її стандарт, бо він дорівнював якраз половині місцевого фунта. Є підстави думати, що краківська гривня використовувалась і на інших територіях Речі Посполитої (Правобережжя, Білорусія), бо в джерелах нема свідчень про локальні відмінності у вазі гривень¹⁰⁴.

З існуванням стійкого стандарту дуката (3,5 г)¹⁰⁵ пов'язаний рахунок ваги виробів із золота на **«червоні золоті»**: «ланцущи, щом узял у паней Максимовой щирозлотние з металом, важил сам Петро. Чинит 50 и 6 червоних»¹⁰⁶.

До кінця XVIII ст. прядене золото на Лівобережжя привозилося в **літрах**. В історико-метрологічній літературі літра тлумачиться, як одиниця ваги, що походила від візантійського¹⁰⁷ (грецького¹⁰⁸) фунта й дорівнювала 408 г. Однак, щодо літр, у яких привозилося прядене золото, ця точка зору, очевидно, є помилковою, перед-

¹⁰¹ Материалы для истории Южной Руси. Чернигов, 1858, стор. 86.

¹⁰² ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 3212, арк. 1.

¹⁰³ M. Gutowski. Podręcznik numizmatyki polskiej. Kraków, 1914, стор. 286—291.

¹⁰⁴ Актовые книги полтавского городского уряда XVII века. Вып. I. Справы поточные 1664—1671 годов. Чернигов, 1912, стор. 56; Актовая книга стародубского городского уряда 1693 года. Чернигов, 1914, стор. 82; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, стор. 821 (Володимир, 1654 р.). Историко-юридические материалы..., вып. X, стор. 369—370 (Могилів, 1683 р.); Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII—XVIII вв. К., 1890, стор. 9 (1691 р.).

¹⁰⁵ В. Зварич, Р. Обухівський. Найважливіші нумізматичні терміни. Львів, 1966, стор. 39.

¹⁰⁶ Мотыжинский архив, стор. 9; див. також: Н. Ханенко. Діариш, или журнал. М., 1858, стор. 22: «наша гетмана изволил его императорское величество пожаловати червонным золотым вагою в 25 червонных».

¹⁰⁷ Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 36.

¹⁰⁸ В. О. Винник. Вказ праця, стор. 126.

усім тому, що за даними джерел, літра тут ніби не використовувалась як міра ваги. Це можна підтвердити записами з книг Васильківської митниці: «золота пряденого в литрах из Гданска 30 литр, вес $17\frac{3}{4}$ фунта, по 14 рублей литра» (1767 р.) і більш пізнім: «5 литр золота сученого петерного, весом $3\frac{1}{4}$ фунта, цена по 12 рублей литра (1781 р.)¹⁰⁹. Підрахунки показують, що в кожному випадку літри були різної ваги. Тому природно думати, що згадане золото просто пакувалося в літри і так мала називатися штука чи пакунок золотої пряжі. Саме через це вага літр не була постійною. В першому з наведених випадків вона становила 0,59 фунта, в другому — 0,65 фунта. Отже, вага літри пряденого золота, очевидно, коливалася близько 240 г.

Джерела свідчать, що одиницею, яка застосовувалася до зважування пряденого золота й срібла, позумента і сургуча, була **цівка**¹¹⁰. Вона, очевидно, являла фракцію гривні (восьму її частину). По-перше, джерела відносять цівку до мір ваги: «а в них ваги цевок полшестой»¹¹¹. По-друге, як видно з матеріалів про торгівлю пряденим золотом в середині XVIII ст., вага цівки становила в цей час приблизно 25 г¹¹². Сургуч продавався, крім того, чвертками (фунта), лотами і золотниками та штучно — штинчиками (судячи з цін на сургуч, вагою 40—50 г), а також прутами і стовпчиками такої самої ваги¹¹³.

* * *

Вивчення широкого кола різноманітних письмових джерел дає підстави визначити основні напрямки та динаміку розвитку мір ваги таким чином. Вже з початку XVIII ст. в українській метрології намітилася тенденція до заміни деяких видів вимірювання більш точним — зважуванням.

¹⁰⁹ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 40, арк. 16; спр. 106, арк. 44.

¹¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 21, арк. 6; ф. 1632, оп. 1, спр. 67, арк. 43; ДБЛ, ф. 159, спр. 463/538, арк. 1.

¹¹¹ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 91.

¹¹² Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 381; ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 40, арк. 16; спр. 106, арк. 44.

¹¹³ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 3, спр. 301, арк. 358-зв.; ф. 1632, оп. 1, спр. 360, арк. 3; спр. 370, арк. 16; спр. 303, арк. 24; ф. 51, оп. 3, спр. 1189, арк. 53-зв.

Однак джерела свідчать, що незважаючи на велику популярність зважування, навіть і в кінці століття воно цілком не заступило традиційних способів вимірювання кількостей товарів. Так, тютюн продавався не тільки на вагу, а й папушами та картузами, вовна — рунами, сіль (коломийська) — ступками, або гусками, цукор — головами, а метали півфабрикатами: шинами, прутами, дошками, плашками, листами, батогамі тощо.

Запровадження загальнодержавних російських мір можна розглядати як об'єктивно прогресивний процес, і система найбільш точних на той час місцевих одиниць виміру виявилася найбільш чутливою до нових тенденцій у метрології. Система місцевих мір ваги, яка, очевидно, завдяки точності окремих одиниць і міцності й чіткості зв'язків між ними, була приблизно на тому ж рівні розвитку, що й російська, не витіснилася останньою, а лише вступила з нею у взаємодію. Взаємодія місцевих і російських одиниць виміру вже на початку 40-х років стала настільки глибокою, що основна в російській системі міра ваги фунт почала іноді використовуватись у місцевій системі як її ланка. Це було ознакою того, що вже в цей час місцева система почала зливатися з загальнодержавною російською, не руйнуючись сама, а пристосовуючись до останньої, адже абсолютні величини більших і менших від фунта місцевих мір і зв'язки між цими одиницями не були порушені. Так, берковець, що дорівнював у XVIII ст. десяти місцевим пудам, використовувався в тому самому метрологічному значенні навіть на початку XX ст.

Розглянутий матеріал дає можливість зробити висновки про те, що місцеві міри ваги на Лівобережжі XVIII ст. становили струнку і досить стійку систему. Основними ланками її були місцевий фунт вагою 393 г та пуд. Останній дорівнював 40, 50 або, в окремих випадках, 60 фунтам (15,725 кг, 19,656 кг та 23,588 кг).

Досить поширений на Лівобережжі стандарт пуда дорівнював 40 фунтам, як і російський пуд. У зв'язку з тим, що місцевий український фунт був ненабагато легшим від російського (409,5 г) пуда, відповідно близьким за вагою до російського (16,380 кг) був 40-фунтовий місцевий пуд (15,725 кг). Це значно полегшило запровадження російських мір ваги на Лівобережжі і сприяло утвердженню тут саме цього стандарту пуда.

50-фунтовий пуд можливо, був в цей час найбільш поширеним, адже саме він визнавався джерелами місцевим пудом «черкаської ваги» і тільки він був основою берківця — міри, яка в постійному метрологічному значенні (десять 50-фунтових місцевих пудів — 196,56 кг) представляла українську метрологію навіть на міжнародному ринку не тільки у XVIII, а й на початку XX століття.

Із 50-фунтовим пудом був нерозривно пов'язаний і місцевий безмін, що становив шосту його частину (3,276 кг). Деяку автономність ланки пуд — безмін в системі місцевих мір ваги можна пов'язати з походженням безміна — одиниці ваги від знаряддя зважування. Очевидно, підйомність безміна співставлялася тільки з пудом.

Крім берківця, міри шведського походження (IX—X ст.), на Лівобережжі побутувало око — одиниця ваги, що проникла сюди з Туреччини: оками вимірювалася вага імпортованих з цієї країни товарів. Воно звичайно прирівнювалося до трьох фунтів (1,179 кг).

Вага товарів, що були привезені на Лівобережжя з Туреччини, в окремих випадках визначалася в кантарах (56,41 кг).

В системі мір ваги, що існувала на Лівобережжі XVIII ст., фунт поділявся на 32 лоти, а кожний лот — на 3 золотники. Вага дорогоцінних металів, крім того, визначалася у гривнях — лотах — золотниках. Названа гривня була так званою старою краківською, адже саме вона застосовувалась при карбуванні монет Речі Посполитої, які були в обігу на Лівобережжі XVIII ст. і раніше. Лівобережна гривня дорівнювала половині місцевого фунта і поділялася на 16 лотів. Слід думати, що місцевий лівобережний фунт походив саме від цієї гривні.

З існуванням стійкого вагового стандарту дуката (3,5 г) пов'язане обчислення ваги виробів із золота на «червоні золоті». Це є одним із свідчень єдності грошово-вагових систем Лівобережжя XVIII ст. Існуванням такої єдності можна почасти пояснити консерватизм у грошовому рахунку Лівобережжя першої половини XVIII ст.: в той час, як на ринку вже панувала російська монета, рахунок її ще часто вівся на золоті, копи й таляри.

Розділ п'ятий
МІРИ ДОВЖИНИ

Питання про міри довжини відносяться до найменш розроблених в українській історичній метрології. Це можна частково пояснити майже повною відсутністю у письмових джерелах згадок про їх розміри. Лише торговельні матеріали дають можливість скласти про ці міри деяке уявлення.

Міри довжини в торгівлі на Лівобережжі XVIII ст.— головним чином міри тканин. Основною серед них на той час був **лікоть** — одна з найдавніших мір антропометричного походження, що застосовувалась у вимірювальній практиці різних народів. Ліктем називалася відстань від ліктьового згину до кінця середнього пальця руки. Розмір ліктя, як антропометричної міри, не міг бути сталим. Давньоруський стандарт ліктя становив близько 46 см¹. Більш пізній лікоть, що входив у XII—XV ст. до московсько-володимирської системи мір довжини, визначається в науці як рівний 38 см².

За традицією лікоть вважався на Лівобережній Україні основною мірою довжини і у XVIII ст.: «на ярмонки для купеческого промыслу выезжать позволяется, только продавать свои товары обтом, а врознь на локти... не продавать»³. Така традиція свого часу підтримувалася постановами литовського та польського урядів, а у XVIII ст.— ще й тим, що лікоть використовувався як державна міра у Польщі і на Правобережній Україні, а також в ряді інших країн Європи, звідки на Лівобережжя довозилися тканини. Через це виникли значні труднощі на шляху впровадження тут у XVIII ст. російських мір довжини з початковою (в ролі ліктя) одиницею — **аршином**.

¹ Б. А. Рыбаков. Русские системы мер длины XI—XV вв.— «Советская этнография», 1949, № 1, стор. 71; Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 19.

² Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 43.

³ ЦДАДА СРСР, ф. 13, спр. 22, арк. 23; ДБЛ, ф. 152, спр. 27, арк. 250; ф. 159, спр. 260/311, арк. 1-зв. та ін.

Наприклад, українське ввізне мито — індукта, що застосовувалось у міжнародній торгівлі, незмінно стягалось від ліктя різних тканин. Згідно з реєстрами індуктових зборів, на аршини вимірювалися тільки сіре сукно та широка крайка — тканини російського виробництва⁴. Навіть після найактивніших заходів по запровадженню на Лівобережжі російських мір у «Правах, по которым судится малороссийский народ» (1743 р.) «локти, коими сукна, материи шелковые и прочное сим подобное мерать» визнаються державною лівобережною мірою довжини.

«Права» містять вказівку й на розмір стандарту ліктя, що, очевидно, у цей час побутував на Лівобережжі: «локти, а в них было б тринадцать вершков печатного аршина, а в вершку четвертая доля четверти аршина»⁵. Якщо врахувати, що згаданий вершок дорівнював 4,5 см⁶, можна визначити довжину лівобережного ліктя на 58,5 см.

Розмір цього ліктя ніби підтверджує припущення, що на формуванні лівобережних мір довжини на основі давньоруських стандартів серйозно позначилися литовсько-польські впливи, адже у XVI ст. краківський лікоть, який був визнаний конституцією 1565 р. за державну міру у Польщі, дорівнював 54,9 см, а литовський — 60,4 см⁷. Напевно, лівобережний лікоть (принаймні у XVII ст., а можливо, й у XVIII ст.), як і литовський та польський, також поділявся на 24 цалі. Причому, згідно з визначеним розміром ліктя, лівобережний цаль мав дорівнювати 2,3 см, як і польський (за конституцією 1764 р.)⁸. З поділом лівобережного ліктя на цалі якраз міг співіснувати прийнятий в цей час поділ його на чотири частини — чвертки, про який свідчать численні джерела, що відбивають історію торгівлі тканинами у XVIII ст., особливо за першу його половину. Наприклад: «штопи другой двуличной штука,

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 21, арк. 8-зв., 10-зв.

⁵ «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 761.

⁶ Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 78, 194.

⁷ Vademecum, стор. 216. Лікоть, визнаний конституцією 1764 р. державною мірою у Польщі, дорівнював 59 см (Vademecum, стор. 218).

⁸ Vademecum, стор. 218.

локоть 35 и четвертей 3, тож по золотих 4, чинить золотих 143», «штопи другой двулочной зеленой локоть 35 и поллоктя, тож по зол. 4, чинит зол. 142»⁹.

На 4 чверті поділявся також так званий ткацький лікоть, яким вимірялися тканини у виробництві: «продано полотен плосконних матчаных и каяных локоть ткацких 1147, одна четверть»¹⁰. Свідчення про те, як цей лікоть відрізнявся від загальнолівобережного, відсутні.

Отже, лівобережний стандарт ліктя дорівнював 58,5 см, а чверть його становила близько 14,6 см.

Як відомо, у Росії XVIII ст. основною мірою довжини, яка використовувалася для тих самих цілей, що й лікоть, був **аршин**. Російський державний стандарт XVIII ст. дорівнював 72 см, поділявся на 4 чверті (по 18 см), а кожна четверть — на 4 вершки (по 4,5 см)¹¹.

Перші урядові заходи, спрямовані до запровадження аршина на Лівобережжі, очевидно, співпадають з кампанією по впровадженню російських мір кінця 30-х — початку 40-х років. Принаймні у березні 1738 р. київський магістрат надіслав на вимогу Державної комісії мір та ваги, між іншими зразками мір, також «аршин и локоть железные»¹². Звичайно, утвердженню на Лівобережжі загальнодержавного стандарту аршина не приділялася така увага, як мірам місткості та ваги, адже невідповідність українських мір довжини російським аж ніяк не позначалася на «суштентаии» військ, що перебували на Україні. Тому поширення аршина на Лівобережжі можна віднести, головним чином, на рахунок розширення українсько-російських економічних та торговельних зв'язків.

Населення Лівобережжя, напевно, ознайомилося з аршином задовго до XVIII ст., адже на аршини вимірювалися тканини східного і західного походження, що доставлялися через міжнародну, зокрема транзитну, торгівлю. Очевидно, тому вже на початку XVIII ст.

⁹ ДБЛ, ф. 256, спр. 76, арк. 29-зв., з книг стародубського міського уряду, 1708 р.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 67, арк. 47; ф. 52, оп. 1, спр. 12, арк. 8.

¹¹ Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 78, 194.

¹² ЦДАДА УРСР, ф. 248, спр. 1/1655, арк. 236.

українські джерела містять багато згадок про аршини. Але помітно частішають вони, починаючи з 20-х років, одночасно із зміцненням економічної та політичної єдності з Росією. Через що на полотняних мануфактурах, які виконували державні замовлення, вже від часу їх заснування (20-ті роки) тканини вимірювалися аршином¹³.

Згадки про використання аршина зустрічаються також в господарській документації окремих великих маєтностей, наприклад, Чехівської Переяславського полку або Батуринської Ніжинського полку¹⁴, оскільки звіти про господарський стан цих маєтностей надсилалися до центральних урядових установ. Значно сприяли пролику аршина у вимірювання тканин на Лівобережжі відкриті у 1754 р. на західному його кордоні державні митниці: тканини тут вимірялися тільки «аршином железным»¹⁵.

В зв'язку з тим, що іноді в джерелах спостерігається плутанина у термінах «аршин» і «лікоть» та підміна одного поняття другим, слід зазначити, що в торгівлі на Лівобережжі XVIII ст. використовувався тільки російський державний стандарт аршина¹⁶. Всякі коливання довжини аршина можуть класифікуватись як фальсифікація цієї міри. На Лівобережжі, як і в Росії, був прийнятий поділ аршина на чотири частини. В актовому матеріалі місцевого походження розрізняються «аршинні чвертки» (18 см) і ті, що становили фракцію ліктя (14,6 см)¹⁷.

Нам вже доводилось спостерігати на прикладах мір місткості та ваги поступове проникнення російських мір та принципів вимірювання в українську вимірювальну систему. В мірах довжини це виявилось у тому, що вже в 30-ті роки місцевий лікоть починає діяти у зв'язку з фракцією аршина — вершком, хоч властивий ліктеві

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 410, арк. 88-зв.; ДБЛ, ф. 159, спр. 1120/1228, арк. 1; спр. 1122/1230, арк. 1; спр. 1812/1995, арк. 1-зв.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1-б, арк. 210; спр. 56, арк. 32-зв.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 9, арк. 11; 22, арк. 23—23-зв.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 2, спр. 5, арк. 31-зв.; ф. 53, оп. 2, спр. 1080, арк. 256; ф. 229, оп. 1, спр. 259, арк. 18, 21.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 1080, арк. 256; ф. 64, оп. 1, спр. 89, арк. 38; ДБЛ, ф. 159, спр. 1122/1230, арк. 1.

поділ на чвертки не відступає¹⁸. Проте іноді вершок, як чужа українській системі міра, використовується цілком незалежно навіть і від аршина: «сукна вершков 23 $\frac{1}{2}$ » (Почепська волость Стародубського полку 1750 р.)¹⁹.

Надзвичайно рідко в джерелах зустрічаються згадки про використання як міри довжини п'яді. В останній узагальнюючій праці з російської історичної метрології п'ядь «московсько-володимирсько-чернігівської системи мір довжини» для періоду феодальної роздробленості і більш пізнього часу — до XVII—XVIII ст. — визначається у 19 см²⁰. В цей час у Росії п'ядь становила половину ліктя. У джерелах з Лівобережжя XVIII ст. п'ядь згадується майже виключно у зв'язку з російським саженом: «длина его 10, а ширина 3 сажени и 2 пяди»²¹. Російський «печатный» сажень в цей час дорівнював трьом аршинам, або 216 см²².

Як згадувалось уже, лівобережний лікоть XVIII ст. поділявся не на п'яді, а на чвертки. Проте не виключено, що п'ядь існувала як міра в народній метрології, у цей і більш ранній час²³. В зв'язку з цим привертає увагу згадана у щоденнику Я. Марковича під 20 липня 1748 р. «пядь с щиколотком»²⁴. Є відомості, що пізніше, у XIX ст., на Полтавщині використовувалася «пядь с корхом»²⁵. Можна припустити, що згаданий в щоденнику Марковича «щиколоток» в дійсності був українським корхом. В усякому разі п'яді нагадують давньоруську «пядь с кувирком», яка, за висновками Б. О. Рибаківа, визначалася шляхом додавання до малої п'яді двох або трьох суглобів вказівного пальця²⁶. Така п'ядь мала дорівнювати за розміром 27—31 см, тобто була якраз вдвое

¹⁸ ДБЛ, ф. 159, спр. 2639/2861, арк. 1-зв.: «камлоту лосинного цвету локоть 52 без вершка» (1734 р., Полтавський полк).

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 56, арк. 74.

²⁰ Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 44, 75. Існування названої системи за умов феодальної роздробленості нам здається сумнівним.

²¹ Я. Маркович. Дневные записки, ч. I, стор. 337, 1756 р.

²² Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, стор. 194.

²³ ДБЛ, ф. 159, спр. 4928/5197, арк. 2-зв., Чернігівський полк, 1754 р.; «Показал меру, же больше двух пядей у лодях идет». — Актювая книга полтавского городского уряда XVII века, стор. 204, 1670 р.

²⁴ Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 266.

²⁵ В. И. Василенко. Вказ. праця, стор. 34.

²⁶ Б. А. Рыбаков. Вказ. праця, стор. 69—71.

меншою за лівобережний лікоть XVIII ст. Отже, цілком можливо, що в народній метрології подібна п'ядь використовувалася, за давньою руською традицією, в зв'язку з ліктем як його половина. Якщо це припущення підтвердиться далішими дослідженнями, можна буде ставити питання про зв'язок між давньоруським і лівобережним XVIII ст. ліктем.

На російські триаршинні **сажені** довжиною 216 *см* на Лівобережжі вже з початку XVIII ст. вимірювали дерев'яний будівельний матеріал, що йшов на продаж штучно: «тертиц четверосаженных 60 по 15 коп. тертица, драни полуторной 400, по 80 коп. сто, драни двусаженной 200, по 1 руб. 60 коп. сто» (Глухів, 1726 р.)²⁷, вірьовки, зокрема й для вимірювання сіна «під вірьовку», різні предмети: млиновий камінь, човни-байдаки тощо, площа орної землі, лісу та ін. Але, очевидно, частіше у господарстві застосовувався місцевий сажень, про величину якого поки що можемо тільки здогадуватись.

На сажені, так звані погонні, в українському господарстві й торгівлі вимірювали дрова²⁸. Погонний сажень — це стіс дров довжиною й висотою в сажень. У зв'язку із заготівлею дров в одній із книг Васильківської митниці згадується 6-футова сажень: у 1786 р. доглядач Поляков склав акт про огляд дров, згідно з яким, «по свидетельству явилось дров сосновых треполненных 50 сажен шестифутовых»²⁹. Цей сажень дорівнював 182,88 *см* (30,48 *см* × 6) і був значно меншим за державний російський. Згадка про 6-футовий сажень у лівобережних джерелах XVIII ст. — єдина, що нам зустрілася. Певно, названий сажень був правобережною мірою. Його розмір наводить на думку, що він дорівнював трьом правобережним ліктям, довжина яких у XVIII ст. була трохи більшою за 60 *см*³⁰. Отже, цілком можливо, що місцевий лівобережний сажень дорівнював відповідно трьом лівобережним ліктям (175,5 *см*).

Тканини йшли на лікті та аршини у роздрібному товарообігу. В оптовій же торгівлі, при необхідності швидко

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 697, арк. 13-зв.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 81, арк. 23, 1745 р.

²⁹ Там же, спр. 167, арк. 5.

³⁰ Vademecum, стор. 218, 220.

підраховувати великі кількості тканин, застосовувалися спеціальні торговельні міри: кипи, штуки, половинки, постави, кінці та ін. Фонди прикордонних митниць містять великий матеріал, який дозволяє зробити висновки про розміри згаданих торговельних мір для різноманітних тканин. Але ми обмежимося лише деякими прикладами, оскільки кипи, штуки, постави тощо одиницями виміру у точному розумінні терміну назвати не можна, адже їм бракує основної ознаки мір — сталості розмірів, що пов'язане з виробничим походженням згаданих «мір». Довжина штуки*, наприклад, залежала від техніки та суспільної організації виробництва і коливалася для різних тканин у певних межах. Поступово вона (як і інші подібні міри) перетворилася на звичаєву міру довжини тканин і використовувалась не тільки у виробництві, але й у торгівлі. У зв'язку з непевністю цих мір довжина штук, поставів, половинок тощо в торговельній документації спеціально застерігалася і визначалась у звичайних мірах довжини — ліктях та аршинах. Так у другій половині XVIII ст. в основному підраховувалися тканини на прикордонних митницях Лівобережжя.

Сукно на митницях рахувалося половинками шириною від 8 до 10 четвертей (аршина) і довжиною в 60-х роках 31—38 аршин, а у 80-х — найчастіше «мерою не свйше 22 аршин в каждой», кисея — кусками по 27—28 аршинів, ситець — по 9—12 аршинів, стамед — штуками

* У першій половині XVIII ст. в місцевій торгівлі згадана міра називалася поставом (ЦДІА УРСР, ф. 94, оп. 2, спр. 52, арк. 23-зв., 1732 р.; Я. Маркович. Дневные записки, ч. II, стор. 316, 1753 р.). Так було й раніше на Лівобережжі (ЦДІА УРСР, ф. 1528, оп. 1, спр. 1, арк. 51, 1658 р., лохвицька актов книга), а також на інших територіях України: з «Устави мит землі Волинської» 1568—1573 рр. видно, що мито тут стягалося тільки з поставів різних тканин (Н. Мірза-Авак'янец. Вказ. праця, стор. 31). На деяких територіях Лівобережжя, наприклад, в Гадяцькому та Лубенському полках, побутовала для цієї ж міри інша назва — сувій (Стороженки. Фамільный архив, т. 6, стор. 236, 1711 р.; ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 19, арк. 62, 1747 р.; ф. 229 оп. 1, спр. 95, арк. 10, 1761 р.). Проте з розвитком українсько-російських торговельних відносин, а почасти в зв'язку з побудовою у 20-х роках полотняних мануфактур, які виконували державні замовлення, на Лівобережжі поширюється для згаданої міри російська назва — «штука» (особливо швидко — після відкриття державних митниць).

близько 30 аршинів довжиною. Лише окремі сорти тканин вимірювалися безпосередньо на аршини, наприклад, крашенина, набойка та тик. Різні сорти парчі зважувалися і мито нараховувалося залежно від ваги цієї тканини (7 крб. з фунта) ³¹.

* * *

Отже, аналіз джерел показав, що основною серед мір довжини на Лівобережній Україні XVIII ст. був лікоть, який дорівнював 58,5 см і поділявся на 4 частини-чвертки. Але з кінця 30-х років разом з іншими загальнодержавними мірами запроваджується й російський стандарт аршина (72 см), що поділявся на 16 вершків.

Згадки про давню міру довжини антропометричного походження — п'ядь — зустрічаються в лівобережних писемних пам'ятках XVIII ст. надзвичайно рідко. В народній же метрології цього часу використовувалася «п'ядь со щиколотком», яка, очевидно, дорівнювала 27—31 см і якраз становила половину лівобережного ліктя.

Спираючись на свідчення джерел, можна зробити припущення, що в лівобережній торгівлі використовувався місцевий сажень, який дорівнював трьом ліктям (175,5 см). Крім нього, з 20-х років разом з іншими російськими мірами в українському господарстві й торгівлі починає застосовуватись російський сажень. На сажені вимірювали дерев'яний будівельний матеріал, вірьовки тощо.

При потребі швидко підрахувати великі кількості тканин застосовувалися спеціальні міри: кипи, штуки, половинки, постави та ін., довжина яких залежала від техніки та суспільної організації виробництва і коливалася для різних тканин у певних межах.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 28, арк. 4, 79; спр. 106, арк. 35, 65; спр. 40, арк. 23; спр. 209, арк. 5, 16; спр. 98, арк. 16; спр. 28, арк. 5.

ВИСНОВКИ

Матеріал, вивчений в цій праці, дав змогу встановити, що на Лівобережній Україні XVIII ст. використовувались одиниці виміру сипких тіл, рідин, ваги та довжини, які, незважаючи на їхню зовнішню різноманітність, перебували між собою в стійких співвідношеннях і укладались у струнку системи.

Характерною рисою цих метрологічних систем була єдність їх структури. Відхилення у співвідношеннях між мірами спостерігаються лише для окремих порівняно невеликих територій. Наприклад, на Стародубщині міри сипких тіл поділялися не тільки на дві та чотири частини, як всюди на Лівобережжі, а й на три, а основна міра рідин — відро — на Київщині поділялася на 10 кварт, тоді як на інших територіях — на 20.

У той же час коливання величин мір залежно від місця їх дії іноді бували значними і, як правило, являли ознаку існування відповідних регіональних їх систем. Регіональні системи мір для Лівобережної України XVIII ст. вже були явищем пережитковим, що подекуди виявлялося тільки в метрологічній термінології, в яку не вкладалося реального змісту, — наприклад, в мірах рідин. Регіональні розбіжності у величинах мір найбільш яскраво виявлялися в мірах сипких тіл в зв'язку з тим, що останні більше, ніж інші, обслуговували господарство і менше — торгівлю. Адже саме широка торгівля сприяла розвитку й утвердженню єдиних вимірювальних стандартів (на Лівобережній Україні особливо у XVIII ст., коли в надрах феодального ладу повільно, але неухильно розвивалися капіталістичні відносини). Однак і для вимірювання сипких тіл характерним був поступовий процес зближення ємкостей відповідних регіональних мір і формування єдиної для Лівобережжя системи одиниць виміру сипкого.

Зміни в метрології Лівобережної України XVIII ст. у напрямку до створення загальноукраїнських вимірювальних стандартів можна вважати наслідком возз'єднання України з Росією, що привело, з одного боку, до

посилення економічних зв'язків Лівобережної України з централізованою Російською державою, система мір якої у XVIII ст. була уніфікованою, а з другого — до активізації в цих умовах внутрішнього економічного життя і, зокрема, торгівлі.

Численні джерела дозволили дослідити і таке характерне для торговельного вимірювання на Лівобережній Україні XVIII ст. явище, як розширення сфери застосування найбільш точного в згаданий час способу визначення кількостей товарів — зважування.

Узагальнений у праці матеріал дозволив дійти висновку, що система найточніших місцевих одиниць виміру — мір ваги, яка в основі своїй (величина фунта і структура основних одиниць) була дуже подібною до загальнодержавної російської, найбільш швидко пристосувалася до останньої. Тим часом інші види місцевих мір, що були в порівнянні з російськими значно своєріднішими, не зазнали таких відчутних впливів загальнодержавної метрології. А деякі зміни в місцевих мірах сипких тіл і рідин під впливом російських, а також проникнення в українську метрологію російських мір у чистому вигляді, наприклад мір довжини, можна пояснити посиленням у XVIII ст. загальноекономічних і, зокрема, торговельних зв'язків Лівобережної України з Росією, особливо після відкриття у 1754 р. на західному кордоні Лівобережжя державних митниць.

Досліджені джерела дали можливість виділити як основні два напрямки в розвитку торговельної метрології Лівобережної України XVIII ст. і на конкретних прикладах вивчити їх. З одного боку, це було загасання розбіжностей в регіональних системах мір і внаслідок стабілізації загальноукраїнських систем мір, з другого ж — взаємодія українських мір із загальнодержавними російськими і відповідні зміни в місцевих мірах. Обидві ці тенденції розвитку місцевих мір були спрямовані до їх уніфікації і тому справили позитивний вплив на розвиток української торгівлі й господарства в цілому, через що можуть бути оцінені як прогресивні.

ОСНОВНІ ОДИНИЦІ ВИМІРЮВАЛЬНИХ СИСТЕМ, ЩО ВИКОРИСТОВУВАЛИСЯ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ XVIII ст.

Міри рідин

Відро = 20 кварт = 24 840 з	Оксофт = 18 государевих відер
води	Цебер = 4 місцеві відра
Кварта = 1242 з води	Кадка = 4—6 государевих відер
Відро київське = 10 кварт =	Стан = 5 государевих відер
= 8570 з води	Антал = 5 государевих відер
Кварта київська = 857 з води	Носатка = 4 государеві відра
Відро російське, «государеве» =	Спуст — близько 3 государевих
= 12 420 з води	відер
Бута = 100—200 государевих ві-	Анкерок (анкер) = 3 государеві
дер	відра
Куфа = 40 государевих відер	Стоянець = 1,5 відра.

Міри сипких тіл

Загальнодержавні стандарти:

До 1736 р.	Після 1736 р.
Четверть 131,544 кг жита	141,69 кг
Четверик 16,44 кг	17,71 кг
Гарнець 2,055 кг	2,21 кг

Гадяцький полк

Осьмачка = 4 четверики
Четверик гадяцький до 1734 р. = 49 кг; після — 66—70 кг жита

Київський полк

Осьмачка = 4 четверики
У Моровській сотні осьмачка («четверть») = 8 місцевих четвериків
Четверик київський («дойниця»), носівський = 70,8 кг жита
Моровська четверть = 265,6 кг
Моровський четверик = 33 кг

Лубенський полк

Осьмачка = 4 четверики
Четверик лубенський = 65,7 кг

Роменські міри

До 1734 р.:	Після 1734 р.:
Осьмачка = 4 четверики-путів-	Четверик = 4 путівки = 16 че,
ки = 16 четвертей	вертей
Четверик-путівка = 13,36—	Четверик = 70,8—88,5 кг
16 кг жита	

Ніжинський полк

Осьмачка = 4 четверики = 8 мірочок

Четверик ніжинський = 53 кг

Четверик глухівський, конотопський, батурипський, бахмацький — 65,7 кг жита

Переяславський полк

Осьмачка = 4 четверики

Четверик переяславський = 82,2—88,5 кг

Полтавський полк

Осьмачка = 4 чвертки = 8 мірок

Чвертка = 65,8 кг

Прилуцький полк

Осьмачка = 4 четверики = 8 мірочок

Четверик прилуцький = 65,7—82 кг

Стародубський полк

Осьмачка = 4 чвертки = 12 третників = 16 четвериків (у Новоміський сотні четверик називався четверухою)

Чвертка стародубська = 65,5 кг («під гребло» — 82 кг (з верхом)

Чвертка погарська = 70,8 кг

Чернігівський полк

Осьмачка = 4 четверики

Четверик чернігівський, понорницький, сосницький, березинський, синявський = 65,8 кг («під гребло») — 82 кг (з верхом)

Четверик ріпкінський («чвертка») = 70,84 кг

Міри ваги

Фунт = 393,13 г

Пуд («камінь» = 40 фунтів

(15,725 кг), 50 фунтів

(19,656 кг), 60 фунтів

(23,588 кг)

Берковець = 10 місцевих 50-фунтових пудів = 196,5 кг

Кантар = 56,41 кг

Безмін = 3276 г

Око = 1280 г

Гривня (краківська) = 16 лотів = 197,68 г

Цівка — близько 25 г

Російські міри ваги:

Пуд = 16,38 кг

Фунт = 409,512 г

Лот = 12,8 г

Золотник = 4,267 г

Міри довжини

Лажень = 3 лікті = 175,5 см

Лікоть = 4 чвертки = 58,5 см

Чвертка лікта = 14,6 см

П'ядь = 0,5 лікта = 29,25 см

Аршин = 4 чверті = 16 вершків = 72 см

Чверть аршина = 18 см

Вершок = 4,5 см

ЗМІСТ

Вступ	3
<i>Розділ перший. Торгівля Лівобережної України XVIII ст. і стан тогочасної метрології</i>	8
<i>Розділ другий. Міри рідин</i>	20
1. Міри значної ємкості	21
2. Відро — основна міра рідин	46
3. Регіональні торговельні стандарти відра	53
4. Фракції відра	72
<i>Розділ третій. Міри сипких тіл</i>	78
1. Міри великої ємкості	78
2. Фракції четверика. Дрібні міри сипкого	85
3. Регіональні системи мір сипких тіл	94
<i>Розділ четвертий. Міри ваги</i>	121
1. Тенденція до заміни традиційних мір зважуванням	122
2. Основні торговельні одиниці ваги	129
3. Дрібні міри ваги. Фракції фунта	143
<i>Розділ п'ятий. Міри довжини</i>	148
Висновки	156
Основні одиниці вимірювальних систем, що використовувалися на Лівобережній Україні XVIII ст.	158

Елена Федоровна Сидоренко

ИСТОРИЧЕСКАЯ МЕТРОЛОГИЯ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ XVIII в.

(На украинском языке)

Друкуються за постановою вченої ради Інституту історії Академії наук Української РСР

Редактор *Т. К. Хорунжа*. Художній редактор *С. П. Квітка*.
Оформлення художника *М. Ф. Останка*. Технічний редактор *О. М. Канустина*.
Коректор *В. М. Губська*.

Здано до набору 29 X 1974 р. Підписано до друку 7-II 1975 р. БФ 01931.
Зам. № 4—2678. Вид. № 5. Тираж 500. Папір № 1, 84x108¹/₃₂. Умовн. друк,
арк. 8,4. Обліково-видавн. арк. 9,12. Ціна 92 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Віддруковано в матриць головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держполітвидав УРСР в Нестеровській міській друкарні Львівського облполіграфвидаву м. Нестеров, вул. Горького, 8, зам. 3633.

Ціна 92 коп.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»